

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ
ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΗ ΣΧΟΛΗ
ΤΜΗΜΑ ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΚΑΙ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑΣ

ΑΓΑΘΗ-ΓΕΩΡΓΙΑ Θ. ΕΡΓΑΤΗ

Ιστορικός

Η Ανατολή διά στόματος Δύσης: Διηγήσεις Ευρωπαίων περιηγητών για την Ήπειρο,
17^{ος} – 19^{ος} αιώνας

Ιωάννινα 2013

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ
ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΗ ΣΧΟΛΗ
ΤΜΗΜΑ ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΚΑΙ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑΣ

Μεταπτυχιακό Πρόγραμμα
Νεώτερη και Σύγχρονη Ελληνική Κοινωνία:
Ιστορία - Λαϊκός Πολιτισμός
Κατεύθυνση: Ιστορική Δημογραφία
του Ελληνικού
και Βαλκανικού χώρου

ΑΓΑΘΗ-ΓΕΩΡΓΙΑ Θ. ΕΡΓΑΤΗ
Ιστορικός

**Η Ανατολή διά στόματος Δύσης: Διηγήσεις Ευρωπαίων περιηγητών για την Ήπειρο,
17^{ος} – 19^{ος} αιώνας**

ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΗ ΔΙΠΛΩΜΑΤΙΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ

ΤΡΙΜΕΛΗΣ ΕΞΕΤΑΣΤΙΚΗ ΕΠΙΤΡΟΠΗ

Επιβλέπουσα

Άννα Μανδουλαρά, Επίκουρος Καθηγήτρια Π. Ι

Μέλη

Κατερίνα Ζαρίδη, Επίκουρος Καθηγήτρια Π. Ι

Άρης Σαραφianός, Λέκτορας Π. Ι

Ιωάννινα 2013

Αγαθή – Γεωργία Εργάτη

Ιστορικός, Τμήματος Ιστορίας και Αρχαιολογίας Πανεπιστημίου Ιωαννίνων

Copyright © Αγαθή – Γεωργία Εργάτη, 2013

“Με επιφύλαξη παντός δικαιώματος. All rights reserved”

Απαγορεύεται η αντιγραφή, αποθήκευση και διανομή της παρούσας εργασίας, εξ ολοκλήρου ή τμήματος αυτής για εμπορικό σκοπό. Επιτρέπεται η ανατύπωση, αποθήκευση και διανομή για σκοπό μη κερδοσκοπικό, εκπαιδευτικής ή ερευνητικής φύσης, υπό την προϋπόθεση να αναφέρεται η πηγή προέλευσης και να διατηρείται το παρόν μήνυμα. Ερωτήματα που αφορούν τη χρήση της εργασίας για κερδοσκοπικό σκοπό πρέπει να απευθύνονται προς το συγγραφέα.

«Η έγκριση της παρούσης Μεταπτυχιακής Διπλωματικής Εργασίας από το Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων, δεν υποδηλώνει αποδοχή των απόψεων του συγγραφέως».

(Ν. 5343/32, άρθρο 202, παρ. 2 και Ν. 1268/, άρθρο 50, παρ. 8)

Περιεχόμενα

Πρόλογος.....	9
Εισαγωγή.....	11

Α΄ Μέρος:

**Ο ελληνικός χώρος μέσα από την περιηγητική γραμματεία
(15^{ος}-19^{ος} αι.)**

Κεφ.1 ^ο Το ταξίδι μέσα στους αιώνες: νοηματοδοτήσεις και πραγματικότητες.....	17
1.1. Προσκυνητές και έμποροι στην Ανατολή: Διαδρομές και Χρονικά.....	23
1.2. Περιηγητισμός στο Λεβάντε (16 ^{ος} -19 ^{ος} αι.).....	27
Κεφ. 2 ^ο Διάκριση και ερμηνεία των όρων «Ανατολή-Δύση»: ο Οριενταλισμός και ο Edward Said.....	33
Κεφ. 3 ^ο Ελληνικός χώρος : στο μεταίχμιο Ανατολής και Δύσης.....	43
Κεφ. 4 ^ο Ο «ιδεότυπος» του επισκέπτη και η πρόθεση του ταξιδιού στην Ελλάδα: Κοσμογραφία, Αρχαιολογία, Βοτανολογία, Αρχιτεκτονική.....	53

Β΄ Μέρος:

**Δυτικοευρωπαίοι ταξιδεύουν στην Ηπειρωτική γη: κρίσεις και συγκρίσεις των
οδοιπορικών τους (17^{ος}-19^{ος} αι.)**

Κεφ. 1 ^ο Το Πασαλίκι των Ιωαννίνων, πρωτεύουσα της Ηπείρου.....	75
Κεφ. 2 ^ο Οι ταξιδευτές: ο ρόλος και τα έργα τους.....	79
Κεφ. 3 ^ο Όψεις του ηπειρωτικού χώρου μέσα από τις ταξιδιωτικές καταγραφές.....	97
3.1. Εμπορική και οικονομική κίνηση.....	97
3.2. Πνευματικό γίγνεσθαι.....	101
3.3. Κοινωνικός βίος.....	105
3.4. Διαπρεπείς προσωπικότητες που συζητήθηκαν.....	111
3.5. «Περί γλώσσας ο λόγος».....	113
3.6. Πληθυσμιακά δεδομένα.....	117
Κεφ. 4 ^ο Οι φιλοξενούμενοι Ευρωπαίοι στην αυλή του Αλή Πασά : μια ιδιόμορφη σχέση.....	123
Κεφ. 5 ^ο Η ιστορικός χώρος της Νικόπολης στα χνάρια των περιηγητών.....	135

Επιλογικά Συμπεράσματα.....	141
Βιβλιογραφία	145
Abstract	167

Πρόλογος

Η παρούσα Διπλωματική εργασία, που εκπονήθηκε στο πλαίσιο του Προγράμματος Μεταπτυχιακών Σπουδών: Νεώτερη και Σύγχρονη Ελληνική Ιστορία, του Τμήματος Ιστορίας και Αρχαιολογίας, πραγματεύεται στο Α΄ Μέρος την εξέλιξη του περιηγητικού ρεύματος στον ελληνικό χώρο, βάσει των πληροφοριών που διαθέτουμε από την ταξιδιωτική γραμματεία από τον 15^ο ως και το 19^ο αιώνα· στο Β΄ Μέρος, εξετάζεται διεξοδικά ο χώρος της Ηπείρου και εμφατικά η πόλη των Ιωαννίνων, σύμφωνα με τα κληροδοτούμενα στοιχεία των περιηγητών (ταξιδιωτικά χρονικά, ημερολόγια, προξενικές εκθέσεις) Ευρωπαίων και μη, που βρέθηκαν στον ηπειρωτικό χώρο, στο διάστημα δυόμισι περίπου αιώνων (από τα τέλη του 17^{ου} μέχρι και τις δύο πρώτες δεκαετίες του 19^{ου} αιώνα).

Αισθάνομαι την ανάγκη να ευχαριστήσω όλους εκείνους που συνέβαλαν στην πραγματοποίηση και διεκπεραίωση του πονήματός μου.

Κατ' αρχάς, ευχαριστώ ιδιαιτέρως την κυρία Άννα Μανδυλαρά, επίκουρο καθηγήτρια του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων, για τις καίριες και ουσιώδεις παρατηρήσεις της, την καθοδήγηση και τις υποδείξεις της καθ' όλη τη διάρκεια της προσπάθειάς μου.

Ευχαριστώ επίσης, τα υπόλοιπα μέλη της εξεταστικής επιτροπής, επίκουρο καθηγήτρια κυρία Αικατερίνη Ζαρίδη για την αμέριστη συμπαράσταση, τις πολύτιμες συμβουλές και τις επιστημονικές της γνώσεις, που τόσο απλόχερα μου προσέφερε σε κάθε στάδιο της εργασίας, καθώς και τον λέκτορα κύριο Άρη Σαραφιανό, για τις εξαιρετικές προτάσεις και ιδέες που μου παρείχε.

Ανάλογο χρέος οφείλω στον κύριο Κωνσταντίνο Μπίλη, την κυρία Δήμητρα Μανούση και την Εταιρεία Ηπειρωτικών Μελετών, για τις σπουδαίες βιβλιογραφικές πηγές που έθεσαν στη διάθεσή μου, με σκοπό να τις αξιοποιήσω και να εμπλουτίσω το περιεχόμενο της διπλωματικής μου εργασίας.

Map
OF THE
IONIAN ISLES
Albania Thessaly
MACEDONIA
AND
Greece.

Χάρτης των Ιονίων Νήσων, της Αλβανίας, της Θεσσαλίας, της Μακεδονίας και της Ελλάδας από το οδοιπορικό του Henry Holland "Travels in the Ionian Isles, Albania, Thessaly, Macedonia during the years 1812 and 1813"

Εισαγωγή

Τα περιηγητικά κείμενα ή η χάρτες που τα συνοδεύουν, αποτελούν αναντίρρητα πηγές επιστημονικού, ιστορικού, καλλιτεχνικού και πολιτικού ενδιαφέροντος. Η επισταμένη ενασχόληση με την περιήγηση και τη χαρτογράφηση μιας συγκεκριμένης περιοχής, από υπηκόους διαφόρων χωρών, αρκετές φορές κατόπιν διαταγής και αρωγής των αντίστοιχων κυβερνήσεων, αποτελούσε γεγονός υψίστης σημασίας¹.

Η πρόσληψη λοιπόν του χώρου και των ανθρώπων στους τόπους αυτούς, ακολούθησε πιστά το παλιρροϊκό κύμα όλων των πνευματικών, πολιτικών και πολιτιστικών ρευμάτων που, στη διάρκεια του 15^{ου} έως τον 20^ο αιώνα, παρέσυραν τους Ευρωπαίους στο μεγάλο παιχνίδι της Ιστορίας. Τα περιηγητικά έργα προβάλλουν συνεπώς με τα κείμενα και τις εικόνες τους, το «πώς η Ευρώπη έβλεπε» σε κάθε ιστορική συγκυρία τους τόπους, τους ανθρώπους και τα μνημεία που συναντούσαν κατά τη διάρκεια των ταξιδιών τους οι περιηγούμενοι.

Τα ταξίδια έως τον 16^ο αιώνα, είχαν ως κίνητρο κυρίως το εμπόριο ή το προσκύνημα στους Αγίους Τόπους, ενώ στους στόχους προστίθεται σταδιακά η επίσκεψη στην πρωτεύουσα της οθωμανικής Αυτοκρατορίας για διπλωματικούς λόγους. Από τα μέσα του αιώνα, οι ταξιδιώτες οδοιπορούν στη δυτική Μικρά Ασία ενώ εκείνοι που επισκέπτονται τα νησιά, εισχωρούν σταδιακά στην ηπειρωτική Ελλάδα. Στη διάρκεια του 18^{ου} αιώνα, η επιλογή της διαδρομής καθορίζεται κυρίως από τα αρχαιογνωστικά ενδιαφέροντα και οι αρχαιολογικές τοποθεσίες κατακλύζονται από αρχαιοφίλους-περιηγητές. Τα δρομολόγια δεν ακολουθούν πια μόνο τις βασικές οδούς, αλλά οδηγούν και προς όλες τις κατευθύνσεις, παρόλο που τα περισσότερα κατέληγαν ή ξεκινούσαν από και προς την Κωνσταντινούπολη. Η Αθήνα ταυτόχρονα γίνεται επιτακτικά στόχος επίσκεψης.

Βασικό χαρακτηριστικό του 19^{ου} αιώνα, είναι η ίδρυση ανεξάρτητων κρατών της νοτιοανατολικής Ευρώπης και η ανάπτυξη των μαζικών μεταφορών. Οι επισκέπτες κατευθύνονται στο νεοσύστατο ελληνικό κράτος, τη Μακεδονία, τη Θράκη, την Κρήτη και τα Ιόνια νησιά, εισχωρούν στην ενδοχώρα της Μικράς Ασίας, ενώ συνεχίζουν να επισκέπτονται κατά κύριο λόγο την Κωνσταντινούπολη και τους Αγίους Τόπους αλλά και την ευρύτερη περιοχή της πρώην οθωμανικής αυτοκρατορίας (Εύξεινος Πόντος, Αιγαίο Πέλαγος κ.λ.π.). Επιπλέον, το ταξίδι-η περιήγηση, αποτελεί εμπειρία πολυσήμαντη σε εγκεφαλικό και βιωματικό-αισθητηριακό επίπεδο. Η ψυχοδυναμική του ταξιδιού, όπως διαμορφώνεται ήδη από τις αρχές του αιώνα αυτού, με συνεπικουρο τον Ρομαντισμό, έπαιξε βαρύνοντα ρόλο στην πολυπρισματική προσέγγιση και διαπραγμάτευση των ελληνικών πραγμάτων από τους Ευρωπαίους περιηγητές. Αυτό επαληθεύεται πολλαπλά στην περίπτωση της Αθήνας, πριν από την Επανάσταση και μετά την Απελευθέρωση.

1. Sphyroeras V. & Avramea A. & Asdrahas S., *Maps and Mapmakers of the Aegean*, εκδ. Ολκός, Αθήνα 1985, σ. 7-8.

Το πλούσιο και ποικιλόμορφο εικονογραφικό υλικό (χαρακτικά, σχέδια, φωτογραφίες κ.ά) που συνοδεύει τις περιηγητικές εκδόσεις, αποτελεί ένα υλικό και πολύτιμη πηγή πληροφοριών για την ιστορία του χώρου και των λαών. Η θέση της εικόνας και η λειτουργία της στις περιηγητικές εκδόσεις ποικίλει ανάλογα τα πνευματικά και πολιτιστικά ρεύματα στην Ευρώπη, ανάλογα τις απαιτήσεις και την ανταπόκριση του κοινού, τις εκδοτικές σκοπιμότητες και τον συρμό της εποχής αλλά και ανάλογα την επιστημονική ή καλλιτεχνική εξειδίκευση του περιηγητή.

Όσον αφορά στον ελληνικό χώρο, το παρόν και η αρχαιότητα είναι άρρηκτα δεμένα. Συναιρούνται με ποικίλους όρους στη συνείδηση και το βλέμμα των Ευρωπαίων που επισκέπτονται την Ελλάδα, ανάλογα με την ιδιοσυγκρασία, την παιδεία, τα γνωστικά ενδιαφέροντά τους, τις νοητές εικόνες που είχαν διαμορφώσει πριν έρθουν σε άμεση επαφή μαζί της. Ο ελληνικός χώρος με τις ιδιοτυπίες του προσεγγίζεται αφενός σε ρεαλιστική βάση, συχνά με αξιώσεις τοπογραφικής ακρίβειας ή με μια τοπιογραφική αντίληψη, στο πλαίσιο της εκάστοτε ατμοσφαιρικής στιγμής, αλλά παράλληλα και σε μια ιδεατή, άχρονη συνθήκη με γνώμονα την αρχαία αίγλη.

Κι όσο πιο μεγάλο φαινόταν το χάσμα από το «χθες» στο «σήμερα», τόσο περισσότερο γοητεύονταν οι ταξιδιώτες, που, επιστρέφοντας στην αφετηρία τους, τροφοδοτούσαν τους κύκλους των γραμμάτων και των τεχνών με περιηγητικά κείμενα. Φροντισμένα πονήματα που γρήγορα έφεραν -σε συνδυασμό με άλλες συγκυρίες- την Ελλάδα στο κέντρο του ευρωπαϊκού ενδιαφέροντος. Η παλαιά μεγαλοπρέπεια δεν είχε χαθεί τελικά...

Το δίπολο παρόν - παρελθόν, εξάλλου, από το δεύτερο μισό του 18^{ου} αιώνα, απέκτησε και ένα άλλο περιεχόμενο με την τάση, από μέρους των Ευρωπαίων, για συσχετισμό και παραλληλισμούς των αρχαίων με τους νεότερους Έλληνες. Σε αρκετά περιηγητικά έργα το αρχαίο μνημείο γίνεται το εμβληματικό φόντο πάνω στο οποίο προβάλλονται -κυριολεκτικά και μεταφορικά- οι Νεοέλληνες. Η μουσική και ο χορός είναι τα κατεξοχήν πεδία όπου θα «δοκιμαστεί» η αναγωγή στους αρχαίους προγόνους.

Τα Ιωάννινα, και η Ήπειρος γενικότερα, αποτέλεσαν προσφιλή προορισμό των Ευρωπαίων περιηγητών, που κατέκλυσαν τον ελλαδικό χώρο τον 18^ο και τις πρώτες δεκαετίες τον 19^ο αιώνα, εποχή ιδιαιτέρως κρίσιμη για το χώρο της Ανατολικής Μεσογείου για τις βαλκανικές επαρχίες της οθωμανικής αυτοκρατορίας². Οι περιηγητές καταγίνονται με περιγραφές του φυσικού περιβάλλοντος, της τοπικής κοινωνίας και οικονομίας, καθώς και των αρχαίων ερείπίων, τα οποία πολλές φορές ταυτίζουν επιτυχώς, λόγω της κλασικής τους παιδείας, με τις αρχαίες ονομασίες. Παράλληλα, επιδίδονται σε ανασκαφές, στην περισυλλογή και αγορά αρχαίων, φυγαδεύοντας τα ευρήματα στο εξωτερικό. Οι πράξεις αυτές αποδοκιμάζονται από τον λόγιο Αθανάσιο Ψαλίδα, εξέχουσα μορφή της εποχής του Αλή Πασά στα Ιωάννινα. Ο Ψαλίδας αποκαλούσε «τυμβωρύχους» και «ιερόσυλους» τους ξένους που επιδίδονταν στη

2. Τόλιας Γεώργιος, *Ο πυρετός των Μαρμάρων 1800-1820*, εκδ. Ολκός, Αθήνα 1996, σ. 8-9.

φυγάδευση των αρχαιοτήτων και διακήρυττε πως μια μέρα οι Έλληνες θα τα διεκδικήσουν. Ο ντόπιος όμως πληθυσμός δεν είναι άμοιρος των καταστροφών, πουλώντας αρχαία στους ξένους «μιλόρδους» ή μετατρέποντας τα έργα τέχνης σε ασβέστη.

Ποιος ήταν όμως ο Αλή πασάς, το λιοντάρι της Ηπείρου; Ένας φιλήδονος, βάνανσος και φιλόαργυρος σατράπης της Ανατολής; Ή μήπως ένας μοντέρνος και δίκαιος ηγέτης ενός κράτους που θα «έπρεπε» να ανήκει στη Δύση; Το δίπολο Ανατολή-Δύση που ταλάνιζε όλες τις επαρχίες της παρακμάζουσας Οθωμανικής αυτοκρατορίας και κληροδότησε ένα διάλογο που συνεχίζεται μέχρι σήμερα, ενσαρκώθηκε στις διαμετρικά αντίθετες γνώμες για τον Αλή πασά. Ο αμόρφωτος «Ανατολίτης» που κατάφερε και έχτισε το πιο «δυτικό» κράτος της Ανατολής· ο κλέφτης Αλής που έγινε τρανός πασάς³. Η περίπτωση του εκρηκτικού Αλή Πασά, καταγράφεται σε πλήθος περιηγητικών, ιστοριογραφικών και λογοτεχνικών κειμένων, όχι μόνο στην ελληνική αλλά και σε διάφορες ευρωπαϊκές και βαλκανικές γραμματείες, με τέτοια συχνότητα που θα μπορούσαμε να υποστηρίξουμε ότι συγκροτεί έναν νεότερο λογοτεχνικό μύθο.

Την πολυσχιδή του προσωπικότητα, περιγράφουν, ο καθένας μέσα από τις δικές του βιωματικές εμπειρίες, οι Ευρωπαίοι επισκέπτες που βρέθηκαν στο γεωγραφική επικράτεια της Ηπείρου, υπό διαφορετικές ιδιότητες και παρακινημένοι από ποικίλα κίνητρα, κληροδοτώντας μας υλικό που καλύπτει όλες τις εκφάνσεις της διακυβέρνησής του. Με φόντο την ιδιοσυγκρασία του Αλβανού μονάρχη, φωτίζεται ταυτόχρονα και η σπουδαιότητα της πόλης των Ιωαννίνων, που χαρακτηρίζεται από πολλούς ως ένα πολυεθνικό, πολυπολιτισμικό πνευματικό και εμπορικό κέντρο της ηπειρωτικής Ελλάδας κατά την οθωμανική περίοδο.

3. Σκιώτης Διονύσιος, «Από ληστής πασάς. Πρώτα βήματα στην άνοδο του Αλή Πασά των Γιαννίνων», *Θησαυρίσματα* 6 (1969), σ. 257-290.

Το πρώτο πράγμα που έκανε ο θεός είναι το μακρινό ταξίδι.

Γιώργος Σεφέρης

*«Ο Στρατής Θαλασσινός ανάμεσα στους αγάπανθους»· από την ποιητική συλλογή
«Ημερολόγιο Καταστρώματος Β'».*

Τρανσβάαλ, 14 Ιανουαρίου 1942

Α' Μέρος

**Ο ελληνικός χώρος μέσα από
την περιηγητική γραμματεία
(15^{ος}-19^{ος} αιώνας)**

Κεφάλαιο 1°

Το ταξίδι μέσα στους αιώνες: νοηματοδοτήσεις και πραγματικότητες

Ταξίδι: Έννοια και ενέργεια γοητευτική. Ως ανθρωπολογική πράξη αποτελεί διεργασία μετάβασης από το «γνώριμο» στο «ανοίκιο», από την αναζήτηση της ανομοιότητας ως το εσωτερικό ταξίδι που ενυπάρχει σε κάθε μετακίνηση. Πρόκειται για μια προσωπική περιπέτεια, ανάγκη για μετακίνηση, φυγή, ιστορία. Είναι γνώση, ωφέλεια, αυτοσκοπός, αναγκαιότητα, υποχρέωση ή ακόμα και τρόπος ζωής. Η ανθρώπινη μετακίνηση στο χώρο είναι ένα ανθρωπολογικό δεδομένο που παρουσιάζεται σχεδόν ταυτόχρονα με την εμφάνιση του ανθρώπινου είδους. Η ανάγκη του να περάσει κανείς από τη γη προέλευσης -το ασφαλές-, προς μια άλλη γη, πρωτόγνωρη, ανεξερεύνητη και άρα δελεαστική, -το ανασφαλές-, εκδηλώθηκε από τα αρχαία χρόνια⁴, συνιστώντας μια μορφή έκφρασης, η οποία επισημαίνει τις εξελίξεις, τόσο στο χώρο της πραγματικότητας όσο και σε εκείνον των φαντασιακών προβολών μιας συγκεκριμένης εποχής. Η περιήγηση, πίσω από τις όψεις της πραγματικότητας που περιγράφει, αντικατοπτρίζει κάποιες μορφές από την εκάστοτε κυρίαρχη κοσμοαντίληψη⁵.

Η περιήγηση με τα πολλαπλά κάθε φορά κίνητρά της, έχει συχνά αποτελέσει αντικείμενο έρευνας και παρουσίασης: το εκπαιδευτικό-εκπολιτιστικό ταξίδι, με αδιόρατο, ενίοτε, στόχο την αναγνώριση νέων αγορών και πιο ορατό, τον οικονομικό και πολιτικό ανταγωνισμό των Μεγάλων Δυνάμεων στην Ανατολική Μεσόγειο· το ταξίδι-φυγή προς τις κοιτίδες αρχαίων πολιτισμών, την επιστροφή στην Ανατολή, απότοκο και αυτό των ρευμάτων της εποχής, συμπεριλαμβάνοντας και τον ελλαδικό χώρο στη συγκεκριμένη διαδρομή.

Από τους ταξιδευτές των δυτικών κοινωνιών ακούγεται συχνά μια φράση, που ως επί το πλείστον, περνά απαρατήρητη: ότι οι άνθρωποι ταξιδεύουν «για να δουν τον κόσμο». Πρόκειται για φράση που αναγνωρίζει τη θεμελιώδη οπτική φύση της ταξιδιωτικής εμπειρίας και υπονοεί πως η γνώση έρχεται μέσα από την παρατήρηση. Και, ουσιαστικά, το νόημα του να φεύγει κανείς, σηματοδοτεί πριν και πάνω από όλα, το άνοιγμά του σε ένα αλλιώτικο περιβάλλον. Σύμφωνα με τον Αριστοτέλη, «ο άνθρωπος διαθέτει από τη φύση του όρεξη να δει και να μάθει... Είναι εύκολο λοιπόν, να συμπεράνουμε πως η περιπλάνηση μας προσφέρει σοφία⁶...».

Οι ιστορίες ταξιδιών, επεξηγεί η Ιόλη Βιγγοπούλου, είναι ιστορίες ενθουσιασμών,

4. Βιγγοπούλου Ιόλη, «Ο ιστορικός κόσμος ιδωμένος από τους Ταξιδιώτες (15^{ος} - αρχές 20^{ου} αι.)» στο συλλογικό τόμο Στάικος Κωνσταντίνος (επιμ.) *Ο Ελληνικός κόσμος μέσα από το βλέμμα των περιηγητών (15^{ος}-20^{ός} αιώνες)*: *Ανθολόγιο από τη συλλογή του Δημητρίου Κοντομηνά*, Κατάλογος έκθεσης-Μουσείο Μπενάκη, εκδ. Κότινος, Αθήνα 2005, σ. 13-27.

5. Τόλιας Γιώργος, «Όροι και όρια του περιηγητισμού», *Επτά Ημέρες, Περιηγητές: εικόνες της Ελλάδας, Η Καθημερινή*, 2/4/2000, σ. 8-9.

6. Ο Γάλλος ιστορικός Hartog, χαρακτηρίζει την προσωπική μαρτυρία του ταξιδιώτη «αυτοψία», όπου το μάτι αποτελεί το μέσο για τη βίωση μιας εμπειρίας. Hartog François, *The mirror of Herodotus: The Representation of the Other in the Writing of History*, εκδ. University of California Press, Berkeley 1988, σ. 272.

εμπειριών και λογοκλοπών· είναι ιστορίες ανθρώπων αλλά και χωρών και στα δεδομένα αναδεικνύονται πολλά: κείμενα, άνθρωποι, χώρες, εποχές· όχι μονοσήμαντα, ούτε αμφιπρόσωπα. Θα μπορούσαμε να κάνουμε λόγο, για πολυσήμαντες και πολυμερείς επιδράσεις⁷.

Ο ισχυρός, ωστόσο, δεσμός ανάμεσα στο ταξίδι και την όραση δεν υπήρχε ανέκαθεν, αλλά εξελίχθηκε σταδιακά. Η σχέση ανάμεσα στο ταξίδι και τη μάθηση, τη γνώση και την αυτοψία είναι ουσιαστική και βρίσκεται στον πυρήνα του ελληνικού πολιτισμού. Στη χρονική περίοδο που διαμορφώνονται τα μέσα συγκοινωνίας κατά την προϊστορική εποχή (άμαξες, καράβια⁸), με πρωταρχικό σκοπό τη γρηγορότερη και ανετότερη μεταφορά των προϊόντων, θα πρέπει να αναζητήσουμε και την απαρχή των ταξιδιών⁹. Περίπλους, αποδημία-εκδημία, οδοιπορία, ιερή αποδημία, θαλασσοπορία, ταξίδι, εξερεύνηση, περιήγηση, είναι όροι που σηματοδοτούν την ανάγκη του ανθρώπου, από τα πολύ πρώιμα χρόνια ως τις μέρες μας, για κίνηση-μετακίνηση, με πολλαπλά και ποικίλα κάθε φορά ερεθίσματα· εξωτερικά, εσωτερικά, ή και τα δύο ταυτόχρονα¹⁰. Βιοτικές, πνευματικές και ψυχικές ανάγκες, ακόμα και ψυχαγωγικές επιδιώξεις, θα παρακινήσουν άτομα ανά τους αιώνες να αναζητήσουν «αλλού» την εκπλήρωση των αιτημάτων τους, την ικανοποίηση των επιθυμιών τους¹¹.

Τα ταξίδια, σχολιάζει ο παγκοσμίου φήμης ελληνιστής Jacques Lacarrière, επέτρεψαν στους ανθρώπους να βρίσκονται μεταξύ τους με έναν τρόπο εντελώς διαφορετικό από εκείνον που συναντιόνταν στα πεδία των μαχών. Και η θάλασσα, ιδιαίτερα η Μεσόγειος¹², υπήρξε το κύριο μέσο που έθρεψε τις ανταλλαγές της ειρηνικής αυτής εξάπλωσης της ανθρωπότητας, κάτι που είναι έντονο στην Οδύσσεια¹³, όπου αναμιγνύονται τα θαυμαστά με τα τερατώδη και

7. Βιγγοπούλου Ιόλη, «Το περιηγητικό ρεύμα στον 19^ο αιώνα. Ένας πολιτισμικός διάλογος ή ένας διάλογος πολιτισμών», *Σύγκριση / Comparaison* 15 (2004), σ. 175-185.

8. Η ανάγκη επαφής με τον γύρω γνωστό κόσμο, η ευκολία της επικοινωνίας από θαλάσσης και η προσφορά της ανατολικής Μεσογείου για ταξίδι, αποτέλεσαν τις βασικές αιτίες που προέτρεψαν τους κατοίκους του ελληνικού χώρου να στραφούν προς τη θάλασσα.

9. Οι μελετητές των ταξιδιών έχουν αναδείξει θεμελιώδεις σταθμούς στην ιστορία του ταξιδιού. Την αρχή πραγματοποιεί ο αιγυπτιακός λαός, που χάριν τεχνογνωσίας, προέβη σε βελτίωση μέσω μεταφοράς και μετακίνησης. Ενδεικτική και πλήρης μελέτη για την εξέλιξη των ταξιδιών, βασισμένη σε αρχαίες πηγές, αποτελεί το βιβλίο του Casson Lionel με τίτλο *Το ταξίδι στον αρχαίο κόσμο*, μτφρ. Σταματιάδη Λίνα, εκδ. Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, Αθήνα 1995.

10. Αν επιθυμούσαμε να ορίσουμε την απαρχή της ιστορίας των ταξιδιών από τους μυθικούς χρόνους θα λέγαμε πως δύο από τους πιο μεγάλους κύκλους των ελληνικών μύθων ανάγονται σε μακρινά ταξίδια: ο τρωικός πόλεμος και η αργοναυτική εκστρατεία.

11. Βλ. ενδεικτικά Δρούλια Λουκία, «The Pilgrim Traffic in the Eastern Mediterranean», στα *Πρακτικά της συνάντησης Medieval ships and the birth of technological societies*, τομ. Β', εκδ. European Coordination Centre for Research and Documentation in Social Sciences: Foundation for International Studies, Μάλτα 1991, σ. 235-242, όπου γίνεται λόγος για τους προσκυνητές και τη μεταφορά τους στους Αγίους Τόπους.

12. Οι μεγάλοι ναυτικοί δρόμοι της Ανατολικής Μεσογείου, κατά τη διάρκεια του Μεσαίωνα και των νεότερων χρόνων, περνούσαν από τον κόσμο του Αιγαίου, όπου τα νησιά λειτουργούσαν ως σκάλες και σημεία ανεφοδιασμού για τη ναυτιλία· πλοία που μετέφεραν εμπορεύματα, πολεμιστές, προσκυνητές, σταυροφόρους και λογίους. Βλ. Κοντογιάννης Νίκος, «Η μεσαιωνική Κως μέσα από τα κείμενα των περιηγητών και των χαρτογράφων» στα *Πρακτικά Α' Διεθνούς Επιστημονικού Συνεδρίου Ιστορία-Τέχνη-Αρχαιολογία της Κω, Αρχαιολογία* 1, Αθήνα 2001, σ. 411.

13. Η αποδημία σε ξένη γη, εμφανίστηκε ως λογοτεχνικό μόρφωμα ταυτόχρονα με την εμφάνιση του ίδιου του

εναλλάσσεται η δοκιμασία με την έκσταση¹⁴. Όσον αφορά στους λόγους που ώθησαν τους ανθρώπους στον περιηγητισμό, θα λέγαμε πως αυτοί ήταν για πολύ καιρό, «ωφελιμιστικοί» και «συμφεροντολογικοί»· η εξερεύνηση για παράδειγμα εμπορικών δρόμων, η ανακάλυψη καλύτερων αγκυροβολιών και ο εντοπισμός τόπων για εποικισμό.

Κατά τις ιερές τους αποδημίες, τη ρωμαϊκή εποχή, οι προσκυνητές¹⁵, καθοδηγούμενοι από ρωμαϊκούς κατάλογους σταθμών και αποστάσεων, θα χρησιμοποιήσουν τους ασφαλείς χερσαίους και θαλάσσιους δρόμους (που κάλυπταν τις ανάγκες του εκτεταμένου κράτους, εξυπηρετούσαν το διοικητικό μηχανισμό, υποβοηθούσαν το εμπόριο με την ανατολή και την ενδοχώρα και φυσικά τις μετακινήσεις των στρατιωτικών τμημάτων). Το θρησκευτικό ταξίδι και το προϊόν αυτού, το προσκύνημα¹⁶, συνέβαλε αναντίρρητα στη διαμόρφωση του ύφους της ταξιδιωτικής γραφής και της χαρτογραφίας. Οι διηγήσεις των προσκυνητών μέσω γραμμάτων ή εκθέσεων-αναφορών και απομνημονευμάτων, δίνοντας απαντήσεις σε απορίες για το πώς, το γιατί, το πότε και κάτω από ποιες συνθήκες, αποκρυσταλλώνουν τις συνέχειες στο βαθμιαίο σχηματισμό του νέου είδους γραψίματος. Οι «θρησκευτικοί» ταξιδιώτες εστιάζονται στην περιγραφή των Αγίων Τόπων και των τοποθεσιών που αποτελούν ενδιαμέσοι σταθμοί της διαδρομής¹⁷, διατρέχοντας μικρά και μεγάλα λιμάνια με μοναδικό

λογοτεχνικού φαινομένου, όπως ασφαλώς καταδεικνύει το αφετηριακό κείμενο της Ομηρικής Οδύσσειας. Από την πρώτη αισθητική της εμφάνιση, και για διάστημα πολλών αιώνων, η απομάκρυνση από το γενέθλιο τόπο, και η συνεπακόλουθη μετεγκατάσταση, νοσηματοδοτήθηκε ως επώδυνη στέρηση της πατριδικής γης, την οποία ο λογοτεχνικός ήρωας βιώνει μαρτυρικά, μέσα από τη διαρκή σύγκριση του ξένου τόπου με τον δικό του. Η αδιαμφισβήτητη υπεροχή του γενέθλιου τόπου, εγκαθιδρύει στην ψυχή του ταξιδεμένου τον διακαή πόθο της επιστροφής, ψυχική κατάσταση την οποία απέδωσε μοναδικά η ελληνική γλώσσα με τον όρο «νοσταλγία». Βλ. Χατζηδημητρίου - Παράσχου Σοφία & Καλογήρου Τζίνα, «Το ξύπνημα και το ταξίδι: νεαρές ηρωίδες ταξιδεύουν σε αναζήτηση της ταυτότητας», *Πρακτικά Δ' Ευρωπαϊκού Συνεδρίου Νεοελληνικών Σπουδών Ταυτότητες στον ελληνικό κόσμο (από το 1204 έως σήμερα)*, τομ. Δ', εκδ. Ευρωπαϊκή Εταιρεία Νεοελληνικών Σπουδών, Αθήνα 2011, σ. 315-329.

14. Η Ελλάδα ως χώρα του μυθικού Οδυσσέα, του μεγαλύτερου ταξιδευτή, αρκεί για να υπενθυμίσει τη θέση που κατέχει στο νου και στην ψυχή των ταξιδιωτών, όπως αυτό διαπιστώνεται μέσα από τα έργα τους. Ως μεμονωμένο γεγονός, ο πολυετής περίπλους του Οδυσσέα, εικονογραφεί στην ουσία μια «ταξιδιωτική γραφή», της οποίας η πρωτοτυπία έχει διττή σημασία, καθώς χαρακτηρίζεται αφενός από την περιπλάνηση και αφετέρου από τον κεφαλαιώδη ρόλο που δίνει στη μνήμη εκείνου, ο οποίος διηγείται. Πολέξε Χριστίνα, *Ετερότητα και περιηγητική γραμματεία. Η περίπτωση της Λάρισας κατά τον 19^ο αιώνα μέσα από τα κείμενα Ευρωπαίων περιηγητών*, διδακτορική διατριβή, Τμήμα Γαλλικής Γλώσσας και Φιλολογίας, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη 2006, σ. 12 (αδημ.).

15. Ένας τρόπος προσέγγισης του ανθρώπου με το θείο είναι το προσκύνημα, το οποίο ανέκαθεν αποτελούσε και αποτελεί, ένα ταξίδι στο άγνωστο, προϋποθέτοντας τη μετάβαση του πιστού στο χώρο που θεωρείται ιερός. Είναι ένα ταξίδι τόσο «εξωτερικό», προς τη θρησκευτική τοποθεσία, όσο και «εσωτερικό», προς την πνευματική ανύψωση. Ψυχολογική ανάγκη κάθε ατόμου ανεξαρτήτου φυλής, εθνικότητας και θρησκείας, συνεπάγεται πολλαπλές οικονομικές, πολιτιστικές και κοινωνικές συνέπειες στους τόπους προσκυνηματικού ή θρησκευτικού προορισμού. Σε όλες τις ιστορικές περιόδους, το προσκύνημα αποτελούσε κίνητρο της ανθρώπινης μετακίνησης και κατ' επέκταση αιτία δημιουργίας ταξιδιωτικού ρεύματος.

16. Η ενδυνάμωση της πίστης, η αναζήτηση της άφεσης αμαρτιών, η ίαση από σωματικές και ψυχικές ασθένειες, η θεϊκή προστασία από «παντός κακού», είναι τα κύρια κίνητρα του προσκυνητή, που ουσιαστικά, δεν μεταβλήθηκαν, από τους μεσαιωνικούς χρόνους ως τις μέρες μας. Χρυσοχοΐδης Κρίτων, «Ιερά Αποδημία. Το Προσκυνηματικό ταξίδι στους Αγίους Τόπους στα μεταβυζαντινά χρόνια», *Το ταξίδι από τους αρχαίους έως τους νεότερους χρόνους*, ό.π., σ. 99-110.

17. Για την πρώιμη βυζαντινή περίοδο βλ. Αγγελίδη Χριστίνα, «Εμπορικοί και αγιολογικοί δρόμοι (4^{ος}-7^{ος} αι.):

στόχο να φτάσουν σε τοποθεσίες που δε γνωρίζουν εκ των προτέρων, και σε μερικές περιπτώσεις, προκαλούν ουτοπικά χαρακτηριστικά στη φαντασία εκείνων που πρόκειται να τις επισκεφτούν¹⁸.

Οι κατακτήσεις του Μεγάλου Αλεξάνδρου και των Ρωμαίων διευρύνουν τον ως τότε γνωστό κόσμο προς Ανατολή και Δύση, διαμορφώνοντας παράλληλα έναν ενιαίο γεωγραφικά χώρο με κοινούς θεσμούς και συστηματική οργάνωση που οδηγούν στην εμπέδωση της ασφάλειας στους ταξιδιώτες της εποχής. Η ανάγκη να μένουν ανοιχτοί οι δρόμοι (χερσαίοι και θαλάσσιοι) για λόγους οικονομικούς, πολιτικούς και στρατιωτικούς, καθιστά την κάλυψη αποστάσεων σαφώς ευκολότερη. Κατά ακολουθία, η μακρά ευνοϊκή περίοδος της ρωμαϊκής ειρήνης (*pax romana*¹⁹), θα δώσει ώθηση στις μετακινήσεις οι οποίες ευνοούνται εμφανώς από τη βελτίωση των οδικών αρτηριών και την ανάπτυξη των θαλάσσιων μεταφορών. Οι ανωτέρω παράγοντες συντελούν, επικουρικά, στον πολλαπλασιασμό όσων επιθυμούν να περιηγηθούν προς χάριν της επιστημονικής γνώσης -της ιστορικής και της γεωγραφικής-, να γνωρίσουν από κοντά ως αυτόπτες παρατηρητές τοποθεσίες, μνημεία, ανθρώπους και να συλλέξουν το σχετικό υλικό για τα ιστορικά γεγονότα.

Αδιάσειστο πειστήριο της προσέγγισης του «άλλου», αποτελούν οι πολλαπλές και ποικίλες ταξιδιωτικές αφηγήσεις²⁰, που διασώζονται από την αρχαιότητα μέχρι σήμερα. Στις αφηγήσεις αυτές, επιχειρείται η αποτύπωση του παράξενου, του εξωτικού, και του διαφορετικού και παρέχεται άφθονο πληροφοριακό υλικό για τη γεωγραφία και την ανθρώπινη φύση. Οι ταξιδιωτικές αφηγήσεις, είτε σε συμβολικό επίπεδο, είτε ως καταγραφές μιας λιγότερο γνωστής πραγματικότητας, εμφανίζονται σε όλες τις εποχές. Είναι δύσκολο να τοποθετήσει κανείς το χρονικό πλαίσιο μιας πρώτης εμφάνισης του συγκεκριμένου λογοτεχνικού είδους, εφόσον πολλά από τα στοιχεία του εμπεριέχονται σε διάφορα άλλα είδη του ευρύτερου χώρου της γραμματολογίας, από τα χρόνια ακόμα της αρχαιότητας: από την Οδύσσεια του Ομήρου, που συγκαταλέγεται ουσιαστικά στα ηρωικά έπη (ο ήρωάς της όμως αποτελεί το κατεξοχήν σύμβολο του ταξιδευτή στο λογοτεχνικό στερέωμα), ως τον Στράβωνα και τον Παυσανία που κατατάσσονται στους ιστορικούς της αρχαιότητας. Τα ημερολόγια, τα έργα των εξερευνητών του 13^{ου} και 14^{ου} αιώνα, καθώς και οι περιηγήσεις

οι μεταμορφώσεις της ταξιδιωτικής αφήγησης», *Πρακτικά Α' Διεθνούς Συμποσίου Η καθημερινή ζωή στο Βυζάντιο: τομές και συνέχειες στην ελληνιστική και ρωμαϊκή παράδοση*, εκδ. Κέντρο Βυζαντινών Ερευνών/ Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, Αθήνα 1989, σ. 679-686.

18. Tomasi Luigi, "Homo viator: from pilgrimage to religious tourism via the journey", στο συλλογικό τόμο Swatos William - Tomasi Luigi (επιμ.) *From Medieval Pilgrimage to Religious tourism: the Social and Cultural Economics of Piety*, εκδ. Praeger, Westport, Connecticut 2002, σ. 1-24.

19. Μετά τη ναυμαχία στο Ακτιο (31 π.Χ.), ο Αύγουστος επέβαλε στη Μεσόγειο όχι μόνο ναυτική ειρήνη, αλλά και μια τάξη στα ναυτικά πράγματα. Μέσα σε μικρό χρονικό διάστημα κατάφερε να εξαλείψει τη μάστιγα της πειρατείας που αποτελούσε θεσμό στη Μεσόγειο από τα αρχαία χρόνια, μετατρέποντας το πολύ-πολιτισμικό αυτό σταυροδρόμι σε απaráμιλλη συγκοινωνιακή οδό.

20. Για τα είδη των ταξιδιωτικών αφηγήσεων, βλ. Borm Jam, "Defining Travel: On the Travel Book, Travel Writing and Terminology", στο συλλογικό τόμο Hooper Glenn & Youngs Tim (επιμ.), *Perspectives on travel writing*, εκδ. Ashgate, Burlington 2003, σ. 13-26.

στην εποχή της Αναγέννησης και του Διαφωτισμού, συνιστούν όλα ταξιδιωτικές αφηγήσεις, η πλειονότητα των οποίων δεν ανήκει στο χώρο της μυθοπλασίας (ή τουλάχιστον αυτό πρεσβεύουν), αφού προσπαθούν να παρουσιάσουν μια εικόνα, ως επί το πλείστον, ρεαλιστική και αντικειμενική²¹.

Τα πρώιμα δείγματα αυτής της προσπάθειας εμφανίζονται τον 6° αιώνα π.Χ., μια εποχή κρίσιμη για τον πολιτικό, οικονομικό και γεωγραφικό Ελλαδικό χώρο. Σε αυτόν ακριβώς τον αιώνα, ο Σόλων, η αξιολογότερη προσωπικότητα της αττικής ιστορίας, εγκαταλείπει την Αθήνα ενθαρρυσμένος από τη διακαή επιθυμία του να δει και να μάθει όπως ο πολυταξιδεμένος Οδυσσέας²².

Τον 6° και 5° αιώνα π.Χ., η «περιήγησις» ταυτίζεται με τον «περίπλου²³», το γύρο δηλαδή των γεωγράφων. Το όνομα εξάλλου περιηγητής αντιστοιχεί σε ιερό αξίωμα, όπως αναφέρεται στην Ολυμπία και σημαίνει τον εξηγητή, τον ξεναγό²⁴.

Εντός των ορίων της Ρωμαϊκής αυτοκρατορίας, η δημιουργία και η συντήρηση ενός οδικού και θαλάσσιου δικτύου, δεν εξυπηρετήσε μόνο τις ανάγκες των ταξιδιών και του εμπορίου, αλλά παρείχε στους πολίτες της, την δυνατότητα να εξερευνούν θέματα, όπως η γεωγραφική σκέψη.

Κατά την εποχή της πρώιμης νεωτερικότητας, όταν δηλαδή οι Ευρωπαίοι για πρώτη φορά μετά την κατάλυση της Δυτικής Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας είχαν τη δυνατότητα να εξερευνήσουν τη λεκάνη της Μεσογείου και τα εδάφη της Οθωμανικής αυτοκρατορίας για να ικανοποιήσουν τις ιστορικού ή γεωγραφικού χαρακτήρα πνευματικές τους αναζητήσεις²⁵, η κλασική Ελλάδα,

21. Καζαντζή Παρασκευή, *Μια συγκριτική μελέτη ανάμεσα στο A Sentimental Journey του Laurence Sterne και το Corto viaggio sentimentale του Italo Svevo: ζητήματα θεωρίας και αφηγηματικών τεχνικών*, διδακτορική διατριβή, Τμήμα Ιταλικής Γλώσσας και Φιλολογίας, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη 2007, σ. 22-23 (αδημ.).

22. Ευστρατίου Κλαίρη, «Αρχαίοι ταξιδιώτες και περιηγητές», *Αρχαιολογία* 3 (1982), σ. 22-24.

23. Με τον όρο περίπλους χαρακτηριζόταν η συλλογή ναυτιλιακών οδηγιών που χρησιμοποιούσαν οι ναυτικοί καθώς περιπλέανε τις ακτές. Αν σκεφτούμε πως η ναυσιπλοΐα στην αρχαία εποχή περιοριζόταν σε ταξίδια σχεδόν πάντοτε κοντά στη στεριά, μπορούμε να φανταστούμε πόση αξία είχαν για τον αρχαίο εκείνο ναυτικό και πόσο πολύτιμα θα έπρεπε να θεωρούνται βιβλία αυτού του είδους. Ενδεικτικά βλ. Τζαμτζής Αναστάσιος, «Περίπλους: ο πλοηγός του αρχαίου ναυτικού», *Αρχαιολογία* 32 (1989), σ. 8-10.

24. Ευστρατίου Κλαίρη, «Αρχαίοι ταξιδιώτες και περιηγητές», ό.π.

25. Το κοινωνικό φαινόμενο του περιηγητισμού είναι άρρηκτα συνδεδεμένο με το Grand Tour του 18^{ου} αιώνα όταν οι Βρετανοί αριστοκράτες, ολοκληρώνοντας τις σπουδές τους και πριν την έναρξη της επαγγελματικής τους σταδιοδρομίας, πραγματοποιούσαν, ως απαραίτητο συστατικό της εκπαίδευσής τους, μια περιοδεία στις μεγαλύτερες ευρωπαϊκές μητροπόλεις με σπουδαίο πολιτιστικό παρελθόν. Με τα ταξίδια αυτά και τη φοίτηση σε πανεπιστήμια του εξωτερικού, πρακτικές που συνιστούσαν ένα στάδιο εκπαιδευτικής μύησης, οι συμμετέχοντες ολοκλήρωναν την κλασική τους παιδεία, ενώ η συνοδεία δασκάλων, αρχαιοδιφών, σχεδιαστών ή ζωγράφων ήταν σχεδόν πάντα δεδομένη. Οι επισκέψεις τους έλαβαν την ονομασία *Grand Tours*, και η ακμή τους εντοπίζεται στις ανώτερες κοινωνικές τάξεις της Αγγλίας επί βασιλείας της Ελισάβετ Α'. Το ευγενές και αρχαίο έθιμο του ταξιδιού, πάντοτε συνυφασμένο με τον εμπλουτισμό των γνώσεων, την υποχώρηση των εκπαιδευτικών προκαταλήψεων, τη διάπλαση τρόπων συμπεριφοράς και τη διαμόρφωση ενός ολοκληρωμένου αριστοκράτη, συνεχίστηκε απρόσκοπτα και τον 18° αιώνα, διευρυνόμενο ως σκοπός, χάρη στην ανάπτυξη νέων, ταχύτερων και φθηνότερων μέσων μεταφοράς, σηματοδοτώντας μακροχρόνια την αφετηρία του σύγχρονου τουρισμού. Βλ. Mead William Edward, *The grand tour in the eighteenth century*, εκδ. Houghton Mifflin, Βοστώνη 1914, σ. 1-4· Black Jeremy, *The British and the Grand Tour*, εκδ. St. Martin's Press, Νέα Υόρκη 1992,

ιδιαίτερος τα μνημεία και η τέχνη της, θεωρούνται μείζονος σημασίας και άξια ενδιαφέροντος, αντιπροσωπεύοντας μια παράδοση, αυτή του περιηγητισμού (του μεγάλου δηλαδή ταξιδιωτικού ρεύματος δυτικών προς τον ελληνικό χώρο), που συνεχίζει απρόσκοπτη, και ελαφρώς παραλλασσόμενη από τα εκάστοτε πολιτιστικά ρεύματα, σε όλη τη διάρκεια της νέας εποχής.

Η περιηγητική παράδοση την οποία αντιπροσωπεύει ο Πausanías με την προσοχή στη λεπτομέρεια του τοπίου, την αναζήτηση της κάθε πληροφορίας και την άμεση επαφή με το χώρο, κερδίζει όλο και περισσότερο έδαφος μεταγενέστερα, τον 19^ο και 20^ο αιώνα, όταν πια το έργο του «Ελλάδος Περιήγησις», δεσπόζει ανάμεσα στα περιηγητικά κείμενα και χρησιμοποιείται σαν ένα ανεκτίμητο εργαλείο που κατευθύνει ή υποβοηθά τις αρχαιολογικές αναζητήσεις στην Ελλάδα, συνιστώντας πολύτιμη πηγή για την τοπογραφία, την ιστορία και τα μνημεία, όχι μόνο της κλασικής εποχής αλλά της ελληνιστικής και της ρωμαϊκής²⁶. Η συμβολή του εντοπίζεται κυρίως στην καταγραφή περιφρονημένων στοιχείων του λαϊκού πολιτισμού και την αναφορά σε θρύλους και τοπικές λαϊκές παραδόσεις. Η πολυμάθεια και η προσοχή στη λεπτομέρεια, στοιχεία εμφανή στην «Περιήγησις» του Πausanías, οδήγησαν, όσο κανένα άλλο κείμενο, στην «ανακάλυψη» των αρχαιοτήτων στην Ελλάδα. Παρά το γεγονός ότι μύθοι, θεότητες, λατρεία και αναφορά ασήμαντων γεγονότων μειώνουν την επιστημονική γραφή, με αποτέλεσμα να κουράζουν το μελετητή, παράλληλα, όμως, ικανοποιούν το εγκυκλοπαιδικό ενδιαφέρον του κοινού της εποχής του και τρέφουν το θαυμασμό για το μεγαλείο της Ελλάδας. Στο έργο του διακρίνουμε ζωνρό ενδιαφέρον για το λαμπρό παρελθόν του ελληνικού ηπειρωτικού χώρου, αποτελώντας, συνάμα, ένα τελευταίο προσκύνημα στους ολύμπιους θεούς πριν την αρχή του μεσαίωνα²⁷.

Τση σημασία με την ανάγκη του ανθρώπου για ταξίδια έχει και η προσπάθειά του να καταγράψει τις εμπειρίες του και τις ταξιδιωτικές του εντυπώσεις, αφήνοντάς μας να παρακολουθήσουμε τη σκέψη του και την εξέλιξή της. Η εμπειρία από τη γεφύρωση μιας απόστασης, συχνά από τον γενέθλιο τόπο, με ενδιαμέσους σταθμούς προς άλλους προορισμούς, η κατάκτηση του διαφορετικού και η δραπετεύση από το γνώριμο, υπό τη μορφή επιστολών σε προσφιλή πρόσωπα ή αναφορών προς συνεργάτες, προσωπικού ημερολογίου, συνθέτουν το περιηγητικό κείμενο.

σ. 1-2. Από τα τέλη του 18^{ου} αιώνα η Μεγάλη Περιήγησις συμπεριλαμβάνει δειλά και τον ελληνικό χώρο, τη Μικρά Ασία, την Εγγύς Ανατολή, τα εδάφη συνεπώς της Οθωμανικής αυτοκρατορίας. Οι περιοχές της μπαίνουν στο Grand Tour με το άνοιγμα της αυτοκρατορίας στη Δύση επί Σελίμ Γ'. Αναφερόμαστε στο 1780-1790, όταν εκτός από τους ξένους της Κωνσταντινούπολης και της Σμύρνης, παρατηρείται εγκατάσταση επισκεπτών στην πόλη των Αθηνών.

26. Γεωργοπούλου Μαρία, «Ο Πausanías και οι συλλογές της Γενναδίου Βιβλιοθήκης», στο συλλογικό τόμο Γεωργοπούλου Μαρία - Guilmet Céline - Πίκουλα Γιάννη - Σταίκου Κωνσταντίνου - Τόλια Γιώργου (επιμ.), *Στα Βήματα του Πausanías: η αναζήτηση της ελληνικής αρχαιότητας*, εκδ. Κότινος, Αθήνα 2007, σ. 12-14.

27. Για την κοινωνική ιστορία, ο Πausanías δε δείχνει κανένα ενδιαφέρον, και μόνο περιστασιακά κάνει παρεμβάσεις για να μνημονεύσει πολιτικά γεγονότα που του προκάλεσαν εντύπωση ή για τα οποία μιλούσαν οι ιερείς και οι ανώτερες τάξεις του τόπου με σεβασμό. Η εξιστόρηση λοιπόν τέτοιων γεγονότων, δε γίνεται με αντικειμενικότητα και αμεροληψία. Βλ. Παπαχατζής Νικόλαος, *Πausanίου Ελλάδος περιήγησις II: Κορινθιακά*, μτφρ. Κορδάτος Γιάννης, εκδ. Ιωάννου & Π. Ζαχαρόπουλου, Αθήνα 1940, σ. 4.

Περιηγητικό χαρακτηρίζεται κάθε κείμενο που κληροδότησε οποιοσδήποτε ταξιδιώτης που πέρασε από έναν συγκεκριμένο χώρο και κατέθεσε σε γραπτό κείμενο, τη γνώση του, την εμπειρία του, ή το όραμά του. Αποτελεί εκλεκτό είδος γραπτής μαρτυρίας, ένα είδος απομνημονεύματος, που καταγράφει την τάση για φυγή, τη δίψα για μάθηση, την περιέργεια, την αναζήτηση του ξεχωριστού, την περιπέτεια, ό,τι συνοψίζει, δηλαδή, η έννοια του ταξιδιού. Διαρκώς μεταβαλλόμενο και εξελισσόμενο, το περιηγητικό κείμενο, ακολουθεί την πορεία των ταξιδιών, των οποίων η φύση και η θέση στο πέρασμα του χρόνου ποικίλει, αλλά και των ταξιδευτών, που με διαφορετικές κάθε φορά ιδιότητες, παρακινούνται σε κάθε εποχή από πληθώρα αιτιών²⁸. Ανεκτίμητη ιστορική πηγή για τις πληροφορίες που μεταφέρει, το περιεχόμενο ενός ιστορικού κειμένου βασίζεται στην αυτοψία, στο προσωπικό βίωμα του ταξιδευτή. Η παρουσία του πρώτου προσώπου υποδηλώνει τη γνώση που προέρχεται από την ιδιωτική εμπειρία. Ο τρόπος που ο αφηγητής - συγγραφέας κοινοποιεί την εμπειρική του γνώση, κινείται στο όριο της αποστασιοποιημένης και της βιωματικά φορτισμένης περιγραφής²⁹.

Η περιηγητική αφήγηση, πέρα από τη μελλοντική της χρήση ως ιστορικής μαρτυρίας και πληροφοριακής πηγής, αποτελεί ένα εξαιρετικό δείγμα συγγραφικής παραγωγής που μετέχει στη φιλολογική δημιουργία ενός τύπου, σε μια συγκεκριμένη εποχή. Η δημοσίευση κειμένων που είναι γραμμένα από ανθρώπους της γνώσης και ενίοτε από περιστασιακούς συγγραφείς-περιηγητές, από ανθρώπους τολμηρούς που αρέσκονται στην περιπέτεια, παρουσιάζει αξιόλογο ενδιαφέρον για τον τρόπο με τον οποίο τα κείμενα αυτά εισάγονται και παρουσιάζονται στο αναγνωστικό κοινό της κάθε εποχής³⁰.

Το περιηγητικό κείμενο λοιπόν, ως εξέχον είδος γραφής, που κινείται πολλές φορές στα όρια της λογοτεχνίας, των απομνημονευμάτων και της ιστορίας, αξίζει να μελετηθεί επισταμένα από κάθε ιστορικό, αλλά και θεωρητικό της λογοτεχνίας.

1.1 Προσκυνητές και έμποροι στην Ανατολή: Διαδρομές και Χρονικά

Κατά τις ιερές τους αποδημίες, τη ρωμαϊκή εποχή, οι προσκυνητές³¹, καθοδηγούμενοι

28. Από τους κλασικούς χρόνους, τα ευρωπαϊκά οδοιπορικά, γράφονταν κατά βάση από ναύτες, στρατιώτες, εμπόρους, διπλωμάτες, γεωγράφους, εξερευνητές και ιστορικούς, για να προστεθούν αργότερα, προσκυνητές, ιεραπόστολοι και επιστήμονες. Από τον 17^ο αιώνα και εξής, εμφανίστηκαν γραφείς με λογοτεχνικές φιλοδοξίες. Καθένας από αυτούς, διαμόρφωσε τις διηγήσεις με βάση τις δικές του ανάγκες και σταδιακά μορφοποιήθηκαν σε τυχαίες σημειώσεις, ημερολόγια, ιστορίες περιπετειών, σύνθετες διηγήσεις, προσκυνητικά δρομολόγια, αναφορές από αποστολές, ποιήματα και γράμματα. Είναι γραμμένα σε πρώτο ή τρίτο πρόσωπο, και είναι δυνατόν να περιλαμβάνουν ποιήματα, ακόμα και διαλόγους. Thompson Cristopher, *French Romantic Travel Writing: Chateaubriand to Nerval*, εκδ. Oxford University Press, Οξφόρδη 2011, σ. 4.

29. Πολυκανδριώτη Ράνια, «Η εξέλιξη του περιηγητικού κειμένου και το παράδειγμα της Λευκάδας από τους Βενετούς ως την Ένωση», *Πρακτικά Β΄ Συμποσίου Η Λευκάδα μέσα στο ταξίδι*, εκδ. Εταιρεία Λευκαδικών Μελετών, Αθήνα 1999, σ. 123-125.

30. Πολυκανδριώτη Ράνια, «Ο πρόλογος στο περιηγητικό κείμενο: οι γαλλικές εκδόσεις κατά τον 17^ο αιώνα», στο συλλογικό τόμο Δρούλια Λουκία (επιμ.) *Περιηγητικά Θέματα: Υποδομή και Προσεγγίσεις*, εκδ. Κέντρο Νεοελληνικών Ερευνών/Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, Αθήνα 1993, σ. 508.

31. Ένας τρόπος προσέγγισης του ανθρώπου με το θείο είναι το προσκύνημα, το οποίο ανέκαθεν αποτελούσε

από ρωμαϊκούς κατάλογους σταθμών και αποστάσεων, θα χρησιμοποιήσουν τους ασφαλείς χειρσαίους και θαλάσσιους δρόμους (που κάλυπταν τις ανάγκες του εκτεταμένου κράτους, εξυπηρετούσαν το διοικητικό μηχανισμό, υποβοηθούσαν το εμπόριο με την ανατολή και την ενδοχώρα και φυσικά τις μετακινήσεις των στρατιωτικών τμημάτων). Το θρησκευτικό ταξίδι και το προϊόν αυτού, το προσκύνημα³², συνέβαλε αναντίρρητα στη διαμόρφωση του ύφους της ταξιδιωτικής γραφής και της χαρτογραφίας. Οι διηγήσεις των προσκυνητών μέσω γραμμάτων ή εκθέσεων-αναφορών και απομνημονευμάτων, δίνοντας απαντήσεις σε απορίες για το πώς, το γιατί, το πότε και κάτω από ποιες συνθήκες, αποκρυσταλλώνουν τις συνέχειες στο βαθμιαίο σχηματισμό του νέου είδους γραψίματος. Οι «θρησκευτικοί» ταξιδιώτες εστιάζονται στην περιγραφή των Αγίων Τόπων και των τοποθεσιών που αποτελούν ενδιαμέσοι σταθμοί της διαδρομής³³, διατρέχοντας μικρά και μεγάλα λιμάνια με μοναδικό στόχο να φτάσουν σε τοποθεσίες που δε γνωρίζουν εκ των προτέρων, και σε μερικές περιπτώσεις, προκαλούν ουτοπικά χαρακτηριστικά στη φαντασία εκείνων που πρόκειται να τις επισκεφτούν³⁴.

Μεταξύ 13^{ου} και 14^{ου} αιώνα, η Ευρώπη ξανασυναντά σταδιακά την Ανατολή, την ευρωπαϊκή κυρίως Μεσόγειο, που γνώριζε από τον 4^ο αιώνα μ.Χ., όταν ταξιδιώτες κατέφθαναν στην εν λόγω περιοχή με απώτερο σκοπό την άφιξη και το προσκύνημα των βιβλικών τόπων της Παλαιστίνης. Για ακόμα μια φορά, ο βασικός προορισμός για τους ταξιδιώτες της εποχής αποτελούν οι Άγιοι Τόποι. Πληθώρα ταξιδιωτικών οδηγών, τα λεγόμενα “itineraria” (δρομολόγια), δημιουργήθηκαν κατά τη διάρκεια του μεσαίωνα, όπως και περιγραφές μνημείων (descriptiones), διευκολύνοντας τη μετάβαση για το ιερό προσκύνημα, το οποίο με τη σειρά του διέγειρε την περιέργεια ορισμένων δυτικών προσκυνητών για τη φημισμένη βυζαντινή αυτοκρατορία. Τα βήματά τους οδηγούνται στην Κωνσταντινούπολη ή σε άλλες γνωστές, από την εκκλησιαστική ιστορία, βυζαντινές πόλεις³⁵.

και αποτελεί, ένα ταξίδι στο άγνωστο, προϋποθέτοντας τη μετάβαση του πιστού στο χώρο που θεωρείται ιερός. Είναι ένα ταξίδι τόσο «εξωτερικό», προς τη θρησκευτική τοποθεσία, όσο και «εσωτερικό», προς την πνευματική ανύψωση. Ψυχολογική ανάγκη κάθε ατόμου ανεξαρτήτου φυλής, εθνικότητας και θρησκείας, συνεπάγεται πολλαπλές οικονομικές, πολιτιστικές και κοινωνικές συνέπειες στους τόπους προσκυνηματικού ή θρησκευτικού προορισμού. Σε όλες τις ιστορικές περιόδους, το προσκύνημα αποτελούσε κίνητρο της ανθρώπινης μετακίνησης και κατ' επέκταση αιτία δημιουργίας ταξιδιωτικού ρεύματος.

32. Η ενδυνάμωση της πίστης, η αναζήτηση της άφεσης αμαρτιών, η ίαση από σωματικές και ψυχικές ασθένειες, η θεϊκή προστασία από «παντός κακού», είναι τα κύρια κίνητρα του προσκυνητή, που ουσιαστικά, δεν μεταβλήθηκαν, από τους μεσαιωνικούς χρόνους ως τις μέρες μας. Χρυσοχοΐδης Κρίτων, «Ιερά Αποδημία. Το Προσκυνηματικό ταξίδι στους Αγίους Τόπους στα μεταβυζαντινά χρόνια», *Το ταξίδι από τους αρχαίους έως τους νεότερους χρόνους*, ό.π., σ. 99-110.

33. Για την πρώιμη βυζαντινή περίοδο βλ. Αγγελίδη Χριστίνα, «Εμπορικοί και αγιολογικοί δρόμοι (4^{ος}-7^{ος} αι.): οι μεταμορφώσεις της ταξιδιωτικής αφήγησης», *Πρακτικά Α' Διεθνούς Συμποσίου Η καθημερινή ζωή στο Βυζάντιο: τομές και συνέχειες στην ελληνιστική και ρωμαϊκή παράδοση*, εκδ. Κέντρο Βυζαντινών Ερευνών/ Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, Αθήνα 1989, σ. 679-686.

34. Tomasi Luigi, “Homo viator: from pilgrimage to religious tourism via the journey”, στο συλλογικό τόμο Swatos William - Tomasi Luigi (επιμ.) *From Medieval Pilgrimage to Religious tourism: the Social and Cultural Economics of Piety*, εκδ. Praeger, Westport, Connecticut 2002, σ. 1-24.

35. Kislinger Ewald, «Sightseeing in the Byzantine Empire», *Πρακτικά Β' Διεθνούς Συμποσίου Η επικοινωνία*

Οι σπάνιες ταξιδιωτικές επιστολές που έχουν διασωθεί, πυκνώνουν ως είδος μόλις στο πρώτο μισό του 14^{ου} αιώνα και αφορούν ως επί το πλείστον σε κρατικές αποστολές και αναγκαστικά ταξίδια λόγω εξοριών, ανωτέρων κυρίως κρατικών υπαλλήλων και εκκλησιαστικών λειτουργών³⁶. Η σημαντικότερη πηγή γνώσης για την κατάσταση στον ελληνικό χώρο υπήρξαν τα κείμενα των ξένων περιηγητών από την άλωση της Κωνσταντινούπολης και εξής. Έμμεσες πηγές θα μπορούσαν να θεωρηθούν ιστορικά έργα Ευρωπαίων λογίων, τα αναφερόμενα κυρίως στην ιστορία της οθωμανικής αυτοκρατορίας, που περιέχουν όμως και πλούτο παρατηρήσεων για την κατάσταση του ελληνικού χώρου. Αλλά και πριν του γεγονότος της Άλωσης, οι προσκυνητές που βρέθηκαν στη χώρα υπήρξαν ιδιαίτερα οξυδερκείς παρατηρητές και μελετητές του ελληνικού γίγνεσθαι· δεν αρκούνται μόνο στο προσκύνημα των ιερών εικόνων, αλλά μελετούν εμπεριστατωμένα τον τόπο που πρόκειται να επισκεφτούν³⁷.

Το σώμα της περιηγητικής γραμματείας που αφορά και στην ελλαδική χερσόνησο, καλύπτει το διάστημα των έξι τελευταίων αιώνων και περιλαμβάνει κείμενα από τον ετερόκλητο κόσμο που αναζήτησε μια εμπειρία της ελληνικής πραγματικότητας: πέραν των προσκυνητών των Αγίων Τόπων, έμποροι με βαθιά αίσθηση των ισορροπιών, μεθοδικό στρατιωτικοί, αρχαιόφιλοι και κυνηγοί αρχαιοτήτων, πολιτικοί αναλυτές, δημοσιολόγοι, κληρικοί και επιτετραμμένοι, επίσκοποι, ευγενείς, λογοτέχνες, καλλιτέχνες και διπλωμάτες, υποχρεώθηκαν ή θέλησαν να ταξινομήσουν τις εντυπώσεις σε γραπτές αναφορές προς τους ανώτερους τους, σε επιστολές, ημερολόγια ή ταξιδιωτικά χρονικά³⁸. Και πλάι σε αυτούς, διαφαίνεται ο πολυπρόσωπος και ανήσυχος κόσμος των επαγγελματιών της περιπλάνησης: ναυτικοί, ιεραπόστολοι, τυχοδιώκτες, μυστικοί απεσταλμένοι, φυγάδες και αργόσχολοι, εξετάζουν προ πάντων την ελληνική χερσόνησο, συνδέοντας την αρχαία και κλασική Ελλάδα με τη σύγχρονη³⁹.

στο Βυζάντιο, εκδ. Κέντρο Βυζαντινών Ερευνών / Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, Αθήνα 1993, σ. 457-468.

36. Καρπόζηλος Απόστολος, «Ταξιδιωτικές περιγραφές και εντυπώσεις σε επιστολογραφικά κείμενα», *Πρακτικά Β' Διεθνούς Συμποσίου Η επικοινωνία στο Βυζάντιο*, ό.π., σ. 511-541.

37. Βουραζέλη-Μαρινάκου Ελένη, *Ο Βίος του ελληνικού λαού κατά την Τουρκοκρατία: επί τη βάσει των ξένων περιηγητών*, Εν Αθήναις 1939, σ. 30-31.

38. Βιγγοπούλου Ιόλη, «Ταξιδεύοντας τον 16^ο αιώνα», *Το ταξίδι από τους αρχαίους έως τους νεότερους χρόνους*, ό.π., σ. 137-168.

39. Χαρακτηριστικά δείγματα ταξιδιωτών που κατέγραψαν τις εμπορικές-αρχαιολογικές συναλλαγές τους υπήρξε ο Φλωρεντίνος ιερέας Μπουοντελμόντι και ο Κυριακός Αγκωνίτης. Ο πρώτος έφτασε στη Ρόδο το 1414 με σκοπό να εξερευνήσει τα ελληνικά νησιά και παραμένοντας στον ελληνικό χώρο δεκατέσσερα χρόνια, έμαθε ικανοποιητικά τα ελληνικά. Κατέγραψε εντυπώσεις και παρατηρήσεις σε δύο βιβλία, στη λατινική γλώσσα. Επρόκειτο για μια περιγραφή της Κρήτης (1417) κι ενός οδοιπορικού στο Αρχιπέλαγος, που αποτελούσαν κατά βάσει γεωγραφικές περιγραφές εμπλουτισμένες με σύντομες αναφορές στην αρχαιότητα κυρίως στον Βιργίλιο και τον Λίβιο. Stoneman Richard, *Land of Lost Gods: The Search for Classical Greece*, εκδ. University of Oklahoma, Οκλαχόμα 1987, σ. 23-24. Ο Αγκωνίτης υπήρξε ο σημαντικότερος αρχαιοδίφης της Αναγέννησης και παράλληλα πρόδρομος τόσο του περιηγητισμού όσο και της σύγχρονης επιστήμης της αρχαιολογίας. Ιταλός έμπορος και ουμανιστής με καταγωγή από την Αγκώνα, πραγματοποίησε πλήθος ταξιδιών για εμπορικούς σκοπούς στη Νότιο Ιταλία, την Ελλάδα, την Αίγυπτο, και τη Μέση Ανατολή. Κατά τη διάρκεια του ταξιδιού του στην Ελλάδα έφτασε μέχρι το βόρειο Αιγαίο, στη νήσο Θάσο, όπου γνώρισε και «εκτίμησε» τις ελληνικές αρχαι-

Η περιρρέουσα ατμόσφαιρα, στη μακρά παράδοση του περιηγητισμού, άρχισε σταδιακά να μεταβάλλεται μετά τις τραυματικές εμπειρίες των Σταυροφοριών και την πρώτη άλωση της Κωνσταντινούπολης το 1204. Η αλλαγή μπορεί να αναχθεί στις συνέπειες της τέταρτης Σταυροφορίας⁴⁰ όταν η μακρόχρονη διαμονή στα μέρη της Ανατολής δυτικών, οι οποίοι είχαν διατηρήσει δεσμούς με τη μητρόπολη, προκάλεσε μια σχετική εξοικείωση με μακρινούς τόπους, ενώ ταυτόχρονα δημιούργησε την ανάγκη για βελτίωση των συγκοινωνιών και των συνθηκών ασφαλείας των ταξιδιών. Μια γενικότερη κινητικότητα αναπτύσσεται με την πάροδο του χρόνου και ιδιαίτερα μια έντονη διπλωματική κίνηση με τη Δύση, καρπός της οποίας υπήρξαν περιγραφικά και ταξιδιωτικά κείμενα εμφανώς επηρεασμένα από την Αναγεννησιακή σκέψη. Ακόμα και ο Μιστράς ανάγεται σε κέντρο ελληνικής Αναγέννησης στα ίχνη της ιταλικής⁴¹...

Από εδώ και στο εξής μπορούμε να κάνουμε λόγο για ελληνικά περιηγητικά κείμενα, είτε πρόκειται για τα γνωστά «Προσκυνητάρια», τις περιγραφές ιερών μονών και τόπων, προσφιλή αναγνώσματα των πιστών, είτε για ταξιδιωτικές αφηγήσεις στις οποίες είναι εμφανή τα νέα ενδιαφέροντα και η φιλοπεριέργεια των συντακτών τους. Με τη μόνη διαφορά ότι η πλειονότητα των κειμένων παρέμεινε ανέκδοτη, εκτός ελαχίστων περιπτώσεων που κυκλοφόρησαν μόνο σε χειρόγραφη μορφή ή ήρθαν στο φως της δημοσιότητας μέσω ξένων μεταφράσεων, μαρτυρώντας προφανώς την έλλειψη ειδικού ενδιαφέροντος από πλευράς του ελληνικού αναγνωστικού κοινού της εποχής⁴².

Η αμφίδρομη σχέση μεταξύ ταξιδιού και ασφάλειας, αναδεικνύεται με την αισθητή υποχώρησή τους σε όλη η διάρκεια του Μεσαίωνα έως και το 1400⁴³. Οι ατομικές μετακινήσεις για λόγους ψυχαγωγίας και πολιτισμού περιορίζονται δραστικά εξαιτίας του

ότητες, όπως έκαναν στη συνέχεια και πολλοί έμποροι στο πέρασμά τους από την ευρισκόμενη υπό οθωμανική κατοχή ελληνική γη. Ξεκίνησε τα ταξίδια για αμιγώς ερευνητικούς σκοπούς με στόχο τη λεπτομερή και σχολαστική καταγραφή των αρχαίων μνημείων, την πραγματοποίηση σχεδίων, τη συλλογή αρχαίων έργων τέχνης και την αντιγραφή αρχαίων επιγραφών. Στο εξάτομο έργο του με τίτλο *Antiquarum Rerum Commentaria* (Απομνημονεύματα των αρχαίων πραγμάτων), θα βασιστούν πολλοί μεταγενέστεροι μελετητές, αφού επέδειξε αρκετά πρώιμα κάποια από τα θεμελιώδη χαρακτηριστικά των μελλοντικών αρχαιολογικών, όπως φροντίδα για συλλογή κινητών αρχαιοτήτων, θλίψη για την παρακμή των αρχαίων και επικριτική στάση στους νεότερους απογόνους τους. Για περισσότερα στοιχεία, βλ. Bodnar Edward, *Cyriacus of Ancona and Athens*, εκδ. Berchem, Βρυξέλλες 1960· Jockey Phillippe, «Η Γέννηση της σύγχρονης Αρχαιολογίας», *Αρχαιολογία* 87 (2003), σ. 10-11.

40. Η 4^η Σταυροφορία διήρκησε 3 έτη (1201-1204), και αποτέλεσμά της ήταν η κατάλυση της Κωνσταντινούπολης.

41. Panayotopoulos Vassilis, «La culture du mûrier en Grèce. L'exemple de Mistra (XIIIe-XIX siècles)», *Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου Cultural and Commercial Exchanges between the Orient and the Greek World*, εκδ. Κέντρο Νεοελληνικών Ερευνών/Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, Αθήνα 1991, σ. 35.

42. Για το ζήτημα του ελληνικού περιηγητισμού στους αιώνες μετά την οθωμανική κατάκτηση, βλ. Αγγελολομάτη-Τσουγκαράκη Ελένη, «Ελληνικά περιηγητικά κείμενα (16^{ος}-19^{ος} αι.)», *Μεσαιωνικά και Νέα Ελληνικά* 6 (2000), σ. 155-180.

43. Σε εποχές που τα ταξίδια ήταν επισφαλή, το περιηγητικό κείμενο λειτουργεί πολλαπλά τόσο για τον ταξιδιώτη-συγγραφέα που ενδιαφέρεται να μεταφέρει και να συγκρατήσει μνήμες και εικόνες ενός μακρινού κόσμου που δύσκολα θα αντικρίσει ξανά, όσο και για τους αναγνώστες-αποδέκτες που συμερίζονται την ταξιδιωτική εμπειρία νοερά, εφόσον και για εκείνους η διαδικασία του ταξιδιού συνιστούσε εγχείρημα ή και όνειρο πρακτικά, συνήθως ανέφικτο.

κλίματος της ανασφάλειας που επικρατεί σε στεριά και θάλασσα. Παρά το ρευστό κλίμα της αβεβαιότητας, σχεδιάζονται και αποφασίζονται ταξίδια προς τα πέρατα του κόσμου, τα οποία θα ανταμείψουν τους επιχειρούντες παράτολμους Ευρωπαίους με νέα εμπορεύματα, πλούτη και δύναμη. Η αναγκαστική πολλές φορές μετατόπιση των ανθρώπων του μεσαίωνα, το ξερίζωμα δηλαδή από έναν τόπο, για λόγους οικονομικούς, ιδεολογικούς και προπαντός θρησκευτικούς, βρίσκεται στην καρδιά της μεσαιωνικής κοινωνίας⁴⁴. Τα ταξιδιωτικά κείμενα του Μεσαίωνα και σε σημαντικό βαθμό της πρώιμης αναγέννησης απευθύνονται, αν εξαιρέσουμε τους οδηγούς και τους πορτολάνους, σε ένα συγκεκριμένο κοινό επιδιώκοντας την εκπλήρωση της περιέργειάς του και την ψυχαγωγία του με ιστορίες, όχι αποκλειστικά πραγματικές, για μακρινές χώρες και ιδιότροπες συνήθειες.

Το αποτέλεσμα της πολιτικο-οικονομικής ισορροπίας σε Ανατολή και Δύση, που οδήγησε τις μοναρχίες σε εγκατάσταση πρεσβειών στην οθωμανική πρωτεύουσα, πρόσθεσε στους Αγίους Τόπους ως πόλο έλξης, ακόμα ένα νέο κίνητρο του ταξιδιού: τη μυθική για τους Ευρωπαίους Κωνσταντινούπολη. Διαπλέοντας τους θαλάσσιους δρόμους από τη Βενετία προς την Ανατολική Μεσόγειο ή οδοιπορώντας στη Νότια Βαλκανική χερσόνησο προς την οθωμανική πρωτεύουσα, διπλωμάτες, γεωγράφοι, ιερείς, εντεταλμένοι και ακόλουθοι, ουμανιστές και ταξιδιώτες, προσκυνητές και πρέσβεις, ακόμα και περαστικοί, εμπλέκονται σε μεγαλύτερο ή μικρότερο βαθμό στα κοινά του ελληνικού βίου⁴⁵. Η καταγραφή των αναμνήσεών τους έγινε άλλοτε μετά την επιστροφή τους, άλλοτε μεταγενέστερα και άλλοτε παρέμενε ανέκδοτο χειρόγραφο.

1.2 Περιηγητισμός στο Λεβάντε (16^{ος} - 19^{ος} αιώνας)

Στον ύστερο Μεσαίωνα (14^{ος} αι.) και στην πρώιμη Αναγέννηση (14^{ος}-15^{ος} αι.) το περιηγητικό σκηνικό μεταβάλλεται ριζικά και τα ενδιαφέροντα διευρύνονται προς άλλες κατευθύνσεις. Θα παρακολουθήσουμε τα διαδοχικά βλέμματα των περιηγητών μέσα στο χρόνο, όπως αυτά μετασχηματίστηκαν και λειτούργησαν ως μεσάζοντες ανάμεσα σε ανομοιογενείς κόσμους που ήρθαν έκτοτε σε επαφή. Ανάμεσα δηλαδή στην Ευρώπη- σε αυτό δηλαδή που ονομάστηκε Δύση- και στους άλλους κόσμους, το Νέο Κόσμο⁴⁶, την Αφρική και βέβαια σε αυτό που επικράτησε να ονομάζεται Ανατολή, με τους διάφορους διευκρινιστικούς προσδιορισμούς όπως Άπω Ανατολή, Μέση Ανατολή κ.λ.π., για να γίνεται

44. Μπενβενίστε Ρίκα, *Εβραίοι ταξιδιώτες τον Μεσαίωνα*, εκδ. Νεφέλη, Αθήνα 2000, σ. 20.

45. Βιγγούπουλου Ιόλη, «Οι πρώτες προσεγγίσεις», *Επτά Ημέρες, Περιηγητές: εικόνες της Ελλάδας, Η Καθημερινή*, 2/4/2000, σ. 14-15.

46. Ο Νέος Κόσμος είναι ένα από τα ονόματα που χρησιμοποιούνται για το δυτικό ημισφαίριο, ειδικότερα για τις Ηνωμένες πολιτείες της Αμερικής. Ο όρος επιβιώνει από τα τέλη του 15^{ου} αιώνα, όταν η Αμερική είχε πρόσφατα ανακαλυφθεί από τους Ευρωπαίους εξερευνητές, επεκτείνοντας τον γεωγραφικό ορίζοντα των λαών της Ευρώπης κατά τη διάρκεια του Μεσαίωνα, οι οποίοι πίστευαν ότι ο κόσμος αποτελείται από την Ευρώπη, την Ασία και την Αφρική.

ο διαχωρισμός από αυτό που στην ευρωπαϊκή συνείδηση αποτελούσε την Ανατολή με το Α κεφαλαίο, το Λεβάντε⁴⁷.

Η Ανατολή στην εκδοχή του Levant⁴⁸, για μια αρκετά μεγάλη χρονική περίοδο, μας διαφωτίζει η Νάσια Γιακωβάκη, είναι κάτι πιο ουσιώδες από έναν όρο ταυτόσημο με την Οθωμανική αυτοκρατορία, αφού περιλαμβάνει ενετικές ή άλλες λατινικές κτίσεις στην περιοχή. Ο όρος Levant, θεωρεί και ενοποιεί την ευρύτερη περιοχή της ανατολικής Μεσογείου από «δυτικοευρωπαϊκή» σκοπιά, αποτελεί πρόδρομο του Orient, ενός γεωγραφικού όρου που ίσως υπερβαίνει τη γεωγραφική του αξία υποδηλώνοντας τη διαφορά με τον κόσμο της χριστιανοσύνης, μια διαφορά που καθορίζεται από το γεγονός ότι στο συγκεκριμένο πεδίο, που οι Ασιάτες κυρίαρχοι συμπεριέλαβαν στην αυτοκρατορία τους και συνεπώς στη διοικητική και πολιτισμική τους επιρροή, εντοπίζεται η ύπαρξη υποτελών και ετερόδοξων χριστιανών καθώς και αποτυπώματα αρχαιότερων πολιτισμών. Για τους ταξιδευτές της Δύσης του 16^{ου} και 17^{ου} αιώνα, μολονότι η γεωγραφική έννοια της Ευρώπης δεν τους είναι άγνωστη, η Ανατολή, το Λεβάντε, ως τόπος εξερεύνησης είναι εκείνη που αντιπαρατίθεται προς τη χριστιανοσύνη⁴⁹.

Στο Λεβάντε κάνει την εμφάνισή του ο μοναχικός ταξιδιώτης, ο φιλοπερίεργος άνθρωπος της Αναγέννησης που ενδιαφέρεται για την κλασική αρχαιότητα αλλά κι εκείνος που ενδιαφέρεται να γνωρίσει από κοντά την περίλαμπρη πρωτεύουσα της νέας δυναμικής αυτοκρατορίας, της οθωμανικής, με τα νέα ήθη και έθιμα, τη νέα θρησκεία και τη νέα διοικητική δομή. Πλάι σε αυτόν ο έμπορος που αναζητεί νέες αγορές, ο διπλωματικός υπάλληλος, ο ιεραπόστολος, ο λόγιος «πράκτορας» που επιδίδεται στη συλλογή κάθε είδους πολύτιμων κειμηλίων και λειψάνων της αρχαιότητας, ο καλλιτέχνης, ο διπλωμάτης, ο ερευνητής φυσιοδίφης, ο στρατιωτικός, ο ναυτικός, ο κάθε περιπλανώμενος τυχοδιώκτης, είναι ο γεωγράφος που μελετά το χώρο, ο αρχαιολόγος και αρκετά αργότερα, ο αποικιοκράτης του “Grand Tour” του 18^{ου} αιώνα και ο ρομαντικός του 19^{ου} που αναζητά διέξοδο στα υπαρξιακά τους προβλήματα, όλοι αυτοί και άλλοι ακόμα που είτε άφησαν είτε όχι γραπτά κείμενα στο πέρασμά τους⁵⁰.

47. Προορισμός των περιηγήσεων κατά τον 16^ο και 17^ο αιώνα, αποτέλεσε η Ανατολή, στην αμετάφραστη εκδοχή του Λεβάντε, ένας τόπος που ορίζεται από το δίπτυχο Κωνσταντινούπολη-Ιερουσαλήμ. Σε αυτή την ευρύτατη περιοχή, στο πλαίσιο του τόπου που χαρακτηρίζεται Λεβάντε, εντάσσεται και ο ελληνικός χώρος. Βλ. Γιακωβάκη Νάσια, *Ευρώπη μέσω Ελλάδας: μια καμπή στην ευρωπαϊκή αυτοσυνείδηση 17^{ος} -18^{ος} αιώνας*, εκδ. Βιβλιοπωλείον της Εστίας, Αθήνα 2006, σ. 122.

48. Το Λεβάντε, όρος δημιουργημένος στο περιβάλλον των ιταλικών ναυτικών δημοκρατιών του 13^{ου} αι. καθόριζε τις περιοχές αρχικά της βυζαντινής αυτοκρατορίας, συμπεριλαμβανομένων των λατινικών κτίσεων επί των εδαφών της, και αργότερα της οθωμανικής, με τις οποίες ανέπτυσαν εμπορικές σχέσεις. Γιακωβάκη Νάσια, «Η Ευρώπη και το ταξίδι στην Ελλάδα», *Επτά Ημέρες, Περιηγητές: εικόνες της Ελλάδας, Η Καθημερινή*, 2/4/2000, σ. 16-17.

49. Γιακωβάκη Νάσια, *Ευρώπη μέσω Ελλάδας: μια καμπή στην ευρωπαϊκή αυτοσυνείδηση 17^{ος}-18^{ος} αιώνας*, ό.π., σ. 121-122.

50. Δρούλια Λουκία, «Ταξίδια, πλοία και περιηγητές», *Το ταξίδι: από τους αρχαίους έως τους νεότερους χρόνους*, ό.π., σ. 11-12.

Μελετώντας τους περιηγητές στην οθωμανική αυτοκρατορία από τον 14^ο μέχρι τα τέλη του 16^{ου} αιώνα⁵¹, ο Στέφανος Γεράσιμος παραθέτει συγκεντρωτικούς στατιστικούς πίνακες με τις αιτίες που οδήγησαν στην πραγματοποίηση αυτών των ταξιδιών: σε σύνολο 463 ταξιδιωτών που άφησαν καταγεγραμμένες εντυπώσεις, οι 191 ήταν μέλη διπλωματικών ή θρησκευτικών αποστολών, οι 147 ήταν προσκυνητές των Αγίων Τόπων, 31 ήταν έμποροι και μόνον 11 ξεκίνησαν με επιστημονικούς σκοπούς. Έτερος πίνακας μας ενημερώνει για την κοινωνική θέση των περιηγητών της εποχής που μελετούμε: 106 ήταν κρατικοί αξιωματούχοι, 75 εκκλησιαστικοί, άλλοι τόσοι ευγενικής καταγωγής, και 92 αστοί και διανοούμενοι, σε συνολικό αριθμό 449 ατόμων⁵².

Δεν παραβλέπουμε το γεγονός, πως το εν προκειμένω ταξίδι, αποτελούσε εγχείρημα που προϋπέθετε οικονομική ευχέρεια και πάνω απ' όλα αποφασιστικότητα, αφού η έλλειψη στοιχειωδών ανέσεων καθιστούσαν την περιήγηση ιδιαίτερα κοπιαστική. Η ερήμωση ολόκληρων περιοχών μπορεί να εκληφθεί ως αιτία ή αποτέλεσμα ληστρικών και πειρατικών επιδρομών, ενδημικό φαινόμενο της Μεσογείου, σε στεριά και θάλασσα. Στον Αιγαϊακό χώρο, εξαιτίας του φόβου των πειρατών, κάτοικοι εγκαταλείπουν τον τόπο διαμονής τους με φυσικό επακόλουθο την ερήμωση νησιωτικών περιοχών που δεν αναφέρονται με ακρίβεια από τους περιηγητές⁵³. Πλάι σε αυτά, οι δύσβατοι χερσαίοι δρόμοι, η μη εξεύρεση οδηγών και ζώων όταν πρόκειται για ταξίδι στην ξηρά, οι δυσχερείς καιρικές συνθήκες, η διαρκής απαίτηση διοδίων και έκτακτων εισφορών από τους μπέηδες, καθώς και η απειλή της πανούκλας τον 18^ο αιώνα, αποθάρρυναν αρκετούς δυτικούς ταξιδευτές στην απόπειρα μιας ενδεχόμενης προσωπικής περιοδείας σε χώρες της Ανατολής⁵⁴.

Η μεγάλη ακμή της Οθωμανικής αυτοκρατορίας κυρίως επί του Σουλεϊμάν του Μεγαλοπρεπούς⁵⁵ (1520-1566) - σύμφωνα με τη γνώμη άλλων ιστορικών, όπως εκείνη

51. Οι ταξιδιωτικές διηγήσεις του 16^{ου} αιώνα, περιορίζονται γεωγραφικά στην Αττική, την Πελοπόννησο, τα νησιά του Αιγαίου, τη Θεσσαλία και το όρος του Ολύμπου. Μια τυπική περιγραφή του ελλαδικού χώρου, δίνεται από τον Thevet, «...η Ελλάδα (που είναι περιοχή της Ευρώπης), ξεκινά στα νότια του πορθμού του Ισθμού και συνεχίζει στο βορρά μέχρι τη Θεσσαλία. Στη δυτική του πλευρά εκτείνεται μέχρι τον ποταμό Αχελώο, που διαχωρίζει τους Έλληνες από τους Ηπειρώτες. Προς τα ανατολικά, οριοθετείται από το Αιγαίο... Είναι εξαιρετικά λυπηρό που μια τόσο ευγενής χώρα, έχει πέσει στα χέρια ενός τόσο βάρβαρου λαού. Αυτή η χώρα, ήταν πρωτότερα η μητέρα της Φιλοσοφίας και η διδάσκουσα όλων των Επιστημών...». Thevet André, *La Cosmographie de Levant*, εκδ. Librairie Droz, Γενεύη 1985, σ. 85-86.

52. Yerasimos Stéphane, *Les Voyageurs dans l'Empire ottoman, XIVe-XVIe siècles: bibliographie, itinéraires et inventaire des lieux habités*, εκδ. Société turque d'histoire, Άγκυρα 1991, σ. 12-13.

53. Το μόνο παράδειγμα ερήμωσης νησιού που γνωρίζουμε, είναι εκείνο της Σάμου. Ο λόγος που δρουν πολλοί πειρατές στο Αιγαίο, είναι ότι στα νησιά προσεγγίζουν έμποροι από ποικίλα μέρη και οι πειρατές με τη σειρά τους, Τούρκοι, Βερβερίνοι αλλά και ντόπιοι, προσπαθούν να ωφεληθούν από την παρουσία τους.

54. Φιλοπούλου-Δεσύλλα Κωνσταντίνα, *Ταξιδιώτες της Δύσεως πηγή για την οικονομική ζωή της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας στους χρόνους του Σουλεϊμάν του Μεγαλοπρεπούς*, διδακτορική διατριβή, Φιλοσοφική Σχολή, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών, εκδ. Βιβλιοθήκη Σοφίας Ν. Σαριπόλου, Αθήνα 1987, σ. 51-74· Λέκκας Νικόλαος, *Ο περιηγητισμός εν Ελλάδι*, Εθνικόν Τυπογραφείον, Αθήνα 1925, σ. 47-50.

55. Ο 16^{ος} αιώνας για την οθωμανική αυτοκρατορία, είναι συνυφασμένος με τη μορφή του Σουλεϊμάν του Μεγαλοπρεπούς, ο οποίος την οδήγησε στο απόγειο της δύναμής της, τόσο από άποψη οργάνωσης και ανάπτυξης στο εσωτερικό, όσο και από άποψη εδαφικής εξάπλωσης. Ο ίδιος, μετατράπηκε σε σπουδαίο παράγοντα της ευρωπαϊκής πολιτικής ζωής. Για τον Μεγαλοπρεπή και την περίοδο διακυβέρνησής του βλ. ενδεικτικά Bridge

του Inalcik Halil, ο 16^{ος} αι. σηματοδότησε την αρχή του τέλους της αυτοκρατορίας-, και οι ευεργετικές συνέπειες της Οθωμανικής ειρήνης (Pax Ottomanica⁵⁶) έθεσαν τα θεμέλια για ένα ελευθεριάζον κλίμα διακίνησης και περιήγησης, ανάπτυξης διπλωματικών σχέσεων με τις δυτικές χώρες και φυσικά έντονο ενδιαφέρον για την κλασική αρχαιότητα, φέροντας τα βήματα πολλών περιηγητών στον ελλαδικό χώρο.

Ο ταξιδιώτης του 16^{ου} αιώνα και το λογοτεχνικό απόσταγμα της περιήγησής του, η εικονογραφημένη, δηλαδή διάλεξη περί ταξιδιών, αποτέλεσαν την πρώτη σύνδεση μεταξύ Βρετανίας και ελλαδικής χερσονήσου. Οι αρχικές συναντήσεις μεταξύ Βρετανών και ελληνικού λαού, που επιβίωνε μεταξύ οθωμανικής και βενετικής κατάκτησης, πηγάζουν από μια οικονομική και πολιτική ισορροπία μεταξύ Ανατολής και Δύσης. Η ναυμαχία της Ναυπάκτου (1571), εξασφάλισε ειρήνη μεταξύ χριστιανικής Δύσης και μουσουλμανικής Ανατολής, καταρρίπτοντας το μύθο της οθωμανικής υπεροχής, εξουσιοδοτώντας παράλληλα την αγγλική οικονομική διείσδυση και τη δυναμική παρουσία των Άγγλων περιηγητών του 16^{ου} αιώνα στην Ανατολική Μεσόγειο.

Το γεγονός οφείλεται στην αργοπορημένη εγκαθίδρυση πρεσβείας στην Κωνσταντινούπολη στα τέλη του 16^{ου} αιώνα, (εφόσον η εμπορική κίνηση στο Αιγαίο είχε επεκταθεί ήδη στα 1560 και 1570), αλλά και στην ίδρυση της αγγλικής Levant Company, το 1581, που στόχο είχε όχι μόνο εμπορικές συναλλαγές με την οθωμανική αυτοκρατορία, αλλά και τον περιορισμό της ισπανικής επιρροής στο Νέο Κόσμο. Το γεγονός αυτό, πολλαπλασίασε την κινητικότητα των ταξιδιωτών, οι οποίοι από αφανείς οδοιπόροι μετατρέπονται σε πολιτικά πρόσωπα⁵⁷. Η Βρετανία από την άλλη, κραταιά πια οικονομικά, όρθωνε το ανάστημά της στους Βενετούς έχοντας τη δυνατότητα να κινηθεί στο σχετικά ασφαλές Αρχιπέλαγος και να απολαύσει ταυτόχρονα διπλωματικές αρμοδιότητες και εμπορικά οφέλη, μέσω των εγκατεστημένων σταθμών σε Κωνσταντινούπολη, Χίο και Σμύρνη⁵⁸.

Το ρεύμα των εμπόρων περιηγείται πλέον στα νησιά και σταδιακά προωθείται στην ενδοχώρα. Οι πρώτοι ταξιδιώτες που περνούν από την Ελλάδα, κατευθυνόμενοι στην Κωνσταντινούπολη⁵⁹ και την Εγγύς Ανατολή, επέδειξαν ελάχιστη προσοχή στα μνημεία της,

Antony, *Suleiman the Magnificent*, εκδ. Granada, Λονδίνο 1983.

56. Ο όρος χρησιμοποιείται από τη δεκαετία του '90 για να περιγράψει την οικονομική και κοινωνική σταθερότητα στις κατακτηθείσες επαρχίες της οθωμανικής αυτοκρατορίας, η οποία στη φάση ακμής της, κάλυπτε τα Βαλκάνια, την Ανατολία, τη Μέση Ανατολή, τη Βόρειο Αφρική και τον Καύκασο.

57. Βιγγοπούλου Ιόλη, *Ηρωες και ανώνυμοι, αφανείς και επώνυμοι στις παρυφές της ιστορίας και της τέχνης*, εκδ. Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, Αθήνα 2006, σ. 107-108.

58. Η Levant Company «έζησε» μια δραστήρια ζωή 244 ετών, συμβάλλοντας στην ανάπτυξη των τεχνών, της έρευνας, της γεωγραφίας και των ταξιδιών, στην κατάπιξη της δουλείας και τη διάδοση του πολιτισμού σε απομακρυσμένες-υπανάπτυκτες περιοχές. Σε διάστημα επτά ετών από την ίδρυσή της, είχε μετατραπεί σε ρυθμιστικό μονοπώλιο ενός καθιερωμένου εμπορίου, ενώ ο αρχικός της χαρακτήρας προσέγγιζε περισσότερο τη μορφή της μετοχικής εταιρίας. Κατά τη διάρκεια της ύπαρξής της επέδειξε υποδειγματική και ευγενή καριέρα, ευεργετική όχι μόνο για τα μέλη της, αλλά και για το βρετανικό έθνος, θέτοντας τα θεμέλια του εμπορίου και κάνοντας το όνομά της συνώνυμο της Ανατολής. Περισσότερα δεδομένα για τη Levant Company, βλ. Wood Alfred, *A history of the Levant Company*, εκδ. Frank Cass & Co., Λονδίνο 1964· Dallam Thomas & Covel John & Bent James, *Early Voyages and Travels in the Levant*, εκδ. Cambridge University Press, Cambridge 1935.

59. Η Κωνσταντινούπολη, συνδετικός κρίκος ανάμεσα σε Ανατολή και Δύση, κατέχει ιδιαίτερη θέση στα τα-

απορροφημένοι από το επικίνδυνο δρομολόγιο που πραγματοποιούσαν. Αποπλέοντας την ανατολική Μεσόγειο, έμποροι, προσκυνητές των Αγίων τόπων, διπλωματικοί αντιπρόσωποι και φιλοπερίεργοι ιδιώτες ενδιαφερόμενοι για τις χώρες της Ανατολής, θα περάσουν παροδικά από την Ελλάδα και θα διασώσουν, εν συνεχεία, στις διηγήσεις τους, ό,τι συγκράτησαν από τη σύντομη επαφή τους με αυτήν. Για εκείνους αποτελούσε έναν γεωγραφικό χώρο με ένα σχετικά γνωστό αρχαίο παρελθόν, αλλά και αποπροσανατολισμένο παρόν⁶⁰. Η εγκατάσταση ωστόσο των προξένων στην Ανατολή στις αρχές του αιώνα και οι αποστολές των ιεραποστόλων⁶¹ όπως εκείνη των Ιησουϊτών, που ως περιηγητές υπήρξαν πολύτιμοι εξαιτίας της επαρκούς μόρφωσής τους, όντας ακριβέστεροι και διεξοδικότεροι στις παρατηρήσεις τους, διευκόλυναν, κατά πολύ, την επικοινωνία και τη μετάδοση των πληροφοριών σχετικά με τούτη τη χώρα που παρέμενε ανεξερεύνητη για τους περισσότερους⁶².

Βασικό χαρακτηριστικό του 17^{ου} αιώνα είναι η μεταβολή στην ισορροπία των δυνάμεων, για τη διακίνηση του εμπορίου, με την ανακάλυψη του δρόμου της Καλής Ελπίδας από τους Πορτογάλους και την απευθείας προμήθευση των Ευρωπαίων σε αγαθά πολυτελείας της Ανατολής, χωρίς τη μεσολάβηση των Οθωμανών. Ανάγεται σε «αιώνα της αρχαιολογίας», κατά τη διάρκεια του οποίου οι προσκυνητές των Αγίων Τόπων και οι απεσταλμένοι στην Πόλη μεταστρέφονται κυρίως σε εμπόρους και «προσκυνητές της γνώσης», εμπειρικούς παρατηρητές που διεισδύουν βαθμιαία στον ελληνικό κορμό, σηματοδοτώντας τη συστηματικότερη περιήγηση, όπου πλέκονται οι επιτόπιες παρατηρήσεις με την ορθή κριτική των αρχαίων κειμένων. Απόσταγμα της διείσδυσης αυτής υπήρξε η διαμόρφωση του τρόπου μέσω του οποίου η Δύση προσλάμβανε την εικόνα και την ιδέα της Ανατολής⁶³.

ξιδιωτικά κείμενα. Πολλοί την επισκέπτονται ανυπομονώντας να δουν με τα μάτια τους την πόλη που, από την ίδια την τοποθεσία της, είναι προορισμένη να αποτελεί «ένα από τα κύρια κέντρα της ανθρώπινης δραστηριότητας», καταπλήσσοντας με την αιώνια ομορφιά της. Πολλοί την αποκαλούν «μάγισσα της Ανατολής», αφού αντιπροσωπεύει έναν μυστηριώδη κόσμο, φημισμένο για τις επικίνδυνες απολαύσεις, που κεντρίζουν τη φαντασία και την περιέργεια. Βλ. Αλεξανδροπούλου Όλγα, «Η περιήγηση της νοτιοανατολικής Ευρώπης και ανατολικής Μεσογείου στη ρωσική φιλολογία τον 19° αιώνα», *Πρακτικά Διεθνούς Συμποσίου Ο περιηγητισμός στην Ελλάδα τον 18° και 19° αιώνα*, εκδ. Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών, Αθήνα 1997, σ. 13-14.

60. Mitsi Efterpi, "Painful pilgrimage: sixteenth century English travellers to Greece", στο συλλογικό τόμο Pincombe Michael (επιμ.) *Travels and translations in the sixteenth century: selected papers from the second international conference of the Tudor Symposium*, εκδ. Ashgate, Aldershot, Μεγάλη Βρετανία 2004, σ. 19-30.

61. Στα μέσα του 17^{ου} αιώνα, διάφορες θρησκευτικές γαλλικές αποστολές εγκαταστάθηκαν στην πόλη της Αθήνας. Το 1645 Ιησουΐτες και λίγο αργότερα Καπουτσίνι, προετοίμασαν ένα πανόραμα που συνέβαλε στην περιήγηση πολλών νεότερων ταξιδιωτών στο χώρο της Αττικής. Eisner Robert, *Travelers to an antique land: the history and literature of travel to Greece*, εκδ. University of Michigan press, Michigan 1993, σ. 56. Για μια συνολική θέαση των επισκέψεων των Ιησουϊτών στην ελληνική γη, βλ. Ρούσσο-Μηλιδώνης Μάρκος, *Ιησουΐτες στον ελληνικό χώρο (1560-1915)*, εκδ. Κέντρο Εκδηλώσεων Ομιλιών, Αθήνα 1991.

62. Δρούλια Λουκία, «Ο Spon και οι άλλοι ξένοι στην Αθήνα (ΙΖ' Αιώνας)», στο συλλογικό τόμο Δημαράς Κ. Θ. (επιμ.) *Περιηγήσεις στον ελληνικό χώρο*, εκδ. Όμιλος Μελέτης Νεοελληνικού Διαφωτισμού, Αθήνα 1968, σ. 4· Βουραζέλη-Μαρινάκου Ελένη, *Ο Βίος του ελληνικού λαού κατά την Τουρκοκρατία: επί τη βάσει των ξένων περιηγητών*, ό.π., σ. 35.

63. Δρούλια Λουκία, «Οι περιηγητές ανακαλύπτουν την κλασική γη», *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού*, τομ. Β', εκδ. Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2003, σ. 45-46.

TARTARIAE PARS

MARE DE BACHU olim
CASPIUM MARE ET NIK;
CASPIUM Martine Et alii nominant

de Ruyter
seigneur

Requies

hæc Sophy appellatur, qui imperium à
Sarracenis & Turcis pabulatum ablatum,
fronem quietis recuperat, continua inter
eos atrocior bella sunt.

O R I E N S

ARABICUS

TURCICI
IMPERII
IMAGGO.

Medius Meridianus est 70.
reliqui ad hunc inclinantur pro-

35	30	45	00	75	90
00	120	180	240	300	360

MERITUM DIES

90

Κεφάλαιο 2°

Διάκριση και ερμηνεία των όρων «Ανατολή-Δύση»: ο Οριενταλισμός και ο Edward Said

Το «ελληνικό ταξίδι» που ξεκινά τον 15° αιώνα στο πλαίσιο ενός προσκυνήματος στους Αγίους Τόπους, χαρακτηρίζεται κατά βάση ταξίδι αρχαιολογίας και μνήμης, συνυφασμένο με την Αναγέννηση και τις ουμανιστικές σπουδές⁶⁴. Ο ταξιδιώτης συνθέτει αμυδρές μόνο νησίδες πραγματικότητας, αφού αδυνατεί να διακρίνει κάτι περισσότερο από αυτό που φέρει μέσα του. Τον 16° αιώνα υπάρχει μια αποσπασματική εικόνα των Ελλήνων της εποχής που εκλαμβάνονται ως «άπιστοι σχισματικοί», ζώντας στην αθλιότητα, συγκρίνοντας τους εαυτούς τους με τους αρχαίους υμών προγόνους. Ο 17° αιώνας είναι η εποχή της μετάβασης προς μια επιστημονικότερη και διεισδυτικότερη πρώτη καταγραφή τόπων, ηθών και εθίμων, που κορυφώνεται τον 18° αιώνα, εποχή που χαρακτηρίζεται από μια αγωνιώδη προσπάθεια για την ορθολογική ερμηνεία τους. Η ελληνική αναγέννηση του επόμενου αιώνα γίνεται αισθητή από τους ξένους και περί τα τέλη του αιώνα γεννάται το κίνημα του φιλελληνισμού, της αρχαιομανίας και της αρχαιοκαπηλίας συνάμα. Τον 19° αιώνα σημειώνεται αθρόα προσέλευση ταξιδιωτών που αναζητούν όχι πλέον την προσωπική περιπέτεια, αλλά την ψυχαγωγία, όχι τη σοφία της Ανατολής αλλά την καθημερινότητά της, αφήνοντας πίσω τους αξιόλογο όγκο έργων-ταξιδιωτικής ποίησης, μυθιστορημάτων, ακόμα και πινάκων ζωγραφικής.

Ο 17° αιώνας είναι η περίοδος που συγκροτείται η σταθερή και οργανωμένη παρουσία διπλωματικών αποστολών της Δύσης, ειδικότερα της Αγγλίας και της Γαλλίας στην Κωνσταντινούπολη· το ίδιο ισχύει και για την εμπορική παρουσία, που αναπτύσσεται τώρα μεθοδικότερα με μεγαλύτερα κέντρα την Πόλη και τη Σμύρνη. Η οθωμανική αυτοκρατορία δείχνει να ξαναβρίσκει τις ισορροπίες της, αλλά τίποτα δε μαρτυρά πια την πάλαι ποτέ κυριαρχία της⁶⁵. Η πρωτοκαθεδρία των ταξιδιών για προσκύνημα υποχωρεί (χωρίς

64. Στις αρχές του 15^{ου} αιώνα, εμφανίστηκαν οι μέχρι σήμερα γνωστές απεικονίσεις του ελληνικού τοπίου, οι οποίες κατά κανόνα, συνοδεύτηκαν και από περιηγητικά κείμενα. Αρχικά, κάλυψαν το νησιωτικό χώρο, με ελάχιστες αναφορές στον ηπειρωτικό κορμό, κάτι που διατηρήθηκε ως φαινόμενο για αρκετά μεγάλη περίοδο. Πριν τον 15° αιώνα, οι μοναδικές ίσως πηγές, είναι τα διάφορα χρονικά του Βυζαντίου και της εποχής των Σταυροφοριών, όπου σε λιγοστούς στίχους σώζονται αποσπασματικές, βραχείες περιγραφές χώρου, ενσωματωμένες στο γραπτό λόγο. Από τις χαρτογραφήσεις και τις απεικονίσεις των επόμενων αιώνων (15^{ου} - 16^{ου}), αντλούνται αρκετά ενδιαφέρουσες πληροφορίες, σημαντικές εξαιτίας της σημαντικότητάς τους, διαρκώς όμως ελεγχόμενες για την αξιοπιστία τους. Μπελαβίλας Νίκος, «Η αστική και αγροτική μορφολογία στις περιηγητικές και χαρτογραφικές πηγές», στο συλλογικό τόμο Δουκέλλης Παναγιώτης (επιμ.) *Το ελληνικό τοπίο: μελέτες ιστορικής γεωγραφίας και πρόσληψης του τόπου*, εκδ. Βιβλιοπωλείον της Εστίας, Αθήνα 2005, σ. 163-186.

65. Κατά την τελευταία δεκαετία του 16^{ου} αιώνα, η στρατιωτική και οικονομική πίεση της Ευρώπης και οι αξιοσημείωτες συνακόλουθες κρίσεις, μετέβαλαν ριζικά την οθωμανική αυτοκρατορία και άνοιξαν στην ιστορία της μια νέα εποχή. Οι μηχανισμοί του κλασικού μεσανατολικού κράτους αποσυντέθηκαν, και οι προσπάθειες της αυτοκρατορίας να προσαρμοστεί στις νέες συνθήκες, προκάλεσαν συθέμελο κλονισμό. Όταν κατόρθωσε, προς τα μέσα του 17^{ου} αιώνα, να ξαναβρεί μια σχετική ηρεμία, ήταν ολότελα διαφορετική από την αυτοκρατορία της προηγούμενης εκατονταετίας. Βλ. Χαλίλ Ιναλτζίκ, *Η Οθωμανική Αυτοκρατορία: η κλασική εποχή*,

βέβαια να εξαλείφεται διά παντός), μπροστά στα εμπορικά ταξίδια, ενώ οι διπλωματικές αποστολές διατηρούν και αυξάνουν τη σημασία τους. Από τα τέλη του αιώνα, πολλαπλές και συγκλίνουσες προσεγγίσεις και ερμηνείες τείνουν προς μια πολυπλοκότερη θεώρηση αυτού του συναρπαστικού, ακόμα και εξωτικού, για κάποιες δυτικές συνειδήσεις, κόσμου της Ανατολής που από νωρίς βρέθηκε στο θεματικό επίκεντρο της δυτικής ταξιδιογραφίας (ο όρος εμφανίστηκε πρόσφατα, ενδεχομένως ως μετάφραση του αγγλικού “travel writing”), αποτελώντας για τη δυτική σκέψη τουλάχιστον, τη θρησκευτική, ιδεολογική και γεωγραφική τομή μεταξύ της «καλλιεργημένης» Δύσης και της «απαίδευτης» Ανατολής.

Ο όρος *Ανατολή* εμπερικλείει μια αοριστία: εμπεριέχει (κάτι που είναι εμφανές στην αποικιοκρατική χρήση του τον 19^ο κυρίως αιώνα και στο περιεχόμενο του ακαδημαϊκού τομέα των ανατολιστών) χώρες και πολιτισμούς ανόμοιους, τόσο τοπικά όσο χρονικά και ιστορικά, όπως ο Οθωμανικός, ο Αραβικός (κάθε περιόδου), ο Ινδικός, ο Εβραϊκός, ακόμα και ο Κινέζικος. Η ασάφεια αυτή γίνεται άμεσα αντιληπτή, αν αναλογιστεί κανείς, τις αχανείς διαφορές δύο χρονικών περιόδων ή περιοχών- όχι αναγκαστικά απομακρυσμένων- μέσα στο ίδιο κρατικό μόρφωμα, όπως αυτό της Οθωμανικής αυτοκρατορίας⁶⁶. Φαντάζει εύλογη η ερώτηση, πού οριοθετείται η «Δύση» και πού ξεκινά η «Ανατολή», ποια ήταν τα σύνορα δηλαδή της Ευρώπης και ποια της Ασίας, αφού η πολιτιστική ταύτιση δεν συμπίπτει απαραίτητα με τα γεωγραφικά ή τα κρατικά όρια. Κατά συνέπεια, ο οθωμανικός κόσμος, που από τα βάθη της Ασίας είχε φτάσει στη Μεσόγειο και στο κατώφλι της Ευρώπης, ήταν φυσικό να θεωρηθεί στο σύνολό της ανατολικός κόσμος⁶⁷. Η οριοθέτηση της Ανατολής τον 19^ο αιώνα ήταν εξαιρετικά ακαθόριστη, καθώς ο όρος αντιστοιχούσε αφενός, σε έναν τόπο πολιτικό και πολιτισμικό, αφετέρου, σε μια γεωγραφική περιοχή με υπόσταση τόσο πραγματική όσο και φαντασιακή⁶⁸.

1300-1600, μτφρ. Κοκολάκης Μιχάλης, εκδ. Αλεξάνδρεια, Αθήνα 1995, σ. 98.

66. Το να θεωρηθεί, το Ισλάμ ως το βασικό χαρακτηριστικό της διάκρισης Ανατολής-Δύσης, είναι το ίδιο εσφαλμένο με το να θεωρηθεί ο καθολικισμός ή ο προτεσταντισμός το καθοριστικό θεμέλιο της Δύσης. Η θρησκεία προσφέρει το υπερβατικό στοιχείο εσωτερικής ενοποίησης της Δύσης και της Ανατολής. Την ίδια λανθασμένη βάση, της μερικότητας δηλαδή, έχει και η προσφάτως αναπτυσσόμενη έννοια της «καθ’ ημάς Ανατολής», όσο τουλάχιστον αυτή θεωρεί τη διάδοση του ελληνισμού, πληθυσμιακά και πολιτισμικά, ως το βασικό ενοποιητικό στοιχείο. Σαρηγιάννης Μαρίνος, «Από το “Φοβερό Τούρκο” στον εξωτισμό του “Ανατολίτη”»: Εικόνες των Οθωμανών στους δυτικούς περιηγητές του 17^{ου} αι.», *Πρακτικά ΙΗ΄ Πανελληνίου Ιστορικού Συνεδρίου*, εκδ. Ελληνική Ιστορική Εταιρεία, Θεσσαλονίκη 1999, σ. 93-94.

67. Δρούλια Λουκία, «Η Οθωμανική Ανατολή των περιηγητών», *Πρακτικά Β΄ Συμποσίου Η Λευκάδα μέσα στο ταξίδι*, ό.π., σ. 27-38.

68. Για τους οριενταλιστές της παρούσας χρονικής περιόδου ο όρος Ανατολή αντιπροσωπεύει έναν συγκεκριμένο γεωγραφικό προσδιορισμό: για πολλούς περιλαμβάνει ένα μεγάλο τμήμα της Ασίας, το σύνολο της βόρειας ακτής της Αφρικής, την οποία οι συγγραφείς ονομάζουν Μαγκρέπ, όπως αναφέρει ο Ary Renan στην προσπάθειά του να περιγράψει την «Ανατολή των ζωγράφων», καταλήγοντας στην εξής παρατήρηση: «αυτή η ασαφής λέξη καθορίζεται, εν ολίγοις, από τα σύνορα των παλαιών κατακτήσεων των μουσουλμάνων». Για άλλους ως Ανατολή νοείται μια ευρεία περιοχή που συμπεριλαμβάνει «την Ελλάδα, την ευρωπαϊκή Τουρκία, τη δυτική Ρωσία, την Αλγερία, την Αίγυπτο, ολόκληρη την Ασία, την Ιαπωνία, την ανατολική Αφρική, τα νησιά της Μαδαγασκάρης, την Ωκεανία, την Αυστραλία, τη Νέα Ζηλανδία...». Για μια γόνιμη προσέγγιση της έννοιας της Ανατολής παραπέμπουμε στο κεφάλαιο «Οριενταλισμός και οριενταλισμοί-ζητήματα θεωρίας» του δοκιμίου της Βασιλικής Λαλαγιάννη με τίτλο *Οδοιπορικά γυναικών στην Ανατολή*, εκδ. Ροές, Αθήνα 2007, σ. 62-93.

Η μελέτη της σχέσης μεταξύ Ανατολής και Δύσης, η επιρροή της Ανατολής στη δυτική διανόηση και η εικόνα της Ανατολής στο δυτικό επιστημονικό λόγο, τη λογοτεχνία και τις τέχνες, έχουν μια βαρύνουσα φιλολογική παράδοση. Η έννοια της Ανατολής, κάποιες φορές υπήρξε απροσδιόριστη και συνεπώς προβληματική, αλλά και κάτω από αυτές τις συνθήκες, μια πλειάδα συγγραφέων την ορίζει ξεκάθαρα σε σχέση με συγκεκριμένα πλαίσια. Παρόμοια δυσκολία εμφανίζει και ο ορισμός της Δύσης σε αντίστοιχες μελέτες.

Ο Οριενταλισμός ή Ανατολικολογία (Εστεσράκ για τους Άραβες), η θεωρία δηλαδή και η πρακτική που αναπαριστά την Ανατολή, αποτελεί αμφιλεγόμενη και προβληματική έννοια. Επινόηθηκε τον 19° αιώνα, δηλώνοντας έναν ακαδημαϊκό κλάδο⁶⁹ που αντικείμενο μελέτης του αποτελούν οι γλώσσες, οι κουλτούρες, τα ήθη, οι επιστήμες, οι εκφάνσεις της τέχνης της Ανατολής, ακόμα και η λογοτεχνική τάση που βρήκε πρόσφορο έδαφος στο εσωτερικό του Ρομαντισμού και εμπνεόταν τα θέματά της από τον «μυθικό» κόσμο της Ανατολής. Η ανάλυση του καθεστώτος της δυτικής πολιτισμικής κυριαρχίας με τη δημοσίευση του ομώνυμου έργου από τον Παλαιστίνιο διανοούμενο και καθηγητή συγκριτικής λογοτεχνίας Edward W. Said (1978), άλλαξε δραματικά τον τρόπο που κατανοούμε το θεωρητικό δίπολο Ανατολή-Δύση. Ο Said κατέδειξε κυρίως πως, ό,τι θα μπορούσε να θεωρηθεί ως «Ανατολή», θα αποτελέσει το αρνητικό αντι-παράδειγμα στη διαδικασία συγκρότησης του δυτικού υποκειμένου ως ορθολογικού, εργαλειακού, επιστημονοκεντρικού, απέναντι σε μια διαρκή απειλή παρέκκλισης προς τη μεταφυσική, τον ανορθολογισμό και τη μαγική σκέψη. Ύστερα από τη βαρύνουσα μελέτη του Said, ο οριενταλισμός θεωρείται «ένας δυτικός τρόπος για την κυριάρχηση, την ανασυγκρότηση και την άσκηση εξουσίας», και σύμφωνα με τον ιστορικό Hourani, «είναι αδύνατον στο εξής να χρησιμοποιείται ο όρος οριενταλισμός με ουδέτερη σημασία⁷⁰».

Ο Οριενταλιστικός τρόπος σκέψης βασίζεται σε μια οντολογική και επιστημολογική διάκριση ανάμεσα στη χριστιανική Δύση και τη μουσουλμανική Ανατολή, καθώς και σε

69. Η σύσταση του επιστημονικού αντικείμενου πραγματοποιήθηκε σύμφωνα με τον Said, σε βρετανικά και γαλλικά περιβάλλοντα λόγω της εγγύτητάς τους με την Ανατολή, που στις αρχές του 19^{ου} αιώνα ταυτιζόταν με την Ινδία και τις χώρες της Βίβλου. Παρ' όλες τους τις διαφορές, οι Βρετανοί και οι Γάλλοι έβλεπαν την Ανατολή σαν μια γεωγραφική -και πολιτισμική, πολιτική, δημογραφική, οικονομική και ιστορική- οντότητα, πάνω στο πεπρωμένο της οποίας, πίστευαν ότι είχαν οι ίδιοι, μια παραδοσιακή δικαιοδοσία. Η Ανατολή δεν ήταν για αυτούς μια ξαφνική ανακάλυψη, ούτε μια απλή ιστορική σύμπτωση, αλλά μια περιοχή στα ανατολικά της Ευρώπης, της οποίας η θεμελιώδης αξία προσδιοριζόταν πάντοτε με τους όρους της Ευρώπης, και πιο συγκεκριμένα με όρους που αξίωναν για λογαριασμό της Ευρώπης -της ευρωπαϊκής επιστήμης, λογιστικής, κατανόησης και διεύθυνσης- τη δόξα του ότι έκανε την Ανατολή εκείνο που ήταν σήμερα. Και αυτό ήταν το κατόρθωμα -αθέλητο ή όχι δεν μας ενδιαφέρει εδώ- του σύγχρονου Οριενταλισμού. Το παρόν πεδίο, αποτέλεσε μεταξύ άλλων, «κόκκινο πανί» για τους επικριτές του Said (εκ των οποίων και ο εξέχων ιστορικός της Μέσης Ανατολής Bernard Lewis), με την αιτιολογία ότι δίνοντας έμφαση σε Βρετανούς και Γάλλους συγγραφείς, παρέβλεψε άλλες απεικονίσεις της Ανατολής (πορτογαλικές, ολλανδικές κ.λ.π.). Ο κατά Said Οριενταλισμός του προαναφερθέντος αιώνα, είναι η κατάληξη αργών ιδεολογικών διεργασιών που ξεκινούν από τις αρχές του προηγούμενου αιώνα. Said Edward, *Οριενταλισμός*, μτφρ. Τερζάκης Φώτης, εκδ. Νεφέλη, Αθήνα 1996, σ. 15, 267-268.

70. Για τη θέση του Hourani Albert συνιστάται η μελέτη του έργου του με τίτλο *L'Islam dans la Pensée Européenne*, εκδ. Naufal, Παρίσι 1995.

ένα είδος θεσμοθετημένης αντιμετώπισης της Ανατολής, μέσα από δηλώσεις, περιγραφές, συγγραφή και διδασκαλία που στοχεύουν στον έλεγχο της. Συνιστά μια συστηματική θεωρία που εξετάζει τον τρόπο συγκρότησης των ανατολικών σπουδών, δίνοντας απαντήσεις σε ερωτήματα όπως «σε ποιον βαθμό έχει διαμορφωθεί η ευρωπαϊκή γνώση για τον υπόλοιπο πλανήτη από την επιθυμία της Ευρώπης για εξουσία; Ποιοι είναι οι μηχανισμοί αναπαράστασης άλλων πολιτισμών; Τι σημαίνει ο «άλλος»⁷¹ ως εννοιολογική κατηγορία και πώς οριοθετείται στη δυτική σκέψη; Μπορούμε να μιλάμε με σιγουριά για διαφορετικές κουλτούρες στον παγκοσμιοποιημένο κόσμο που ζούμε;».

Με το μνημειώδες έργο του, ο θεωρητικός Said, προέβη στο εγχείρημα αποδόμησης της, μέχρι τότε, γνώσης μας, για το χώρο της Ανατολής, αναδεικνύοντας ταυτόχρονα την άμεση σχέση αυτής της γνώσης με την αποικιοκρατική εμπειρία και καταγγέλλοντας τους τρόπους με τους οποίους η Δύση έχει απεικονίσει την Ανατολή από τον 17^ο αιώνα μέχρι σήμερα⁷². Για τον συγγραφέα, ο οριενταλισμός εμπεριέχει τρία ξεχωριστά αλλά αλληλοεξαρτώμενα νοήματα. Πρώτον, είναι ένας συγκροτημένος ακαδημαϊκός τομέας του 19^{ου} αιώνα που προέβη στη συλλογή και ανάλυση κειμένων από ανατολικές γνώσεις, περικλείοντας όλους εκείνους (ιστορικούς, φιλολόγους, κοινωνιολόγους, ανθρωπολόγους κ.ά.) που «διδάσκουν, γράφουν ή κάνουν έρευνα σχετικά με την Ανατολή». Δεύτερον, συνθέτει «έναν τρόπο σκέψης ο οποίος βασίζεται σε μια οντολογική και επιστημολογική διάκριση μεταξύ Ανατολής και Δύσης» και τρίτον, είναι ένας θεσμός και μηχανισμός που κατά τη διάρκεια της αποικιοκρατίας, είχε τη δύναμη «να κυριαρχεί, να αναδιοργανώνει και να ασκεί εξουσία στην Ανατολή»⁷³.

Ο Said, κάνοντας χρήση της φουκωικής έννοιας του «λόγου» (discourse)⁷⁴, καθώς και την ιδέα της πειθαρχίας και εξουσίας που λανθάνει σε αυτόν, υποστήριξε πως ο οριενταλισμός είναι ένας συστημικός λόγος της δυτικής επιστημολογίας που χρησιμοποιείται ως πολιτικό εργαλείο από τους χρήστες του. Είναι ουσιαστικά ένα μέσον, χωρίς το οποίο θα ήταν δύσκολο, αν όχι αδύνατο, για την ευρωπαϊκή κουλτούρα να διαχειριστεί αλλά και να παράξει πολιτικά, στρατιωτικά, ιδεολογικά, επιστημονικά και φαντασιακά την «αραβομουσουλμανική» Ανατολή. Το συγκεκριμένο ιδεολογικό κατασκεύασμα εξυπηρετούσε πάντοτε την παγκόσμια

71. Γύρω από την έννοια του *Άλλου* είναι βασισμένη η μετα-αποικιοκρατική θεωρία, η οποία εστιάζει στον τρόπο με τον οποίο η δυτική λογοτεχνία σε συνδυασμό με την αποικιοκρατική κουλτούρα διαστρεβλώνει τις εμπειρίες και την πραγματικότητα, χαράσσοντας την κατωτερότητα των αποικιοκρατούμενων. Ασχολείται ακόμα και με τη λογοτεχνία των κατοίκων των χωρών που είχαν αποικηθεί, και μέσω αυτής, προσπαθούν να αρθρώσουν την ταυτότητά τους και να διεκδικήσουν το παρελθόν τους.

72. Για πολλούς αιώνες, η Ανατολή εθεωρείτο εννοιολογικά στη δυτική σκέψη ως το αντίβαρο της Δύσης, μέσα σε ένα ευρωκεντρικό και αποικιοκρατικό πλαίσιο. Ο δυϊσμός αυτός απέκτησε καθολική εμβέλεια στον αποικιοκρατικό 19^ο αιώνα (με την εγκαθίδρυση σχέσεων κυρίαρχων και κυριαρχούμενων), όταν και έγινε πρόδηλη στη δυτική βιβλιογραφία η θεώρηση της ανωτερότητας της Δύσης απέναντι στην υπανάπτυξη, την οπισθοδρόμηση, τον σεξισμό και κυρίως την αδιαφοροποίητη στατικότητα των κοινωνιών της Ανατολής.

73. Salama Mohamad, *Islam, Orientalism and Intellectual History: Modernity and the Politics of Exclusion Since Ibn Khaldūn*, εκδ. I B Tauris & Co Ltd, Νέα Υόρκη 2011, σ. 36.

74. Για τον Foucault ο Λόγος είναι μια παράδοση γνώσης για ένα συγκεκριμένο θέμα που έχει ήδη παγιωθεί ως κυρίαρχη και η οποία δομεί τρόπους κατανόησης, δημιουργώντας νέες αλήθειες τις οποίες οι άνθρωποι αποδέχονται εξ ορισμού ως πραγματικές.

επέκταση της Δύσης, αφού όχι μόνο επέβαλε τη δυτικοκεντρική αντίληψη, αλλά συνάμα δικαιολογούσε τον διαμοιρασμό και την εκμετάλλευση του κόσμου από την «ισχυρή» Δύση⁷⁵.

Την περίοδο της νεωτερικότητας και ιδιαίτερα τα χρόνια της αποικιοκρατίας, ο οριενταλιστικός λόγος καθίσταται ηγεμονικός, ενώ μέσα από μια ιδιόμορφη σχέση γνώσης και εξουσίας⁷⁶ συγκροτεί την Ανατολή ως υποκείμενο και παράλληλα την αποικεί. Υπό αυτή την έννοια, ο οριενταλισμός όχι μόνο νομιμοποίησε την αποικιοκρατία, αλλά, υπό μια έννοια, την προκάλεσε. Την εποχή των Αυτοκρατοριών, το δυτικό, αφηρημένο σύστημα σκέψης και στερεοτύπων, μετατρέπεται σε ενεργό διαμορφωτή της περιοχής, είτε πρόκειται για τον Φλωμπέρ που επισκέπτεται την Κιουτσούκ Χανούμ, είτε λίγο νωρίτερα για τον Ναπολέοντα που εισβάλλει στην Αίγυπτο το 1798, φέρνοντας μαζί του στρατιές ειδικών επιστημόνων⁷⁷.

Το βασικό χαρακτηριστικό του λόγου περί οριενταλισμού, σύμφωνα με τον Said, είναι ότι διχотоμεί την ανθρώπινη πραγματικότητα σε αντιθέσεις του τύπου «εμείς» - «αυτοί» (Δυτικοί - Ανατολικοί) κατασκευάζοντας γενικευτικές και στατικές εικόνες του «άλλου», οι οποίες αντιδιαστέλλονται με την εικόνα του «εμείς». Η κατασκευή ταυτοτήτων, σε κάθε περίοδο, και σε κάθε κοινωνία συμβαίνει επειδή η ανάπτυξη και η διατήρηση κάθε πολιτισμικής ταυτότητας προϋποθέτει την ύπαρξη ενός διαφορετικού και ανταγωνιστικού “alter ego”. Η δημιουργία αυτής της στατικής αρνητικής κουλτούρας της Ανατολής, υπήρξε καθοριστικός παράγοντας για τον ευρωπαϊκό αυτοπροσδιορισμό. Οι αντιθέσεις που εντοπίστηκαν μεταξύ οθωμανικής και ευρωπαϊκής-δυτικής κοινωνίας χρησιμοποιήθηκαν στις πρώτες απόπειρες καθορισμού της «ευρωπαϊκότητας». Αυτή η θεώρηση επέτρεψε, στα πλαίσια της ιεράρχησης των κοινωνιών, την τοποθέτηση της Δύσης, η οποία σύμφωνα με τους όρους του Kant «απαλλάχθηκε από τα δεσμά της ανωριμότητας», στον κολοφώνα της κοινωνικής ανάπτυξης⁷⁸. Στον αντίποδα βρισκόταν ένα χαμηλότερο επίπεδο ανάπτυξης, το λεγόμενο *state of nature*, μια αρχή που αποτέλεσε τη βασική εξήγηση της ανάπτυξης της ευρωπαϊκής πολιτικής σκέψης στην περίοδο του Διαφωτισμού⁷⁹.

75. Γέρος Παναγιώτης, «Επανεξετάζοντας τις έννοιες του Ισλάμ και της Ευρώπης: Θεωρητικά και μεθοδολογικά ζητήματα», *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών* 127 (2008), σ. 45-72.

76. Κατά τον Foucault, εξουσία και γνώση είναι αδιαίρετες: δεν υπάρχει σχέση εξουσίας χωρίς την αντίστοιχη σύσταση ενός πεδίου γνώσης, ούτε γνώση που δεν προϋποθέτει και δε συγκροτεί σχέσεις εξουσίας». Foucault Michel - Gordon Colin, *Power/Knowledge: Selected Interviews and Other Writings 1972-1977*, εκδ. Harvester Wheatsheaf, Νέα Υόρκη 1980, σ. 27.

77. Μετά την αιγυπτιακή εκστρατεία του Ναπολέοντα, η Ευρώπη άρχισε να αναγνωρίζει την Ανατολή πιο επιστημονικά, να ζει με αυτήν με μεγαλύτερη εξουσία και πειθαρχία από ότι πριν. Γιαννακόπουλος Γιώργος, «Η Γκραμσιανή στιγμή του Edward Said», *Επιστημονικό Συνέδριο Ο Αντόνιο Γκράμσι στις Σημερινές Κοινωνικές Επιστήμες και τη Θεωρία*, Πάντειο Πανεπιστήμιο, Τμήμα Πολιτικής Επιστήμης και Ιστορίας - Κέντρο Πολιτικών Ερευνών, Αθήνα 2007.

78. Kant Immanuel - Reiss Siegbert Hans, *Kant's Political Writings*, εκδ. Cambridge University Press, Cambridge 1970, σ. 55.

79. Beate Jahn, *The Cultural Construction of International Relations: The Invention of the State of Nature*, εκδ. Palgrave, Νέα Υόρκη 2000.

Βασιζόμενος στη στρουκτουραλιστική θεωρία,⁸⁰ ο Said υποστηρίζει, ότι τα μέλη αυτής της δυαδικής αντίθεσης (Δύση - Ανατολή) αποκτούν νόημα και υπόσταση μόνο μέσω της αμφίδρομης σχέσης τους, δεν μπορούν δηλαδή να γίνουν αντιληπτά ως μεμονωμένα στοιχεία (π.χ., ο δυτικός ορθολογισμός ως έννοια γίνεται κατανοητός μόνο ως το αντίθετο του ανατολικού ανορθολογισμού) και άρα έννοιες, όπως, Ανατολή και Δύση δεν υπάρχουν ως φυσικές κατηγορίες, αλλά είναι ιστορικά και πολιτισμικά κατασκευασμένες. Έτσι, ένας δυνατότερος πολιτικά και τεχνολογικά πολιτισμός όπως ο δυτικός, κατασκεύασε έναν λόγο περί ενός πιο αδύναμου, όπως ο ανατολικός, ως μέσο ελέγχου και καθυπόταξης του τελευταίου, δημιουργώντας ανιστορικές αναπαραστάσεις και στερεότυπα, όπως η «μυστηριώδης Ανατολή», ο «παράλογος και φανατικός Άραβας», ο «διεφθαρμένος δεσποτισμός», η «μυστικιστική θρησκευτικότητα», τα οποία καταδεικνύουν την κατωτερότητα του «άλλου».

Στην στερεοτυπική αυτή λογική, ύψωσε τη φωνή του ο Γερμανός φιλόσοφος Karl Jaspers, κηρύσσοντας ευθέως πως «μέσα στο δυτικό πολιτισμό λειτουργεί και η αντίθεση Μέσης Ανατολής (Orient) και Ευρώπης (Occident - ανατολικός χριστιανισμός, σταυροφορίες, ισλαμικός πολιτισμός κ.λ.π.), ως διαμορφωτική ιστορική μεταβλητή. Ένα άλλο στοιχείο, σε ευρύτερο επίπεδο, είναι η αντίθεση Ασίας και Ευρώπης. Ο δυτικός πολιτισμός μοιάζει σαν να ξέκοψε από την απέραντη και μεγαλειώδη ασιατική μήτρα, σαν μια τολμηρή και επικίνδυνη περιπέτεια, με κίνδυνο να ξαναβυθιστεί εντός της. Ο σχηματισμός του δυτικού πολιτισμού, πρέπει πάντοτε να νοείται στην αντίθεσή του προς το ασιατικό πνεύμα. Διότι αυτή η ανεξαρτητοποίησή του έγινε με κάποια σοβαρή απώλεια, η οποία βαραίνει έκτοτε το πεπρωμένο του. Δε μπορούμε να ισχυριστούμε πως ο δυτικός πολιτισμός ακολουθεί το δρόμο της τελείωσης του ανθρώπου. Η Ασία αποτελεί ουσιώδες στοιχείο για την τελειοποίησή μας. Το ασιατικό πνεύμα αντιπροσωπεύει ορισμένες ανθρώπινες δυνατότητες, τις οποίες η Δύση παραμέρισε. Αυτή είναι μια κρίσιμη και ίσως μοιραία παράλειψη. Η αντίθεση Δύσης-Ανατολής αποτελεί ένα ιστορικό αίνιγμα και εμπεριέχει έναν συμβολισμό που συνοδεύει ολόκληρη τη δυτική ιστορία⁸¹».

Παρά το γεγονός ότι η κριτική στο έργο του Said, είναι δύσκολο να απεμπλακεί από τις επί μέρους πολιτικές που αφορούν τον ίδιο, μια απόπειρα κατανόησης των κριτικών προσεγγίσεων του έργου είναι χρήσιμη. Πρέπει να επισημανθεί ότι αυτές οι προσεγγίσεις απορρέουν σε μεγάλο βαθμό από τον ίδιο τον Οριενταλισμό και δεν αντιτάσσονται αλλά συμπορεύονται και διευρύνουν το πεδίο που πρότεινε ο Said.

Είναι αρκετοί εκείνοι που υποστηρίζουν πως η επιστήμη του Οριενταλισμού, που σαφέστατα περιέγραψε ο Said, πάσχει από ποικίλες και σταθερές ως τις μέρες μας,

80. Κατεύθυνση στις ανθρωπιστικές γνώσεις, που συνδέεται με την εφαρμογή της μεθόδου της μοντελοποίησης των στοιχείων της σημειωτικής, της τυποποίησης και της μαθηματικοποίησης στη γνωσιολογία, την εθνογραφία, την ιστορία κ.ά. Ο στρουκτουραλισμός έχει ως αντικείμενο έρευνας τον πολιτισμό, θεωρούμενο ως σύνολο συστήματος σημείων.

81. Jaspers Karl, *Εισαγωγή στη Φιλοσοφία*, μτφρ. Μαλεβίτσης Χρήστος, εκδ. Αρμός, Αθήνα 1983, σ. 3-4.

παραμορφώσεις, εφόσον θεωρεί την Ανατολή ενιαία, δίχως ενδοειδοποιά χαρακτηριστικά κατά τόπους ή χρόνους⁸². Την εκλαμβάνει, χωρίς επαρκείς αποδείξεις, συντηρητική, στατική, και άρα μη εξελίξιμη, καθώς και ανορθολογική. Της προσδίδει αυθαίρετα ορισμένα μειωτικά χαρακτηριστικά (όπως η ερωτική έξαψη) και το βασικότερο, δεν προσπαθεί να την κατανοήσει «καθ' αυτήν», και αντί της πραγματικής «με σάρκα και οστά» Ανατολής, μας παρουσιάζει μια άλλη, ένα αποκύημα της φαντασίας που απέχει παρασάγγας από την πραγματική. Επιπροσθέτως, την αντιπαραβάλλει διαρκώς με το «εμείς», δηλαδή τους Ευρωπαίους, τους χριστιανούς, τους πολιτισμένους, τους ισχυρούς⁸³. Με τον τρόπο αυτό την ωθεί στο χώρο του «άλλου», του ξένου, με όλες τις συνεπαγόμενες εχθρότητες και ενδεχόμενες φοβίες. Με αυτόν τον τρόπο, η κυρίαρχη άποψη στη Δύση για το Ισλάμ⁸⁴ συμπυκνώνεται σε ένα ακραίο οριενταλιστικό στερεότυπο αντιδημοκρατικότητας, προϊόν της αδυναμίας της δυτικής κοινωνίας να κατανοήσει το Άλλο, αλλά και ενός κολοσσιαίου αυτισμού που επιμένει να περιγράφει τους Άλλους με τους δικούς της δυτικούς όρους και με τα δικά της στερεότυπα. Αυτή η ίδια συζήτηση περί της υποτιθέμενης αντιδημοκρατικότητας του Ισλάμ μπορεί να αυτοϊκανοποιήσει τη δυτική κοινωνία, επιβεβαιώνοντας την ανωτερότητά της, πολιτικά όμως μοιάζει αδιέξοδη, αν όχι αντιπαραγωγική⁸⁵.

Οι εκκεντρικότητες της ανατολίτικης ζωής, με τα ιδιόρρυθμα χρονολόγια της, τους εξωτικούς της χώρους, τις απελπιστικά ξένες γλώσσες της, την εκ πρώτης όψεως διεστραμμένη της ηθικότητα, συρρικνώνονται αξιοσημείωτα όταν κάνουν την εμφάνισή τους μια σειρά λεπτομερειακών θεμάτων παρουσιασμένων με ένα κανονιστικό πεζό ύφος. Το ότι η Ευρώπη μπορεί ενδόμυχα να φοβάται την Ανατολή, προσπαθεί να την εγκλωβίσει (όχι μόνο την ίδια αλλά και την αναπαράστασή της) στο σύστημα γνώσεων του Οριενταλισμού, αποτελεί τον κοινό, ή ορθότερα, τον μοναδικό παρονομαστή του έργου του Said⁸⁶.

82. Το έργο του Said, παρά τις όποιες αντιδράσεις που προκάλεσε, υπήρξε ορόσημο για τις τέχνες, τις κοινωνικές επιστήμες και τις ανθρωπιστικές σπουδές. Υπήρξε η αφορμή για την ανάπτυξη ενός πεδίου που έμεινε γνωστό στην ιστορία με την ονομασία μετα-αποικιακές σπουδές (post-colonial studies).

83. Είναι μεγάλη η ανάγκη να τονισθούν οι διαφορές, ακόμα και με υπερβολικό τρόπο, ώστε να καταστεί σαφής η «φωτισμένη» εκδοχή της Ευρώπης. Ο Ανατολίτης είναι ο σκοτεινός Άλλος που διέπεται όχι από τη λογική και τη μετριοπάθεια του δυτικού-Ευρωπαίου, αλλά από ακατανόητα πάθη και αυθαιρεσία. Ο μεν, φύσει ρέπει προς τον σκοταδισμό, τη δεσποτεία και τη σκλαβιά και ο δε, προς τον Διαφωτισμό. Το 1721, ο Montesquieu στις *Περσικές Επιστολές* του ξεδιπλώνει με ανάγλυφο τρόπο την αντίθεση υψηλών και κατώτερων συναισθημάτων μεταξύ Δύσης και Ανατολής. Σύμφωνα με τον Γάλλο φιλόσοφο, ό,τι πράττει ένας δυτικός με απώτερο στόχο τιμή και δόξα, ο Ανατολίτης το πράττει ένεκα του φόβου που του προκαλεί ο τιμωρός σουλτάνος. Βλ. Βέργος Κώστας, «Οριενταλισμός τον 18° αιώνα», *Διεθνής Ημερίδα Mathias & Werner von der Schulenburg: σταθμοί στην πορεία για μια ευρωπαϊκή ταυτότητα. Γερμανία – Βενετία - Κέρκυρα*, Κέρκυρα 2008.

84. Περί δυτικής θεώρησης του Ισλάμ, βλ. Γκαρά Ελένη, «Οθωμανική κοινωνική ιστορία. Αναστοχασμός και τάσεις έρευνας» και Καιρίδης Δημήτρης, «Η Ελλάδα, η Μέση Ανατολή και οι διεθνείς σχέσεις», στο συλλογικό έργο Τσιμπιρίδου Φωτεινή- Σταματόπουλος Δημήτρης (επιμ.) *Οριενταλισμός στα όρια: από τα οθωμανικά Βαλκάνια στη σύγχρονη Μέση Ανατολή*, εκδ. Κριτική, Αθήνα 2008, σ. 101-102 και 137 αντίστοιχα.

85. Εξαιρετικό ενδιαφέρον παρουσιάζει η κριτική του Στάθη Γουργουρή στον οριενταλισμό του Said που φέρει τον ομώνυμο τίτλο *Ο Οριενταλισμός του Έντουαρντ Σαΐντ : μια κριτική πράξη με ορίζοντα το μέλλον*, εκδ. Ινστιτούτο Νίκος Πουλαντζάς, Αθήνα 2003.

86. Ο Αλέξης Πολίτης επισημαίνει πως η υποτιμητική θεώρηση της Δύσης προς την Ανατολή δηλώνει μια ευρύτερη αντιπαράθεση μεταξύ ισχυρών και ασθενών, πλούσιων και φτωχών. Παραπέμπουμε στο κεφάλαιο «Η

Συνοψίζοντας, ο Οριενταλισμός είναι αναντίρρητα μια κατασκευασμένη εικόνα της Ανατολής, αλλά δεν είναι η μοναδική. Είναι μια από τις πολλές τεχνικές προσδιορισμού της Δύσης. Δεν αποτελεί ένα αυτόνομο σύστημα σκέψης, είναι ψηφίδα ενός πολύ μεγαλύτερου μωσαϊκού που αφορά στην υποστασιοποίηση της Δύσης και την απόδοση σε αυτήν συγκεκριμένων χαρακτηριστικών. Ο ίδιος ο όρος υφίσταται κριτική εφόσον εμπεριέχει δυνάμει τον μειωτικό χαρακτηρισμό της Δύσης για την Ανατολή. Μείζον πρόβλημα δεν είναι ο *οριενταλισμός* αλλά ο «δυτικισμός» (*occidentalism*) ως διττό φαινόμενο, δηλαδή ως διαδικασία αυτοπροσδιορισμού αλλά και υποστασιοποίησης. Στην περίπτωση αυτή οι προκαταλήψεις, τα στερεότυπα, οι αναγωγισμοί δεν αφορούν αποκλειστικά την Ανατολή αλλά σειρά άλλων πολιτισμικών μορφωμάτων που προσλαμβάνονται ως «ετερότητες»⁸⁷.

Μέσω της προαναφερθείσης συλλογιστικής διαδικασίας, οι δύο αυτές γεωγραφικές οντότητες, τόσο κοντά γεωγραφικά μα τόσο μακριά πολιτισμικά, σε κάποιο βαθμό αυτοκαθορίζονται αντικρίζοντας η μια το είδωλο της άλλης. Οι Οριενταλιστές λοιπόν, εντέχνως επικεντρώθηκαν σε πολιτισμούς που ήταν είτε ατελώς ανεπτυγμένοι είτε εκφυλισμένοι, για να καθορίσουν επακριβώς τι δεν ήταν τελικώς η Ευρώπη. Σε ένα γενικότερο πλαίσιο, η Ανατολή ήταν σημαντική μόνο στο απώτατο παρελθόν κι ακόμα και τότε, σαν ένας τόπος από όπου οι Έλληνες πήραν συγκεκριμένες ιδέες, τις οποίες οι ίδιοι έφεραν σε καρποφορία⁸⁸. Το βασικό θέμα για τον δυτικό επισκέπτη ήταν η ευρωπαϊκή αναπαράσταση της Ανατολής και της πρόσφατης μοίρας της.

Η άποψη του Said, πως οι περιγραφές ενός τόπου διηγούνται μόνο προηγούμενες απεικονίσεις του, ενώ η καθ' αυτή πραγματικότητα του τόπου γίνεται ασήμαντη, βρίσκει εφαρμογή στην περίπτωση της Ελλάδας, εφόσον τα περιηγητικά κείμενα, κυρίως τα βρετανικά, αναπαράγουν στερεότυπες ιδέες της εποχής για τη χώρα και τους κατοίκους, αποδεικνύοντας ταυτόχρονα ότι αποτελούσε ελκυστικό χώρο για το αναγνωστικό κοινό του 18^{ου} αιώνα. Οι κάθε είδους πλασματικές περιηγήσεις αποκάλυψαν πως το ελληνικό (και όχι μόνο) ταξίδι, μπορεί να πραγματοποιηθεί μέσα από τα κείμενα κι ότι η Ελλάδα έχει ήδη μετατραπεί σε αγαθό που δύναται να παραχθεί και να καταναλωθεί από τη Δύση.

Μέσα λοιπόν από τη ματιά του άλλου, μέσα από το πρίσμα της ετερότητας, ταξιδιώτες όλων των ιδιοτήτων, καταθέτουν τις αναζητήσεις τους και τους τρόπους πραγματοποίησης των στόχων τους στις αποστολές και τις περιπλανήσεις τους στις περιοχές της οθωμανικής αυτοκρατορίας, αποτυπώνουν τα βιώματα και τις παρατηρήσεις τους στο περιηγητικό κείμενο, αλλά και τις σκέψεις που γεννιούνται στη θέαση και τη συνάντηση ενός διαφορετικού

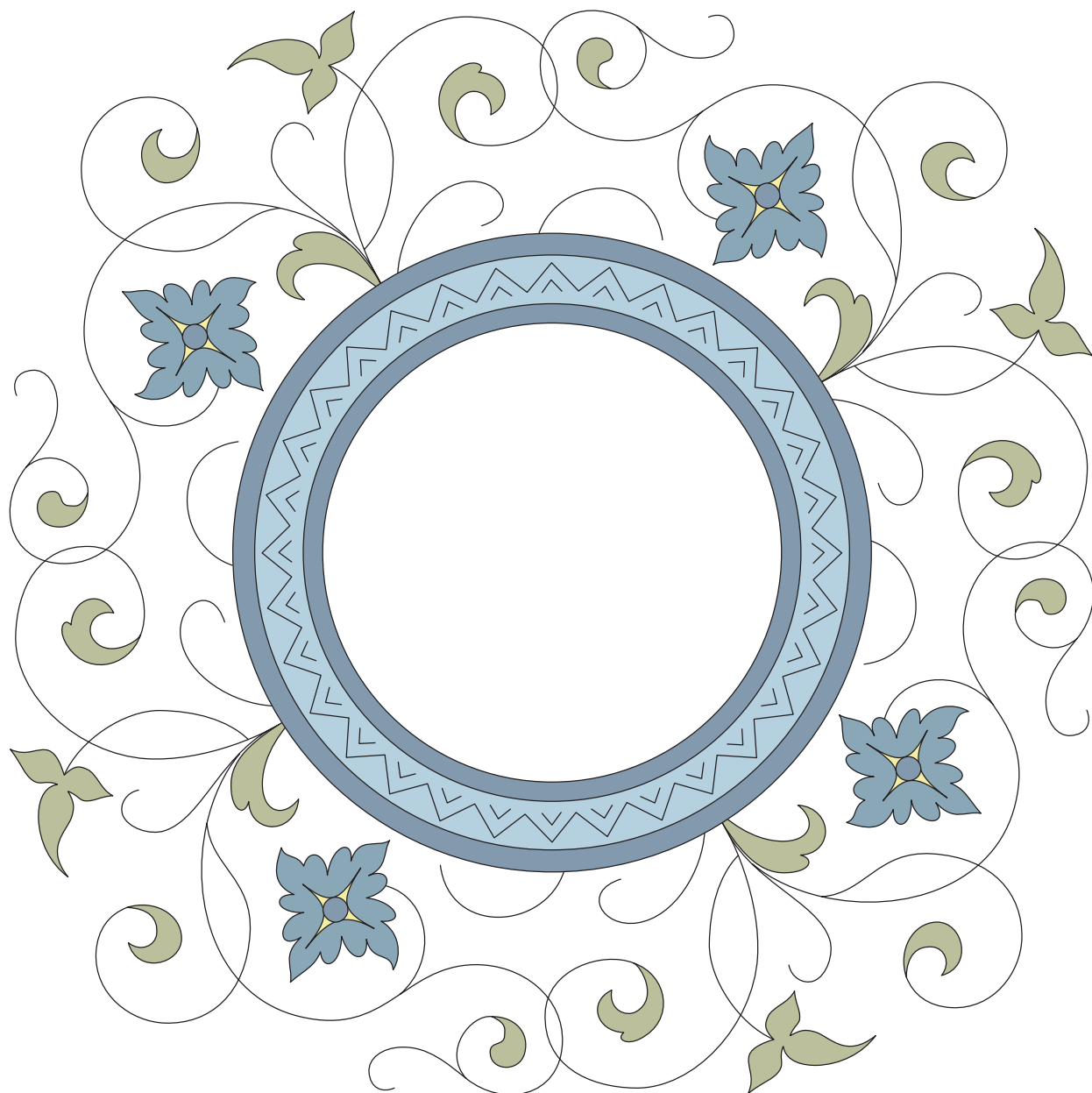
μυθοποίηση του Οριενταλισμού» της μελέτης με τίτλο *Το μυθολογικό κενό: Δοκίμια και σχόλια για την ιστορία, τη φιλολογία, την ανθρωπολογία και άλλα*, εκδ. Πόλις, Αθήνα 2000, σ. 118.

87. Γαζή Έφη, «Οριενταλισμός είκοσι πέντε χρόνια μετά», *Το Βήμα γνώμες*, 5/10/2003, <http://www.tovima.gr/opinions/article/?aid=154253>, (τελευταία πρόσβαση 28/4/2013).

88. Morris Ian, *Classical Greece: ancient histories and modern archaeologies*, εκδ. Cambridge University Press, Cambridge 1994, σ. 20-21.

κόσμου. Η ιστορία των ταξιδιών Δύσης- Άλλου τόπου, μας θυμίζει πως η σχέση ανάμεσα σε εμάς και σε εκείνους, στο *εδώ* και στο *αλλού*, στο *μέσα* και στο *έξω*, οδηγεί τον ταξιδιώτη να κτίσει για τον εαυτό του έναν κόσμο εικόνων, που ταλαντεύεται ανάμεσα στη γοητεία και την αποστροφή. Η ταύτιση του αναγνώστη με τον αφηγητή είναι ως ένα βαθμό αναπόφευκτη, μιας και η χρήση του κοινού επικοινωνιακού μέσου, του λόγου, του εξασφαλίζει, εν μέρει, μια κοινή θεώρηση των πραγμάτων. Παράλληλα όμως, και σε αντιδιαστολή με αυτή την άποψη, είναι δυνατό να προκύψει και μια εκ θεμελίων υποκειμενική αντίληψη, η οποία παράγεται από την αντιστοίχιση του λόγου με την υποκειμενική εμπειρία. Η διαπίστωση αυτή μας οδηγεί στην ιδέα της αποδόμησης του νοήματος και κατ' επέκταση του ίδιου του κειμένου. Ανάμεσα στην έναρξη και την εκπνοή του 19^{ου} αιώνα, με το πέρας των Ναπολεόντειων πολέμων⁸⁹, η Ανατολή στάθηκε ένας νέος τόπος προσκυνήματος για τους ρομαντικούς λογοτέχνες. Στο πλαίσιο του Οριενταλισμού, οι ευρωπαίοι περιηγητές προσέδωσαν *a priori* ιδιότητες στην Ανατολή, καταφθάνοντας προετοιμασμένοι να αντικρίσουν μια Ανατολή πάθους και μυστηρίου, σκηνοθετώντας τις εξωτικές τους περιπέτειες πριν ακόμα φτάσουν, τοποθετώντας στο κέντρο της αφήγησης τον ίδιο τους τον εαυτό.

89. Η εκστρατεία του Ναπολέοντα (Οκτώβριος 1797-Αύγουστος 1799), αποτέλεσε μια εμβληματική στιγμή στην ιστορία της ευρωπαϊκής αποικιοκρατίας. Αυτός είναι και ο λόγος που η ανάπτυξη του σαϊδιανού επιχειρήματος (για τη μετάβαση από έναν πολιτικό σε έναν πολιτισμικό οριενταλισμό, ειδικά στη γαλλική περίπτωση), ρίχνει ιδιαίτερο βάρος στην ανάλυσή της. Είναι γνωστό πως στην εκστρατεία του ο Ναπολέοντας συνοδεύτηκε από ένα πλήθος ειδικών επιστημόνων (αρχιτέκτονες, αρχαιοδίφες, οικονομολόγοι, γεωλόγοι κ.λ.π.), το έργο των οποίων θα συγκροτήσει ένα τεράστιο σώμα επιστημονικής γνώσης, την περίφημη “*Description de l’Égypte*” (αποτελούμενη από 20 τόμους και συνολικά 37 βιβλία), που εξέδωσε μεταξύ 1809 και 1817 ο E. F. Jomard. Το έργο αυτό αποτελεί ένα από τα πιο χαρακτηριστικά παραδείγματα πολιτισμικού ιμπεριαλισμού. Οι Γάλλοι ακαδημαϊκοί καταγράφουν, εξετάζουν και ταξινομούν λεπτομερειακά την κατακτημένη Αίγυπτο, θεωρούμενη λίκνο του δυτικού πολιτισμού, εμβαθύνουν στην τέχνη και την επιστημονική της προσφορά, μεταδίδοντάς της παράλληλα τα οφέλη του ευρωπαϊκού πολιτισμού. Η μελέτη τους συγκροτεί ένα τεράστιο σώμα γνώσεων που θα δεσμεύσει τους μελλοντικούς οριενταλιστές, για μια χώρα που βρίσκεται στην καρδιά της Ανατολής και ταυτοχρόνως στο μεταίχμιό της με τη Δύση.

Κεφάλαιο 3^ο

Ελληνικός χώρος : στο μεταίχμιο Ανατολής και Δύσης

Οι επικρατούσες ιστορικές συνθήκες στον ελληνικό χώρο από τον 15^ο - και πριν από αυτόν- ως τον 19^ο αιώνα, με τις παράλληλες ή διαδοχικές ξενικές κατοχές, φυσικό ήταν να σφραγίσουν τη ζωή του νέου ελληνισμού και να καθορίσουν τις τύχες του⁹⁰. Χαρακτηριστικά γνωρίσματα, η έλλειψη ενότητας, οι διαφορετικές ελληνικές κοινωνίες που διαμορφώθηκαν. Στην εισαγωγή του βιβλίου τους, οι συγγραφείς Βασιλική Κολοκοτρώνη και Ευτέρπη Μήτση, αναφέρουν σχετικά, ότι η ταξιδιωτική λογοτεχνία για την Ελλάδα αντικατοπτρίζει τη διφορούμενη γεωγραφική θέση της χώρας, όχι μόνο μεταξύ Ανατολής και Δύσης, αλλά και μεταξύ του ιδανικού και ιδεατού της παρελθόντος και της σύγχρονης εικόνας της. Για την πλειονότητα των δυτικών περιηγητών, η Ελλάδα αντιπροσωπεύει την παράδοση συνάντηση τόπου και χρόνου: ενώ η αρχαία Ελλάδα ανήκε στη Δύση, η σύγχρονη, τουλάχιστον μέχρι την απελευθέρωση ανήκε στην Ανατολή, ήταν τμήμα της οθωμανικής αυτοκρατορίας. Στο ελληνικό ταξίδι εναλλάσσεται διαρκώς ο ενθουσιασμός με την απογοήτευση, η προσμονή με τη μεροληψία⁹¹. Η διαφορά μεταξύ της ονειρικής περιγραφής των κλασικιστών και της πραγματικότητας, με την οποία ερχόταν αντιμέτωπος ο επισκέπτης της ελληνικής γης, ευθυνόταν συχνά για αλλαγή σχεδίων στις διαδρομές και τους προορισμούς των Δυτικοευρωπαίων⁹².

Τα ανάμεικτα συναισθήματα των Ευρωπαίων περιηγητών του 19^{ου} αιώνα για την Ελλάδα αντανακλούν μεν τη γεωγραφική θέση της χώρας μεταξύ Ανατολής και Δύσης, αλλά εμμέσως πλην σαφώς μπορούν να συσχετισθούν με το δίλημμα του ίδιου αιώνα, για το ποιον δρόμο ήθελε η Ελλάδα ή τουλάχιστον ποιος δρόμος της ήταν μοιραίος. Και καθώς η Ανατολή και η Δύση, δεν είναι δεδομένες γεωγραφικές ή «πολιτισμικές» περιοχές, αλλά ρευστές έννοιες, στη σκέψη των υπόλοιπων λαών, η Ελλάδα εθεωρείτο άλλοτε Ανατολή και άλλοτε Δύση. Για τους Ευρωπαίους των αρχών του 19^{ου} αιώνα, ήταν ο τόπος που συνάντησαν οι λιγοστοί ριψοκίνδυνοι ταξιδιώτες, που έφτασαν στις ευρωπαϊκές κτήσεις της οθωμανικής αυτοκρατορίας, στη νότιο Βαλκανική, αλλά και στις σπουδαιότερες πόλεις της Μικρασιατικής ακτής. Ο Robert Eisner, τονίζει πως τον 19^ο αιώνα, «ήταν η χώρα των Γραικών, το κατώφλι της Ανατολής. Η λέξη “Greek”, ήταν σχεδόν συνώνυμη της λέξεως

90. Ο ελλαδικός χώρος, βρισκόταν πάντοτε στο κατώφλι της Ανατολής και ταυτόχρονα της Δύσης, αλλά ο πολιτισμός του μετά την εμφάνιση των Ρωμαίων, αποτέλεσε το αντίβαρο στον δυτικό τρόπο σκέψης του ρωμαϊκού πολιτισμού. Σαρηγιάννης Γεώργιος, «Ανατολή και Δύση: η Ελλάδα στη σύγκρουση δύο πολιτισμών», *Σύγχρονα Θέματα* 58-59 (1996), σ. 21-24.

91. Κολοκοτρώνη Βασιλική-Μήτση Ευτέρπη, *Στη χώρα του φεγγαριού: Βρετανίδες περιηγήτριες στην Ελλάδα 1718-1932*, μτφρ. Αυγερινού Σοφία, εκδ. Βιβλιοπωλείον της Εστίας, Αθήνα 2007, σ. 9.

92. Dimaras Alexis, “The Other British Philhellenism”, στο συλλογικό τόμο Clogg Richard (επιμ.) *The Struggle for Greek independence: essays to mark the 150th anniversary of the Greek War of Independence*, εκδ. Macmillan, Λονδίνο 1973, σ. 201.

“Asiatic”⁹³. ταυτόχρονα όμως, ήταν η «Ελλάς (Hellas)», η χώρα των αρχαίων Ελλήνων, τους οποίους η Δύση θεωρούσε ότι είχε κληρονομήσει⁹⁴.

Η εν λόγω διχογνωμία ενσάρκωσε επιπρόσθετα το ενδιαφέρον των περιηγητριών που βρέθηκαν στον ελληνικό χώρο κατά τη διάρκεια του ίδιου αιώνα, χρυσής εποχής για τη μετακίνηση των γυναικών, καθώς ο παράγοντας που «γέννησε» τον οριενταλισμό, η δημιουργία δηλαδή μεγάλων αποικιακών αυτοκρατοριών, κατέστησε ασφαλή για εκείνες πολλά τμήματα των αυτοκρατοριών της Δύσης⁹⁵. Για τις ταξιδιώτισσες, η μετακίνηση, η απομάκρυνση από τον γενέθλιο τόπο αποτελούσε κοινωνική, πολιτική, επαγγελματική τακτική και σαφώς ένα προσωπικό στοίχημα που οδηγούσε τόσο στην ανακάλυψη του Άλλου όσο και του Εαυτού. Η μετάβαση σε χώρες άγνωστες, με τον όποιο κίνδυνο αυτή επιφυλάσσει, υπαγορεύει μια σειρά αναγκών: την αποδέσμευση από την πατριαρχική και δεσποτική δυτική κοινωνία, ελευθερία από τα στενά όρια μιας καθορισμένης θηλυκότητας, ευκαιρία ανάπτυξης και εξάσκησης των διανοητικών ικανοτήτων τους, απόδραση από έναν κακοποιητικό γάμο ή την προοπτική καριέρας με την ιδιότητα της ταξιδιωτικής συγγραφέως ή της πολιτικής απεσταλμένης⁹⁶.

Ο γεωγραφικός χώρος πέραν της Ευρώπης, εκεί δηλαδή που δεν προκαλούσαν τις πατριαρχικές δομές της γενέθλιας γης, συνιστούσε το καταλληλότερο πεδίο κοινωνικών και προσωπικών υπερβάσεων. Τα κείμενα των ταξιδιωτικών εντυπώσεων των γυναικών αποκαλύπτουν τις εντάσεις που υπάρχουν ανάμεσα στον παραδοσιακό λόγο για τη γυναίκα και τις προσωπικές εμπειρίες που οι ίδιες βίωσαν και κατέγραψαν. Η τοποθέτηση των κειμένων των γυναικών που ταξίδεψαν στην Ανατολή μέσα σε ένα ειδικό ιστορικο-κοινωνικό πλαίσιο διευκολύνει την ανάλυση του σχηματοποιημένου λόγου αναφορικά με την υποκειμενικότητα, μέσα από τη θέαση του Άλλου και ειδικότερα, μέσα από τις συναντήσεις με την αυτόχθονη γυναίκα⁹⁷.

93. Eisner Robert, *Travelers to an antique land: the history and literature of travel to Greece*, ό.π., σ. 96- Livianos Dimitris, “The Quest for Hellenism: Religion, Nationalism and collective identities in Greece (1453-1913)”, *The Historical Review* 3 (2006) σ. 38-39.

94. Σκαρπέλος Γιάννης, «Η Ελλάδα του τοπίου και το βλέμμα των περιηγητών», στο συλλογικό τόμο Δουκέλλης Παναγιώτης (επιμ.) *Το ελληνικό τοπίο: μελέτες ιστορικής γεωγραφίας και πρόσληψης του τόπου*, ό.π., σ. 225-235.

95. Στον ευρωπαϊκό χώρο οι γυναίκες μετακινήθηκαν υπό πολλαπλές ιδιότητες: ως μέλη ιεραποστολικών αποστολών, μέλη επιστημονικών αποστολών, δασκάλες σε κατ’ οίκον υπηρεσία, μοναχικές εξερευνήτριες και οδοιπόρες, ήταν μερικές από αυτές. Οι παράγοντες που ενθάρρυναν τη γυναικεία ταξιδιωτική εμπειρία τον 19^ο αιώνα ήταν αναντίρρητα η ραγδαία εκβιομηχάνιση, η ανάπτυξη του διεθνούς εμπορίου, η βελτίωση των μέσων μαζικής μεταφοράς, η εκπαίδευση όλο και μεγαλύτερων τμημάτων του γυναικείου πληθυσμού καθώς και ο δυτικός ιμπεριαλισμός.

96. Ωστόσο, τα οφέλη είχαν ένα αναπόφευκτο κόστος, καθώς τα ταξίδια στη γηραιά Ήπειρο, ακόμα και για τις πιο ευκατάστατες, δεν ήταν ακόμη άνετα ούτε ασφαλή. Οι ταξιδιώτισσες που παρέμεναν για εκτεταμένο χρονικό διάστημα μακριά από τον τόπο καταγωγής, κινδύνευαν να χαρακτηριστούν κατά την επιστροφή τους μη πατριώτισσες, μη θηλυπρεπείς, και άσεμνες. Το γυναικείο ταξίδι και οι παράμετροί του φωτίζονται στο έργο του Brian Dolan με τίτλο *Ladies of the Grand Tour: British Women in Pursuit of Enlightenment and Adventure in Eighteenth-Century Europe*, εκδ. HarperCollins, Νέα Υόρκη 2001.

97. Λαλαγιάννη Βασιλική, «Γυναίκες, ταξίδι, αποικίες και εθνική ταυτότητα», *Ταξίδι και Λογοτεχνία* 13 (2011),

Η σύγχρονη φεμινιστική κριτική και οι πολιτισμικές θεωρίες ανέδειξαν τον πλούτο των ταξιδιωτικών κειμένων των γυναικών από πολλές πλευρές - λογοτεχνική, ιστορική, πολιτισμική- και εργάστηκαν πάνω στις αναπαραστάσεις του «εαυτού» και του «άλλου», στις στερεοτυπικές εικόνες, στις σχέσεις μητρόπολης και αποικιών και στο ρόλο που διαδραμάτισαν οι ταξιδιώτισσες στον «ενδιάμεσο χώρο», στη γραφή των γυναικών και στα απεριόριστα εμπόδια που αυτές συνάντησαν στους παραδοσιακά ανδροκρατούμενους χώρους της φιλολογικής κριτικής και των εκδόσεων.

Οι Βρετανίδες περιηγήτριες, υπήρξαν οι πρώτες αντιπρόσωποι του γυναικείου φύλου που έφτασαν σε ελληνικό έδαφος στις αρχές του 18^{ου} αιώνα⁹⁸. Τα κείμενά τους αμφισβητούν τα στερεότυπα του ελληνικού ταξιδιού, που διαμορφώθηκαν σύμφωνα με τα πρότυπα των αρχαιοφίλων (και αρχαιοθήρων) του τρέχοντος αιώνα ή μέσα από το ρομαντικό βλέμμα του λόρδου Βύρωνα και των επιγόνων του. Συμπίπτουν επίσης χρονικά με την ιστορική περίοδο της αυτογνωσίας, τη διαμόρφωση της εθνικής και πολιτισμικής ταυτότητας του νέου κράτους-έθνους. Κατά την έλευσή τους προβληματίστηκαν υπέρ το δέον, με το ερώτημα, κατά πόσο οι Έλληνες έπρεπε να γίνονται αντιληπτοί από ένα ασιατικό ή ευρωπαϊκό πρότυπο, ποια η θέση της Ελλάδας στο διχοτομικό ερώτημα Ανατολή ή Δύση, αλλά και ποια η δυνατότητα επιστροφής της στο ευρωπαϊκό περιβάλλον υπερασπιζόμενη το ένδοξο παρελθόν της⁹⁹.

Εκ των φημισμένων περιηγητριών που διεκδίκησαν το ταξίδι στο παρελθόν ταξιδεύοντας «με τον Όμηρο ανά χείρας», υπήρξαν η Lady Mary Wortley Montagu¹⁰⁰, σύζυγος του Άγγλου πρέσβη στη Κωνσταντινούπολη¹⁰¹, και η Lady Craven. Αμφότερες, σε επιστολές

σ. 115-124.

98. Στην εισαγωγή του βιβλίου της, η Βασιλική Λαλαγιάννη μας γνωστοποιεί πως, συγκριτικά με τις Βρετανίδες περιηγήτριες, οι γαλλόφωνες ταξιδιώτισσες - Γαλλίδες, Βελγίδες και Ελβετίδες - και άλλες που εκφράζονταν στη γαλλική γλώσσα, στάθηκαν οπισθοδρομικές ως προς την επιλογή προορισμών αλλά και τη διάρκεια παραμονής σε ξένες τοποθεσίες. Τον 19^ο αιώνα σημειώνεται στο γαλλικό εκδοτικό χώρο μια έξαρση γυναικείων ταξιδιωτικών εντυπώσεων, βρίσκοντας το δρόμο της δημοσιότητας είτε αυτόνομα είτε μέσα από τα περιοδικά της εποχής. *Οδοιπορικά γυναικών στην Ανατολή*, ό.π., σ. 9-12.

99. Στον 18^ο αιώνα, η Ελλάδα εθεωρείτο ακόμα ένα επικίνδυνο και απομακρυσμένο μέρος να ταξιδέψει κανείς, κυρίως για τις γυναίκες των οποίων το προφίλ, δεν ήταν συνυφασμένο με εκείνο του ηρωικού εξερευνητή, του επιστήμονα ή του επίσημου πολιτιστικού διερμηνέα. Bohls Elizabeth, *Women Travel Writers and the Language of Aesthetics 1716-1818*, εκδ. Cambridge University Press, Cambridge 2004. Ως επί το πλείστον, οι Βρετανοί περιηγητές που βρέθηκαν στο ελληνικό έδαφος τον 18^ο αιώνα, έφεραν τις ιδιότητες των αρχαιοφίλων, των λογίων, των ζωγράφων και των αρχαιοσυλλεκτών, «ρόλοι» από τους οποίους αποκλειόταν το γυναικείο φύλο. Παρομοίως, στις αρχές του 19^{ου} αιώνα, μόνο οι «Τρελοί της Ανατολής», οι επονομαζόμενοι “Levant Lunatics”, οι ρομαντικοί δηλαδή και περιπετειώδεις νεαροί άνδρες που αναζητούσαν αρχαία ερείπια και εξωτικές εμπειρίες, μπορούσαν να ταξιδέψουν με γυναικεία συντροφιά. Το θέμα αναλύεται διεξοδικώς στο έργο του Hugh Tregaskis με τίτλο *Beyond the Grand tour: the Levant Lunatics*, εκδ. Ascent Books, Λονδίνο 1979.

100. Η Lady Mary Wortley Montagu (1689-1762), ήταν διανοούμενη, ποιήτρια και περιηγήτρια. Παρότι το έργο της ήταν αντιπροσωπευτικό του αιώνα του Διαφωτισμού και της κοινωνικής της τάξης, οι ιδέες της, ιδιαιτέρως εκείνες που αφορούσαν στη θέση των γυναικών, υπήρξαν προοδευτικές για την εποχή της.

101. Η συγγραφέας Margot Irvine έχει ασχοληθεί περαιτέρω με τα ταξίδια γυναικών που συνοδεύουν τους συζύγους τους. Η ίδια υποστηρίζει πως οι ταξιδιωτικές εξιστορήσεις των γυναικών που περιηγούνται στο πλαίσιο του ζεύγους, αποτελεί ντοκουμέντο που βασίζεται στο δούναι και λαβείν: ο σύζυγος επιτρέπει να δημοσιευτεί το έργο της συζύγου με το κύρος που ο ίδιος του προσδίδει, αλλά και η σύζυγος με τη σειρά της προωθεί την αναγνωρισιμότητά του, κάνοντας γνωστές τις ιδέες και τις ανακαλύψεις του. Βλ. Margot Irvine, *Pour suivre un*

τους (“Letters of Lady Mary Wortley Montague, written during her travels in Europe, Asia, and Africa, Paris 1820, Turkish Embassy Letters”, 1763) και («Ταξίδι από την Κριμαία στην Κωνσταντινούπολη», 1789) εξέφρασαν την αμφιταλάντευσή τους σχετικά με το ελληνικό ταξίδι, αποτυπώνοντας την αμφιλεγόμενη τοποθέτηση της Ελλάδας μεταξύ Ανατολής-Δύσης, αλλά και το συσχετισμό περιφανούς ιστορίας - σύγχρονης παρακμής¹⁰². Η Montagu, παραδόξως, δεν κατάφερε ποτέ να επισκεφτεί τα φημισμένα μνημεία της αρχαιότητας, εντούτοις θίγει τον παραλληλισμό αρχαίων και σύγχρονων Ελλήνων, περιγράφοντας με ζοφερά χρώματα τον ξένο τόπο, χαρακτηρίζοντάς τον μετέωρο στο απώτατο παρελθόν, ένα λείψανο της δυτικής ιστορίας, το οποίο αναιρεί την ταυτόχρονη συνύπαρξη των πολιτισμών, σβήνοντας το παρόν του με απαξίωση του «άλλου», του εκφυλισμένου. Οι απόψεις των συγχρόνων της, ότι οι Νεοέλληνες¹⁰³, μετά από μακροχρόνια καταπίεση και δυστυχία έχουν χάσει το γηγενές πνεύμα, την ιδιοφυΐα τους, και μόνο ελάχιστα χαρακτηριστικά έχουν διατηρήσει από τους αρχαίους προγόνους τους, τη βρήκαν απολύτως σύμφωνη.

Η έτερη συγγραφέας ταξιδιωτικών έργων, Lady Craven, επισκέφτηκε την Ελλάδα το 1786 συνοδευόμενη από τον κόμη Choiseul Gouffier, Γάλλο πρεσβευτή στην Κωνσταντινούπολη και συλλέκτη ελληνικών αρχαιοτήτων. Με την ιδιαίτερη μόρφωσή της και το συγγραφικό - λογοτεχνικό της ταλέντο, κατέστη ξεχωριστή παρουσία στη σφαίρα του περιηγητισμού. Υπήρξε η πρώτη Βρετανίδα περιηγήτρια που δημοσίευσε τις εντυπώσεις της από το ελληνικό ταξίδι, το 1786. Το έργο της φέρει τον τίτλο «Ταξίδι από την Κριμαία στην Κωνσταντινούπολη» (1789) και πρόκειται για ένα οδοιπορικό σε μορφή επιστολών, που είχε ως αφετηρία τη δυτική Ευρώπη και κατέληγε στην ανατολική, με επίκεντρο «εξωτικούς» προορισμούς, όπως η Κριμαία, η Κωνσταντινούπολη και η Αθήνα¹⁰⁴. Το ταξίδι της Montagu στο παρελθόν, εξαλείφοντας το παρόν, αντανakλά το παράδοξο της γυναικειάς

époux: les récits de voyages des couples au XIXe siècle, εκδ. Editions Nota Bene, Κεμπέκ 2008, σ. 141.

102. Το ελληνικό ταξίδι είναι συνυφασμένο με την ανάγκη των περιηγητριών να διακηρύξουν την πνευματική τους ανεξαρτησία: οι μορφωμένες Βρετανίδες που περιηγήθηκαν στον ελληνικό χώρο από τα τέλη του 19^{ου} αιώνα και μετά, χρησιμοποίησαν τα αποτελέσματα των ερευνών τους με σκοπό να γίνουν μέλη επιστημονικών εταιριών, στις οποίες μέχρι πρότινος δεν είχαν δικαίωμα πρόσβασης γυναίκες επιστήμονες. Κολοκοτρώνη Βασιλική-Μήτση Ευτέρπη, *Στη χώρα του φεγγαριού: Βρετανίδες περιηγήτριες στην Ελλάδα 1718-1932*, ό.π., σ. 15.

103. Ο νεολογισμός «νέοι Έλληνες» πρωτοεμφανίζεται σε έντυπο βιβλίο, το οποίο δημοσιεύτηκε στο τελευταίο τέταρτο του 17^{ου} αιώνα, με τίτλο «Ιστορία Παλαιά και Πάνυ Ωφέλιμοι της Περιφήμου Πόλεως Αθήνης... παρά του λογιωτάτου εν ιερέσι κυρίου Γεωργίου Κονταρή από τα Σέρβια...ενετίησιν αχρόε». Ο συγγραφέας του, Γεώργιος Κονταρής (δάσκαλος, κωδικογράφος, μεταφραστής, βιβλιόφιλος, ιερέας και εν συνεχεία επίσκοπος Σερβίων και μητροπολίτης Σμύρνης), δεν αποκαλεί τους Έλληνες της εποχής του Ρωμιούς ή Γραικούς, ούτε απλώς Έλληνες, αλλά τους ονομάζει «νέους Έλληνες». Στην ίδια φράση τους αντιπαραθέτει στους παλαιούς Έλληνες, τονίζοντας ταυτόχρονα την άμεση και οργανική σχέση των δύο αφού ανήκουν στο ίδιο γένος. Σκοπός του πονήματός του είναι να κάνει τα παιδιά των νέων Ελλήνων να γνωρίσουν εαυτά, να συνειδητοποιήσουν από «τι ευγενικόν και περίφημον γένος» κατάγονται και με αυτόν τον τρόπο να αναλογιστούν τις ευθύνες που τα βαρύνουν. Βλ. Αποστολόπουλος Δημήτρης, «Νέοι Έλληνες. Ο νεολογισμός και τα συνδελουμένα του στα 1675», *Ο Ερασιστής* 25 (2005), σ. 87-90.

104. Κολοκοτρώνη Βασιλική-Μήτση Ευτέρπη, *Στη χώρα του φεγγαριού: Βρετανίδες περιηγήτριες στην Ελλάδα 1718-1932*, ό.π., σ. 34· Χατζηπαναγιώτη-Sangmeister Ίλια, «Lady Craven, μια αγγλίδα περιηγήτρια στις Κυκλάδες του 18ου αι.», *Αιγαιοπελαγίτικα Θέματα* 22 (1991), σ. 20-23, 23 (1991), σ. 32-33.

ταξιδιογραφίας για την Ελλάδα: το περιφανές χθες της χώρας (που φημολογείται πως γέννησε τον δυτικό πολιτισμό), έρχεται σε απόλυτη εναντιότητα με το πρωτόγονο, διαστρεβλωμένο και αλλοιωμένο σήμερα.

Και καθώς οι Βρετανίδες, στην αξιολόγηση της Ελλάδας κατά τον 18° αιώνα καταμέτρησαν αλήθειες που έρχονταν σε αντιδιαστολή με τα κατορθώματα του ιδεατού παρελθόντος, απογοητεύτηκαν κατά κόρον. Ο φιλελληνισμός¹⁰⁵ από την άλλη, υπόκειται σε έναν φυσιολογικό θάνατο ή το λιγότερο πέφτει για ύπνο μέχρι τη στιγμή που ένας ευγενέστερος αέρας θα φυσήξει στη χώρα. Το δίλημμά τους συμπορεύεται την απορία εάν οι Έλληνες αξίζουν των αρχαιοτήτων τους (συμπεριλαμβανομένων και εκείνων που βρίσκονται στο Βρετανικό Μουσείο), ζήτημα που εγείρεται καθώς οι ταξιδιώτες επισκέπτονται τον Παρθενώνα και άλλα μνημεία¹⁰⁶.

Σύμφωνα με τη γνώμη της Αθανασίας Γλυκοφρύδη - Λεοντσίνη,

στη διπολική σύγκρουση μεταξύ Ανατολής-Δύσης, κατασταλάζει συχνά η αέναη, κοπιώδης και βασανιστική αναζήτηση ταυτότητας της Ελλάδας. Ισορροπούσα πάντοτε μεταξύ των τεσσάρων σημείων του ορίζοντα, η θέση της απέβαινε ως επί το πλείστον κατάρρα παρά ευλογία. Στην ιστορική διένεξη Δύσης-Ανατολής, Ευρώπης-Ασίας, ο ελληνισμός παίζει το ρόλο του διαμεσολαβητή όντας συνδετικός κρίκος και διάυλος επικοινωνίας αντίθετων επιρροών και πολιτισμικών πρακτικών. Ο τρόπος συγκρότησης της ελληνικής ταυτότητας (εθνικής, τοπικής, θρησκευτικής, κοινωνικής και πολιτισμικής), όταν ο ελληνισμός στέκεται αντιμέτωπος σε άλλες εθνότητες και πολιτισμούς, συνδέεται με την ανάπτυξη της εθνικής συνείδησης που αποτελεί θεμέλιο της πολιτικής ταυτότητας κάθε έθνους και αναδεικνύεται μέσα από λογοτεχνικά και φιλοσοφικά κείμενα του 18^{ου} και 19^{ου} αιώνα που θέτουν το ζήτημα χώρου - χρόνου, γεωγραφίας - ιστορίας, ταυτότητας και ετερότητας σε σχέση με τη διάκριση Ανατολής-Δύσης¹⁰⁷.

105. Φιλελληνισμός είναι η αγάπη και ο θαυμασμός για οτιδήποτε ελληνικό. Ο όρος «φιλέλλην», απαντά για πρώτη φορά στον Ηρόδοτο και αφορά στους ξένους ηγεμόνες που αγαπούσαν τους Έλληνες. Στο πλατωνικό έργο, αφορά στους φιλοπάτριδες Έλληνες που ενδιαφέρονταν για τη διάσωση, την προβολή της χώρας και του πολιτισμού της. Στους νεότερους χρόνους στάση πνευματικής ζωής, με αναφορά στην Ελλάδα. Από τα μέσα του 18^{ου} αιώνα, ο φιλελληνισμός των πνευματικών ανθρώπων της Ευρώπης, ταυτίστηκε με τον θαυμασμό και την αγάπη προς την αρχαία Ελλάδα: τα επιτεύγματά της στη φιλοσοφία, τη λογοτεχνία, την τέχνη και τις άλλες εκδηλώσεις του πνεύματος. Δεν πρόκειται ωστόσο, για έναν απλό θαυμασμό, αλλά για κάτι βαθύτερο: είναι ένα αμφίδρομο ρεύμα που συνδέει τη Δύση με τον Ελληνισμό, τους Ευρωπαίους με τους πνευματικούς προγόνους τους, τους Έλληνες, με την ευρύτερη ευρωπαϊκή οικογένεια. Βλ. Αυγουστίνου Όλγα, *Ιδανικά Ταξίδια: η Ελλάδα στη γαλλικά ταξιδιωτική λογοτεχνία 1550-1821*, εκδ. Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, Αθήνα 2003, σ. 189· Δρούλια Λουκία, «Φιλελληνική κινητοποίηση στη Δύση: εθελοντές, επιτροπές, Τύπος, λογοτέχνες και ζωγράφοι, στρατευμένοι υπέρ της ελληνικής υπόθεσης», *Επτά Ημέρες, Ο Φιλελληνισμός στην ευρωπαϊκή λογοτεχνία, Η καθημερινή*, 17/3/2002, σ. 8-11.

106. Mitsi Efterpi, "Roving Englishwomen: Greece in Women's Travel Writing", *Mosaic* 35 (2002), σ. 129-144.

107. Γλυκοφρύδη-Λεοντσίνη Αθανασία, «Ανατολή και Δύσις»: ταυτότητα και ετερότητα στο νεοελληνικό

Η αμφίσημη θέση του ελληνικού χώρου συνοψίζεται περιεκτικά στο δοκίμιο του λόγιου Μάρκου Ρενιέρη¹⁰⁸ με τίτλο «Τι είναι η Ελλάς; Ανατολή ή Δύσις;» (1842), όπου ξεδιπλώνεται η αγωνία μιας χώρας αιωρούμενης, αναποφάσιστης, διστακτικής, και πάνω απ' όλα αδημονούσας να δώσει απάντηση στο επιτακτικό αυτό ερώτημα. Το κείμενο χαρακτηρίζεται από την ιδιαίτερη σφοδρότητα, με την οποία ο συγγραφέας του επιτίθεται στους «ολίγους των βυζαντινών ιδεών οπαδούς»· και «είναι ενδιαφέρον να παρατηρήσουμε πως, με την πάροδο των ετών, ο προσανατολισμός μεταστρέφεται: η Ελλάδα αρχίζει να προσβλέπει και προς Ανατολάς». Ο τρόπος που πραγματεύτηκε το θέμα ο Ρενιέρης¹⁰⁹ φανερώνει τη βαρύτητά του. Η Ελλάδα προκειμένου να συνεχίσει την πορεία της έπρεπε να λύσει ερωτήματα που προεπαναστατικά είχε την ψευδαίσθηση πως είχαν λυθεί: «ποιον δρόμο ήθελε ή ποιος δρόμος ήταν μοιραίος για αυτήν; Απογαλακτισμός από τη μητέρα Ευρώπη; κομπορρήμων αυτοπεποίθηση; ή δίλημμα πλαστό, που κάλυπτε με ιδεολογική χροιά ερωτήματα πιο δυσεπίλυτα¹¹⁰;».

Και η ιστορία αποδεικνύει, καταλήγει ο Ρενιέρης, πως «η Ελλάς κατά την φύσιν, κατά τον πολιτισμόν, κατά την ιστορικήν αυτής αποστολήν, είναι Δύσις κι όχι Ανατολή... και υπόσχεται να γίνει εκ νέου ο αρχηγός της Δύσεως εις την ηθικήν της Ανατολής κατάκτησιν και ανάπλασιν». Αυτή η τελευταία φράση, οδηγεί σε μια άλλη σημασιολόγηση της Ανατολής, που

στοχασμό του 18^{ου} και του 19^{ου} αι.», *Πρακτικά Δ' Ευρωπαϊκού Συνεδρίου Νεοελληνικών Σπουδών Ταυτότητες στον ελληνικό χώρο (από το 1204 έως σήμερα)*, ό.π., τομ. Ε', σ. 87-104.

108. Γεννημένος στην Τεργέστη το 1815 από πατέρα κρητικό, ο οποίος υπηρετούσε εκεί ως διπλωμάτης της Πύλης, και μητέρα Ιταλίδα. Μετά την εγκατάστασή του στην Αθήνα το 1835, αναδείχτηκε σε εξέχουσα προσωπικότητα του πνευματικού και πολιτικού βίου της νεότερης Ελλάδας. Με τη συμπλήρωση των νομικών σπουδών στο πανεπιστήμιο της Πάδοβας, εργάστηκε αρχικά ως δικηγόρος στην Ελλάδα, για να υπηρετήσει στη συνέχεια στο δικαστικό σώμα ως αρεοπαγίτης (1837-1844), ως καθηγητής του γαλλικού δικαίου και της συγκριτικής νομοθεσίας στο Πανεπιστήμιο Αθηνών (1855-1864), ως πρέσβης της Ελλάδας στην Κωνσταντινούπολη το 1861, ως υποδιοικητής της Εθνικής Τράπεζας (1861) και μετά το θάνατο του Γεωργίου Σταύρου ως διοικητής της (1869-1890). Χαρακτηριστικό παράδειγμα «πολιτικού διανοούμενου», ασχολήθηκε με τη λογοτεχνία, τη φιλοσοφία της ιστορίας, την ιστορία και τη δημοσιογραφία συνδυάζοντας πολιτικό λόγο και ιστορική μελέτη. Για επιπλέον δεδομένα βλ. Σκόκος Κωνσταντίνος, «Βιογραφική πινακοθήκη: Μάρκος Ρενιέρης», *Εθνικόν Ημερολόγιον*, τομ. Ε', εκδ. Ελληνικό Λογοτεχνικό και Ιστορικό Αρχείο, Αθήνα 1890, σ. 257-261.

109. Το 1836 ο Σπυρίδων Βαλέτας, ένας από τους πιο φημισμένους δασκάλους και γραμματικούς, το 1841, ο Ιακωβάκης Ρίζος Νερουλός, ένας από τους διαπρεπέστερους εκπροσώπους του φαναριώτικου κόσμου, και ο Μάρκος Ρενιέρης, κράτησαν μια απορριπτική στάση απέναντι στο Βυζάντιο και την ιστορία του (σύμφωνα με εκείνους, η βυζαντινή περίοδος, λειτούργησε ανασταλτικά για τη φύση του ελληνισμού). Η εν λόγω αντιμετώπιση από τους λογίους της εποχής, είναι ως ένα βαθμό, αποτέλεσμα των ανάλογων εκτιμήσεων των ευρωπαίων διανοούμενων, και ειδικά εκείνων που συνδέονται με το κίνημα του Διαφωτισμού. Επιδιοκτιμάοντας την προσπάθεια του Κοραή, να εδραιώσει την παρουσία των αρχαίων Ελλήνων, στα πλαίσια της νέας ελληνικής συνειδήσης που βρισκόταν υπό διαμόρφωση, εξέφρασαν την άποψή τους για την υπεροχή του δυτικού πολιτισμού ως προς τα επιστημονικά, τεχνικά και πολιτικά κατορθώματα, προϊόντα μίμησης των επιτευγμάτων του αρχαίου ελληνικού πολιτισμού, τονίζοντας ακόμα πως η ελληνική εθνεγερσία ήταν απόρροια πρόσληψης των δυτικών ιδεών, ειδικά του 19^{ου} αιώνα, περίοδο συγκρότησης εθνικών κρατών. Βλ. Ρενιέρης Μάρκος, «Τι είναι η Ελλάς; Ανατολή ή Δύσις;», *Ευρωπαϊκός Ερασιστής* 1 (1842), σ. 189-215 και Δημαράς Θ. Κωνσταντίνος, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός*, εκδ. Ερμής, Αθήνα 1989, σ. 394-396.

110. Πολίτης Αλέξης, *Ρομαντικά χρόνια, ιδεολογίες και νοοτροπίες στην Ελλάδα του 1830-1880*, εκδ. Εταιρεία Μελέτης Νέου Ελληνισμού - Μνήμων 1993, σ. 90-94· Ρενιέρης Μάρκος, «Τι είναι η Ελλάς; Ανατολή ή Δύσις;», ό.π., σ. 195-208.

δεν είναι πια ο αντίπαλος της Δύσης, αλλά ο γεωγραφικός χώρος εξάπλωσης του ελληνισμού, που αναλαμβάνει την αποστολή να εξελληνίσει -στην ουσία να κατακτήσει και να αναπλάσει- για λογαριασμό της Δύσης- αυτή την παθητική Ανατολή. Έτσι, το ελληνικό στοιχείο, αποτελεί τον κοινό παρονομαστή και ο «Έλληνας» καθίσταται ένας οικουμενικός άνθρωπος, ο μόνος αληθινά «καθολικός Ευρωπαίος¹¹¹». Και είναι ενδιαφέρον, να παρατηρήσουμε πως, με την πάροδο των ετών, ο προσανατολισμός μεταστρέφεται: η Ελλάδα αρχίζει να προσβλέπει και προς Ανατολάς¹¹².

Η ευρωπαϊκή ταξιδιωτική γραμματεία με θεματικό επίκεντρο την Ελλάδα (αν μπορούμε να χρησιμοποιήσουμε το όνομα αυτό για να κατανοήσουμε την περίπλοκη γεωγραφική, ιστορική και πολιτισμική πραγματικότητα τριών χιλιετιών), παρουσιάζει όλα εκείνα τα τυπικά χαρακτηριστικά της στάσης που υιοθετούσαν οι αναγεννησιακοί και μεταναγεννησιακοί περιηγητές απέναντι στους μη ευρωπαϊκούς λαούς¹¹³. Λαμβάνει φυσικά και κάποιες ιδιαίτερες διαστάσεις, αφού οι δεσμοί της Ελλάδας με το κλασικό της παρελθόν¹¹⁴, πραγματικοί ή φανταστικοί, την έφεραν πιο κοντά στη Δύση, ενώ το γεγονός ότι βρισκόταν υπό οθωμανική κατοχή, την τοποθετούσε σε προνομιακή θέση ανάμεσα σε Ανατολή και Δύση¹¹⁵.

Η ιδέα ότι η Ελλάδα θα μπορούσε να «δυτικοποιηθεί», προέκυψε τον 18° αιώνα. Κατά τη διάρκεια της Αναγέννησης, οι Ευρωπαίοι εκτιμούσαν ιδιαίτέρως την κλασική¹¹⁶

111. Ματάλας Παρασκευάς, «Μεταξύ Δύσης και Ανατολής ή Δύσης και Βορρά; Η διαμάχη για την έννοια του Ελληνισμού στα μέσα του 19^{ου} αιώνα», *Πρακτικά Α' Ευρωπαϊκού Συνεδρίου Νεοελληνικών Σπουδών Ο Ελληνικός κόσμος ανάμεσα στην Ανατολή και τη Δύση 1453-1981*, τομ. Β', εκδ. Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 1999, σ. 481-493.

112. Λόγιοι και Φαναριώτες, οραματίζονταν την Ελλάδα ως το βασίλειο που θα μπορούσε, αντικαθιστώντας την καταρρέουσα οθωμανική αυτοκρατορία, να αναλάβει ηγετικό ρόλο και να συνενώσει εκ νέου την Ανατολή με τη Δύση, ενώ στα μέσα του 19^{ου} αιώνα, το σύνθημα «η Ανατολή δια της Ανατολής», έχει ήδη τεθεί. Λέτσιος Βασίλης, «Αγαπητή, μισητή μου Αθήνα!»: σχόλια στα περιηγητικά κείμενα των Φρεντρικά Μπρέμερ και Βίλχελμ Λάγκους», *Πρακτικά Α' Ευρωπαϊκού Συνεδρίου Νεοελληνικών Σπουδών Ταυτότητες στον ελληνικό χώρο (από το 1204 έως σήμερα)*, ό.π., τομ. Ε', σ. 217-228.

113. Παραπονημένη, ανεπιτυχώς μεταφρασμένη και μεταμορφωμένη, η πρώτη βιβλιογραφία για την Ελλάδα ήταν ρευστή, υπονοώντας πως οι περισσότεροι περιηγητές, ακόμα και όταν ήρθαν σε επαφή με τη νέα Ελλάδα, επέλεξαν να εκφραστούν μέσα από τη φωνή άλλων ανθρώπων, δια της μετάφρασης και των αποσπασμάτων. Constantine David, "The Question of Authenticity in some early accounts of Greece", στο συλλογικό τόμο Graeme Clarke & Eade John (επιμ.) *Rediscovering Hellenism: the Hellenic inheritance and the English imagination*, εκδ. Cambridge University Press, Cambridge 1986, σ. 21.

114. Ο νεοελληνικός διαφωτισμός, έδωσε στην κλασική αρχαιότητα, κυρίαρχη θέση στην ελληνική ιστορία. Κατά τη μετεπαναστατική κυρίως περίοδο, η θέση αυτή, όχι μόνο διατηρείται, αλλά ενισχύεται, με αποτέλεσμα η κλασική αρχαιότητα να επιδρά καθοριστικά στη συνολική διαμόρφωση του ιδεολογικού χαρακτήρα του πρώτου νεοελληνικού σχηματισμού. Βλ. Ξιφάρας Δημήτρης, «Η ακατάλυτη συνέχεια του ελληνισμού: ορισμένες επίκαιρες σκέψεις για την εθνική ιστορία», *Θέσεις* 42 (1993).

115. Αυτή η συνεχής μετάβαση από τη μια Ελλάδα στην άλλη, αποκαλύπτεται στα κείμενα των ταξιδιωτών που περιηγήθηκαν τον ελληνικό χώρο τον 18° και τον 19° αιώνα. Είναι δε, πολύ εντονότερη στα κείμενα που γράφτηκαν από τις αρχές του 19^{ου} αιώνα, ως την πρώτη δεκαετία μετά την Επανάσταση.

116. Ο όρος *κλασικός* απαντάται για πρώτη φορά στους Ρωμαίους. Ο έκτος κατά σειρά βασιλιάς της Ρώμης Serrius Tullius, διαιρεί τη ρωμαϊκή κοινωνία σε έξι εισοδηματικές ομάδες, τις λεγόμενες *classes*: στην ανώτερη ανήκουν οι «*classicus*», εκείνοι δηλαδή που φορολογούνται, και στην αμέσως επόμενη οι ονομαζόμενοι «*proletari*», που λόγω έλλειψης χρημάτων «προσφέρουν» στη Ρώμη τα παιδιά τους (*proles*). Rykwert Joseph, *The*

Ελλάδα αλλά παραμελούσαν την επικράτεια μέσα στην οποία άνθισε· και ο κλασικισμός δεν υπήρξε απλή πνευματική μόδα, αλλά κάτι πολύ πιο ουσιώδες¹¹⁷. Η ανάπτυξη της κλασικιστικής ιδεολογίας που οι απαρχές της τοποθετούνταν στην Αναγέννηση, κατέστη μια από τις πιο θαρραλέες εκφράσεις στον αιώνα των Φώτων. Ανασταίνοντας την κλασική αρχαιότητα σε επίπεδο φιλοσοφίας, τέχνης, ποίησης και αρχιτεκτονικής, επέβαλε σε όλο τον κόσμο τη λατρεία της αρχαίας Ελλάδας και της αρχαίας Ρώμης. Αυτός ο «νέος τύπος περιέργειας», όπως τον χαρακτηρίζει ο Κ. Θ. Δημαράς, αποτελεί συνέχεια της αναβίωσης των κλασικιστικών τάσεων στις τάξεις της δυτικής διανόησης. Το εν λόγω φαινόμενο, γνωστό ως «αρχαΐζον κίνημα» (*mouvement antiquisant*), έλαβε μεγάλες διαστάσεις από το δεύτερο μισό του 18^{ου} αιώνα και εξής. Διαπέρασε τις δυτικές κοινωνίες και επέβαλε την κλασική αρχαιότητα ως κυρίαρχο πνευματικό και αισθητικό πρότυπο, εκμεταλλευόμενο τη θετική προδιάθεση που είχε εγγραφεί στο δυτικό συλλογικό φαντασιακό για τον αρχαίο κόσμο από την εποχή ακόμα του κλασικισμού¹¹⁸. Και σε όλα αυτά προστίθεται ο ρομαντισμός του 18^{ου} και του πρώιμου 19^{ου} αιώνα, που με την αγάπη για την ιστορία και τη μυστικιστική του προσήλωση στο «πνεύμα του λαού», ενίσχυσε τον σύγχρονο εθνικισμό. Ο εκρηκτικός αυτός συνδυασμός έφερε στο κέντρο προσοχής της δυτικής νοοτροπίας και αισθητικής, την μυθοποιημένη, υπέροχη ιδέα της κλασικής Ελλάδας, προσφέροντας έτσι στους Έλληνες ιδανική εθνική ταυτότητα και τη μοιραία έμμονη ιδέα της υπεροχής¹¹⁹.

Η μοντέρνα Ελλάδα καταλαμβάνει μια ιδιαίζουσα θέση στη δυτική φαντασιακή σκέψη, εφόσον είναι τοποθετημένη στο επίκεντρό της μεν, αφού λογίζεται ως ο άμεσος κληρονόμος του κλασικού παρελθόντος, αλλά και στην περιφέρεια σαν ένα νεοσύστατο έθνος-κράτος που ελάχιστη επιρροή είχε να επιδείξει στις τρέχουσες παγκόσμιες υποθέσεις.

Από την άποψη της θρησκείας, οι νεότεροι Έλληνες βρίσκονταν πιο κοντά στη χριστιανική Δύση παρά στην ισλαμική Ανατολή. Συμπληρωματικά με τις θρησκευτικές ομοιότητες, υπήρχε και η έμμεση πολιτισμική συγγένεια μέσω του συνδετικού κρίκου των αρχαίων, που ο πολιτισμός του είχε μεταφτευτεί στη Δύση. Αυτή η διαδοχική σύνδεση- αρχαία Ελλάδα- Ευρώπη- νέα Ελλάδα- ορίστηκε μόλις τον 18^ο αιώνα, όταν η ελληνική αρχαιότητα θεωρήθηκε αναπόσπαστο κομμάτι του δυτικού πολιτισμού και ο αναδυόμενος ελληνισμός οραματίστηκε την αναγέννηση της Ελλάδος και την αναβάπτισή της στη δόξα του παρελθόντος¹²⁰.

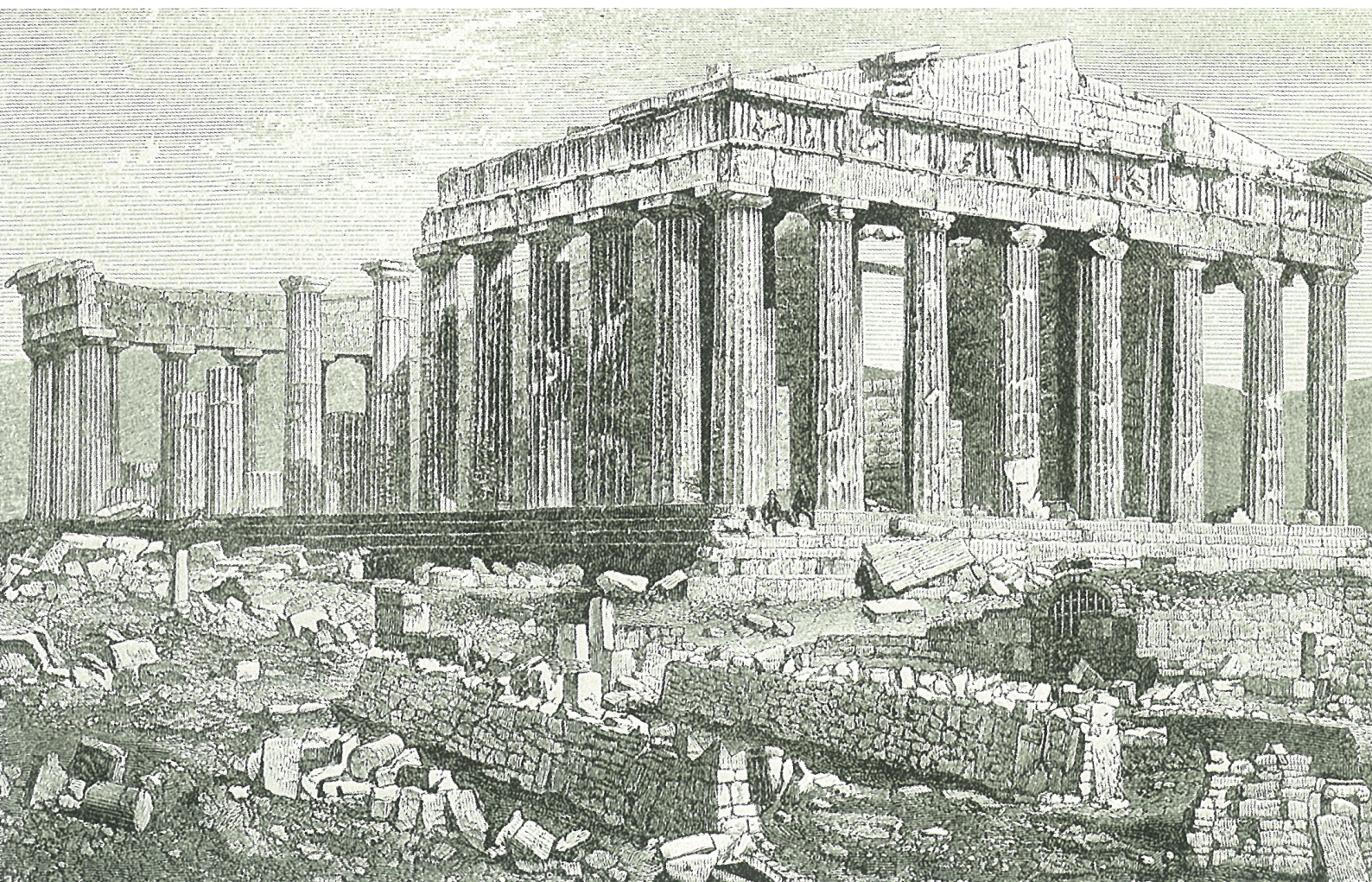
First Moderns: The Architects of the Eighteenth Century, εκδ. MIT Press, Cambridge 1983, σ. 1 κ.εξ.

117. Το φαινόμενο του κλασικισμού είναι συνώνυμο με τον ευρωπαϊκό πολιτισμό και παράδοση. Υιοθετώντας την κλασική αρχαιότητα σαν πρότυπο προς μίμηση, αρχικά οι ρωμαίοι αυτοκράτορες και στη συνέχεια πρίγκιπες και βασιλιάδες της Ευρώπης του μεσαίωνα και της αναγέννησης, γίνονται φορείς της ελληνικής ελληνιστικής παράδοσης.

118. Καλέσης Αλέξανδρος, *Αναγνώσεις ετερότητας στις ταξιδιωτικές αφηγήσεις του F.C.H.L Rouquerville*, διδακτορική διατριβή, τμήμα Παιδαγωγικό Δημοτικής Εκπαίδευσης, Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας, Βόλος 2006, σ. 11-12 (αδημ.).

119. Δερτιλής Γεώργιος, *Αεί παίδες απαίδευτοι; Είκοσι τρία σχόλια περί εθνικισμού, πλούτου και παιδείας*, εκδ. Καστανιώτη, Αθήνα 1996, σ. 21.

120. Αυγουστίνου Όλγα, *Ιδανικά ταξίδια, η Ελλάδα στη γαλλική ταξιδιωτική λογοτεχνία 1550-1821*, ό.π., σ. 102-103.

Η βορειοδυτική όψη του Παρθενώνα, το 1855, ξυλογραφία. Χάραξη J. W. Whympere, Γεννάδειος Βιβλιοθήκη

Γίνεται πλέον πιο αισθητή η πρόσληψη της Ελλάδος ως γενέτειρας του δυτικού πολιτισμού· νεότερες επιστημονικές μελέτες, όπως εκείνη του καθηγητή Κλασικών Σπουδών Victor Davis Hanson, διατείνονται πως «οι κλασικές σπουδές και ιδιαίτερα οι ελληνικές, είναι το κλειδί για την κατανόηση της προέλευσης, της φύσης και των διεκδικήσεων της δυτικής κοινωνίας...Σπουδαστήρια ελληνικών μπορούν να ανιχνευτούν στη ρωμαϊκή δημοκρατία, στη νεότερη Ευρώπη, στην αναγέννηση, στο διαφωτισμό και τη σύγχρονη δυτική εποχή. Οι δεσμοί ανάμεσα στη Δύση και την κλασική ελληνική σκέψη είναι τόσο ισχυροί, που ξεπερνούν ακόμα και τη Γλώσσα, την Αρχιτεκτονική και τη Φιλολογία¹²¹».

Η συνάρτηση της Ελλάδος με την Ανατολή λαμβάνει ξεχωριστό νόημα να αναλογιστούμε πως η νεότερη Ελλάδα γεννήθηκε μέσα από την οθωμανική Εγγύς Ανατολή

121. Για την αμφίδρομη σχέση κλασικής παιδείας - δυτικής σκέψης, ενδείκνυται η μελέτη του κεφαλαίου «Γλώσσα-Παιδεία-Φιλοσοφία» του έργου του Πάνου Νικολινάκου με τίτλο *Ισλάμ: η σύγκρουση που έρχεται· ελληνισμός, ισλαμισμός, παγκοσμιοποίηση*, εκδ. Εντός, Αθήνα 2005, σ. 19-32.

στη δεκαετία του 1820. Ολόκληρο το πολιτικό πρόγραμμα για τη δημιουργία του ελληνικού έθνους-κράτους διαμορφώθηκε κατά αντανάκλαση της ευρωπαϊκής νεωτερικότητας και σε αντίθεση με τις παραδόσεις αυτής της Ανατολής.

Το κίνημα συνάμα του Νέο-Ελληνισμού (η πνευματική δηλαδή γενεαλογία της Δύσης που οικοδομήθηκε επί των δυτικογενών εκδοχών και αναγνώσεων της κλασικής αρχαιότητας) ή νεοκλασικισμού, συναντά τις ρίζες του στους ρομαντικούς εθνικισμούς της Γερμανίας (η πολιτισμική επαφή με το κλασικό παρελθόν αποτέλεσε εμπειρία βιωματικά θεμελιωμένη στο γερμανικό ρομαντισμό), οι οποίοι αναζητούσαν πολιτιστικούς και βιολογικούς δεσμούς με την αρχαία Ελλάδα. Για να επιτευχθεί ο σκοπός της σύνδεσης με την κλασική αρχαιότητα ήταν απαραίτητη η ανεύρεση «αποδείξεων», οι οποίες θα τεκμηρίωναν την αδιάλειπτη συνέχεια με το παρελθόν- συνέχεια πολιτισμική πρωτίστως, αλλά και ταυτόχρονα, αν και υπόρρητα, φυλετική.

Εν καιρώ όμως οι διανοούμενοι δυτικοευρωπαίοι και οι Έλληνες που πραγματοποιούσαν τις σπουδές τους πανεπιστήμια του εξωτερικού, εύλογα και εύστοχα διερωτήθηκαν γιατί η ελληνική ιστορική κληρονομιά είχε συμβάλλει περισσότερο στην ακμή της Βρετανίας, της Γαλλίας και της Γερμανίας παρά στην άνθιση της γενέτειράς της. Οι Έλληνες ιστορικοί εντούτοις, περιφρόνησαν τον μεσαιωνισμό της βυζαντινής περιόδου και έριξαν την ευθύνη στην οθωμανική αυτοκρατορία για τη μηδαμινή έκθεση του ελλαδικού χώρου στις ιδέες της Αναγέννησης, την προτεσταντική μεταρρύθμιση και τη γαλλική επανάσταση. Μόνο με την αποδέσμευσή της από τον οθωμανικό ζυγό, θα κατακτήσει και πάλι τη θέση της ανάμεσα στους διανοητικούς, καλλιτεχνικούς και οικονομικούς ηγέτες της Ευρώπης¹²².

122. Szabla Christofer, *George Finley's Greece: between East and West*, Senior thesis, Columbia University 2007, σ. 5-6.

Κεφάλαιο 4^ο

Ο «ιδεότυπος» του επισκέπτη και η πρόθεση του ταξιδιού στην Ελλάδα: Κοσμογραφία, Αρχαιολογία, Βοτανολογία, Αρχιτεκτονική

Η Ελλάδα, στο μεταίχμιο Ανατολής και Δύσης όπως προείπαμε, προσέλκυε κατά βάση εκείνους τους ταξιδιώτες που επιθυμούσαν η εμπειρία του ίδιου του τόπου να συμπληρώνει τη φιλολογική προσέγγιση της αρχαιότητας. Η θέση της Ελλάδας στα περιηγητικά κείμενα του 16^{ου} και 17^{ου} αιώνα, εξακολουθούσε να είναι απύσχα, όπως και μια επαρκής περιγραφή του αρχαίου ελληνικού χώρου. Υπήρχε βέβαια ελληνική παρουσία, μέσω της αναφοράς των αρχαίων συγγραφέων, αλλά ο ελληνικός χώρος δεν συμπεριλαμβανόταν μεταξύ των πρώτων επιλογών των Ευρωπαίων περιηγητών που επισκέπτονταν την Ανατολή και δεν είχαν πλέον ως προορισμό τους Αγίους Τόπους. Το πέραςμα όμως από την Ελλάδα ήταν υποχρεωτικό για την άφιξη στον τελικό προορισμό που δεν ήταν άλλο από το δίπολο Ιερουσαλήμ-Κωνσταντινούπολη.

Η αναζήτηση του παρελθόντος οδήγησε τους περιηγούμενους στη βαθύτερη γνώση του αρχαίου ελληνικού πολιτισμού αλλά και στην εδραίωση της δικής τους εθνικής ταυτότητας. Από τους σημαντικότερους και πιο ενδιαφέροντες περιηγητικούς προορισμούς υπήρξε η πόλη των Αθηνών, στην οποία οι περιηγητές θα στρέψουν πιο έντονα την προσοχή τους ανασύροντάς την από την αφάνεια, δίνοντάς της έτσι την αρμόζουσα προσοχή, παρά το γεγονός ότι τον προηγούμενο αιώνα παρέμενε μια λησμονημένη πόλη που κάθε άλλο παρά εξήπτε το ενδιαφέρον των ταξιδιωτών. Η Αθήνα διαγράφεται πολύ αγνά στον ορίζοντα των ταξιδιωτικών αφηγήσεων και η εκκωφαντική απουσία της είναι εμφανής στα πρώιμα, παρόμοιου ύφους, έντυπα κείμενα.

Την περίοδο που συνθέτουν τις ταξιδιωτικές τους αφηγήσεις ο Thevet (“Cosmographie de Levant”, 1556), ο Thevenot¹²³ και άλλοι ταξιδιώτες των πρώτων αιώνων της οθωμανικής κυριαρχίας, το ταξίδι όσο και αν προσφέρει πολύτιμες πληροφορίες παραμένει κατά βάση απλοϊκό αφού η συγγραφή της αφήγησης ικανοποιούσε αρχικά προσωπικές επιλογές και προτιμήσεις και την έμφυτη ανάγκη του ανθρώπου να μιλήσει για προσωπικές του περιπέτειες.

123. Ο Monsieur de Thevenot παραθέτει τις ταξιδιωτικές του εντυπώσεις από το ταξίδι του στην Ανατολή το έτος 1652. Από τη Σμύρνη πέρασε στη Χίο, όργωσε το Αρχιπέλαγος και περιηγήθηκε στα Δωδεκάνησα αφηγούμενος εκ των υστέρων, οτιδήποτε του προκάλεσε εντύπωση κατά την παραμονή του στα ελληνικά νησιά, στο πρώτο από τα πέντε βιβλία της περιήγησής του. Το μεγαλύτερο μέρος εκείνων που περιδιαβαίνοντας στην Ελλάδα άφησαν ένα γραπτό ίχνος του ταξιδιού τους, αποτελείται από συμμετέχοντες σε αποστολές. Το σύνολο σχεδόν των επίσημων απεσταλμένων μπήκαν στον πειρασμό να μεταφέρουν επί χάρτου τη διαμονή τους στο Αρχιπέλαγος, την προσωπική τους οδύσσεια, τις γραφικές ή όχι περιπλανήσεις τους, τις βοτανολογικές τους ανακαλύψεις, τις αρχιτεκτονικές τους καταγραφές, τα ενδιαφέροντα ταξίδια τους στη Μέση Ανατολή και την Ελλάδα. Βλ. Thévenot Jean - Lovell Archibald, *The travels of Monsieur de Thevenot into the Levant in three parts, viz. into I. Turkey, II. Persia, III. the East-Indies / newly done out of French*, τομ. I, εκδ. H. Faithorne, Λονδίνο 1687.

Και πραγματικά, από το 1670¹²⁴, Άγγλοι και Γάλλοι ταξιδιώτες ξεκινούν να επισκέπτονται το χώρο της ελληνικής χερσονήσου, αφήνοντας πολύ σπάνια τα γραπτά τους να επηρεαστούν από ό,τι αντίκριζαν, κρατώντας τις εμπειρίες μόνο για τους ίδιους, σε αντίθεση με τους Γερμανούς διανοούμενους που δεν αισθάνθηκαν την ανάγκη αυτή και απέρριψαν τη φυσική εμπειρία του ιδεώδους¹²⁵.

Το 1675 ξεκινά ένας κύκλος ταξιδιών Ευρωπαίων περιηγητών, οι οποίοι εκλαμβάνονται ως προπομποί μιας εξόρμησης προς την ελληνική επικράτεια. Ο Γάλλος Jacob Spon και οι Βρετανοί George Wheler, Vernon και Eastcourt, είναι από τους πρώτους που καταφθάνουν στην Ελλάδα, δημοσιεύοντας στη συνέχεια την περιγραφή του ταξιδιού τους¹²⁶. Οι φιλοπερίεργοι επιστήμονες συναντήθηκαν στη Ρώμη το 1675, όπου και αποφάσισαν να ενώσουν τις τύχες τους με προορισμό την Αθήνα, η οποία υπήρξε άλλοτε για την Ελλάδα ό,τι και η Ρώμη για την Ιταλία.

Στο έργο των Spon και Wheler, που φέρει τον τίτλο “Voyage d’Italie, de Dalmatie, de Grèce, et du Levant: fait aux années 1675 & 1676” (Ταξίδι στην Ιταλία, Δαλματία, Ελλάδα και Ανατολή τα έτη 1675 και 1676), εξιστορείται η εμπειρία του ελληνικού ταξιδιού, μέσα από την κινητήρια αίσθηση της εντοπιότητας. Ο προορισμός και ο σκοπός τους, ταυτοποίηση και περιγραφή των αρχαίων μνημείων, αντανakλά τη συνέχεια του ενδιαφέροντος για την αρχαιότητα από την Αναγέννηση και μετά, ενώ οι ξεχωριστές τους πραγματείες έθεσαν τα θεμέλια της σύγχρονης ταξιδιωτικής λογοτεχνίας της Ελλάδας συμπεριλαμβάνοντας αξιόλογα σχέδια των μνημείων συνοδευόμενα από χάρτες¹²⁷. Στις σελίδες του ταξιδιωτικού χρονικού

124. Το 1670, συντελείται μια αλλαγή στη σχέση των ευρωπαίων με τον ελληνικό χώρο, όταν μέσα σε λιγότερο από μια πενταετία, εμφανίζεται ένας, διόλου ευκαταφρόνητος αριθμός δημοσιεύσεων για την πόλη των Αθηνών. Με αυτόν τον τρόπο, εγκαινιάζεται μια σειρά εξερευνητικών αποστολών, οι οποίες «ανακαλύπτουν», όχι την «παρθένα γη» του Νέου Κόσμου, αλλά την (αρχαία) Ελλάδα, την πιο αγαπητή για την Ευρώπη χώρα του Παλαιού Κόσμου. Γιακωβάκη Νάσια, «Εντοπίζοντας την αρχαία Ελλάδα: οι Ευρωπαίοι και η ανάδυση μιας νέας χώρας κατά τους νεότερους χρόνους», *Σύγχρονα Θέματα* 64 (1997), σ. 76-80.

125. Οι ταξιδιώτες που προέρχονταν από τον γερμανόφωνο χώρο, επισκέπτονταν την οθωμανική αυτοκρατορία είτε ως μέλη διπλωματικών αποστολών είτε ταξιδεύοντας προς τους Αγίους τόπους. Και στις δύο περιπτώσεις, όπως και στη σπάνια περίπτωση γερμανόφωνων περιηγητών που ήταν επιφορτισμένοι με τη συλλογή χειρογράφων ή με μια επιστημονικού τύπου αποστολή, δε μπορεί να γίνει λόγος για συνειδητή επιλογή επίσκεψης περιοχών που ήταν εγκατεστημένοι ελληνικοί πληθυσμοί. Ο γερμανός κλασικιστής Johann Joachim Winckelmann, παρά τις συνεχείς προσκλήσεις, δεν επισκέφτηκε ποτέ την Ελλάδα, σε αντίθεση με τον φίλο του Johann von Riedesel, που υπήρξε ο μοναδικός γνωστός γερμανός που βρέθηκε σε αυτήν πριν το 1800, παρακινούμενος από το ενδιαφέρον του για την αρχαιότητα. Βλ. Constantine David, *Early Greek travellers and the Hellenic ideal*, εκδ. Cambridge University Press, Cambridge 1984, σ. 128· Χατζηπαναγιώτη-Sangmeister Ίλια, «Friedrich Wilhelm Murhard (1778-1853) ή οι Γερμανοί ταξιδιώτες αλλάζουν πορεία», *Πρακτικά Α' Ευρωπαϊκού Συνεδρίου Νεοελληνικών Σπουδών Ο Ελληνικός κόσμος ανάμεσα στην Ανατολή και τη Δύση 1453-1981*, том. Β', εκδ. Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 1999, σ. 207-221.

126. Το πρώτο ενδιαφέρον του αρχαιόφιλου Λυωνέζου γιατρού είχε εκδηλωθεί νωρίτερα, ήδη στα 1674, έτος κατά το οποίο εξέδωσε και προλόγισε τις παρατηρήσεις του ιησουίτη ιεραποστόλου Jacques-Paul Babin για την πόλη της Αθήνας. Η ολοκληρωμένη διατριβή του Babin φέρει τον τίτλο “Relation de l’etat present de la ville d’Athenes, ancienne capitale de la Grèce, batie depuis 3.400 ans avec un abrege de son histoire et de ses antiquites Lyon 1674”. Βλ. Δρούλια Λουκία, «Ο Spon και άλλοι ξένοι στην Αθήνα (ΙΖ' Αιώνας)», *Περιηγήσεις στον ελληνικό χώρο*, ό.π., σ. 22.

127. Demetriou Spiridoula, “The Creation of Modern Greece: travel, art and Philhellenism in the collection of

του Jacob Spon, ξεδιπλώνονται δύο εξέχουσες πόλεις του αρχαίου κλασικού κόσμου, η Ρώμη και η Αθήνα· το έργο αποτελεί ένα πρώιμο, αλλά εξέχον παράδειγμα αφήγησης, δοσμένης μέσα από το πρίσμα της επιστημονικής θεώρησης, που έχει ταυτόχρονα θεματικό επίκεντρό της τον ελληνικό χώρο, τοποθετούμενο κάπου ανάμεσα στα ερευνητικά φιλολογικά ταξίδια του 17^{ου} και 18^{ου} αι., στην Ιταλία και το Grand Tour που εξελίσσεται δυναμικά την ίδια περίπου εποχή¹²⁸.

Για την ευρωπαϊκή διανόηση του 18^{ου} αιώνα, η ιδέα της Ελλάδας¹²⁹ αποτέλεσε πόλο έλξης και πηγή έμπνευσης εφόσον αντιπροσώπευε την κοιτίδα του δυτικού πολιτισμού, ενσαρκώνοντας έναν ιδανικό τόπο, ένα ονειρικό τοπίο κλασικής ομορφιάς και μεγαλείου. Αρχαιολόγοι, αρχαιογνώστες και αρχαιόφιλοι, επιδίδονται σε μια πρωτόγνωρη και συνάμα αχαλίνωτη αρχαιοθηρία και εμφανώς συνεπαρμένοι από το πνεύμα ανάκτησης του αρχαίου ελληνικού παρελθόντος, ανέδειξαν κάθε περιοχή της νοτιοανατολικής Ευρώπης και της ανατολικής Μεσογείου σε τόπο υψίστου ενδιαφέροντος. Τα δρομολόγια διασπώνται προς όλες τις κατευθύνσεις, μολονότι τα περισσότερα, είτε ξεκινούσαν, είτε κατέληγαν, προς και από την πρωτεύουσα της οθωμανικής αυτοκρατορίας. Οι Βρετανοί περιηγητές του ίδιου αιώνα, οδηγήθηκαν από τα κείμενα της αρχαίας γραμματείας στην αναζήτηση κάθε ίχνους και στην εύρεση κάθε αποτυπώματος της αρχαιότητας πάνω στην απτή πραγματικότητα¹³⁰.

the State Library of Victoria”, *The La Trobe Journal* 82 (2008), σ. 66-87.

128. Η εμπειρία του ταξιδιού στην Ιταλία, και όχι του ταξιδιού με προορισμό την Ανατολή, δίνει το κίνητρο για το ταξίδι στον ελληνικό χώρο, προσδίδοντάς του κάποια ιδιαίτερα χαρακτηριστικά. Ο αριθμός των ευρωπαίων περιηγητών αυξάνει υπό το όνομα του Grand Tour, ενώ ανάμεσα στον 17^ο και 18^ο αιώνα, η Ιταλία, ως προορισμός, επαναπροσδιορίζεται. Σύμφωνα με την εξαιρετική μελέτη της Νάσιας Γιακωβάκη, «η οικεία και προσφιλή Ιταλία κατά τον 18^ο αιώνα, για τους πέρα των Άλπεων Ευρωπαίους επισκέπτες της, συνεχίζει μεν να έλκει, αλλά ξαναδιαβάζεται. Μια όψη της επανάγνωσης αυτής, είναι το ενδιαφέρον για την Ελλάδα, τη χώρα που προηγήθηκε της ρωμαϊκής ακμής, που αποίκισε την Κάτω Ιταλία και τη Σικελία, που δίδαξε τη Ρώμη». Αναλυτικά το θέμα, στο κεφάλαιο «Δύο χώρες καταγωγής. Ιταλία - Ελλάδα», *Ευρώπη μέσω Ελλάδας: μια καμπή στην ευρωπαϊκή αυτοσυνείδηση 17^{ος} – 18^{ος} αιώνας*, ό.π., σ. 391-406.

129. Ο όρος «Ελλάς», από την εποχή της ρωμαιοκρατίας και μετά, είχε αναμφισβήτητα χάσει τη σημασία που είχε κατά την αρχαιότητα. Τον πρώτο ορισμό του όρου «Ελλάς», συναντούμε στο έργο του Μελέτιου Μήτρου, *Γεωγραφία παλαιά και νέα*, το οποίο εκδόθηκε για πρώτη φορά στη Βενετία το 1728 και επανεκδόθηκε από τον Άνθιμο Γαζή, στη Βιέννη, το 1807. Η σύγχυση γύρω από τον όρο «Ελλάς», εντοπίζεται εντονότερη στο έργο του Γεώργιου Φατζέα, *Γραμματική Γεωγραφική*, που εκδόθηκε τριάντα περίπου χρόνια μετά τη *Γεωγραφία* του Μελετίου. Μια προσπάθεια αποσαφήνισης, παρατηρείται στα τέλη του 18^{ου} και τις αρχές του 19^{ου} αιώνα. Οι νεότεροι Έλληνες γεωγράφοι, στην περιγραφή τους για την «Ελλάδα», προχωρούν σε σαφέστατο διαχωρισμό ανάμεσα στην αρχαιότητα και στην εποχή τους. Γνωρίζοντας πως ο όρος «Ελλάς», δημιουργεί σύγχυση στους συγχρόνους τους, σπεύδουν να ονομάσουν μία προς μία τις επαρχίες της οθωμανικής αυτοκρατορίας, τις οποίες θεωρούν ως ελληνικές, κάνοντας χρήση των όρων που χρησιμοποιούνται στην εποχή τους (π.χ. Μορέας, Λιβανία, Αρβανιτιά κ.ο.κ). Βλ. Χατζόπουλος Κωνσταντίνος, «Η «Ελλάς/Γραικία» κατά τους Έλληνες γεωγράφους της εποχής της οθωμανικής κυριαρχίας», *Πρακτικά Α΄ Ευρωπαϊκού Συνεδρίου Νεοελληνικών Σπουδών Ο Ελληνικός κόσμος ανάμεσα στην Ανατολή και τη Δύση 1453-1981*, τομ. Β΄, σ. 357-370.

130. Η αγάπη των Βρετανών για τον ελλαδικό χώρο, έχει βαθιές ρίζες και ποικίλες αιτίες, εκφράστηκε δε με μύριους τρόπους στη λογοτεχνία, τις εικαστικές τέχνες, την αρχιτεκτονική, την πολιτική σκέψη και πράξη, καθώς και την εκπαίδευση. Μορφωμένος Βρετανός θεωρούταν όποιος διέθετε κλασική παιδεία. Αρχικά, η αγάπη αυτή εκπορευόταν από την ακροθιγιά κι εξ΄ αποστάσεως γνώση της Ελλάδας, από τα κείμενα κυρίως των αρχαίων συγγραφέων. Ακολούθησε η επαφή με τον τόπο μέσω των αρχαίων μνημείων και κορυφώθηκε με το κίνημα του φιλελληνισμού, όπου ο ακαδημαϊκός θαυμασμός για τον αρχαίο κόσμο, μετατράπηκε σε ενεργητική ανταποδοτική συμμετοχή στον ελληνικό αγώνα για ανεξαρτησία. Η διαδικασία διαφοροποιήθηκε σταδιακά:

Τα κείμενά τους (περιηγητικές πραγματείες, ημερολόγια, επιστολές¹³¹) δηλώνουν, έμμεσα, πως το κυνήγι του αρχαίου πολιτισμού, μεταμορφώθηκε σε περιηγητική εμμονή, ορίζοντας την αρχαιολατρία τους γύρω από τον άξονα της επέκτασης της αυτοκρατορίας και της αποικιοκρατίας. Η αναζήτηση της αρχαιότητας (συμπεριλαμβανομένης της αρχαιοθρησίας και της σύλησης των αρχαιοτήτων) αποτελούσε, παράλληλα, πολιτισμική εξερεύνηση και οικειοποίηση, που σχετίζεται με την πολιτική εξάπλωση της Βρετανίας προς Ανατολάς¹³². Συμπληρωματικά με τις αρχαιολογικές εξερευνήσεις, το ενδιαφέρον τους στρέφεται σε μια βαθύτερη γνώση της ζωντανής πραγματικότητας (ήθη, έθιμα, λαϊκές αντιλήψεις), έχοντας την πεποίθηση πως με αυτόν τον τρόπο θα «βιώσουν» εντονότερα και τους αρχαίους προγόνους. Άλλος αναζητά τις αρχαίες επιβιώσεις στους νεότερους Έλληνες και άλλος αντίστροφα, τους δεσμούς των νεοτέρων με τους αρχαίους¹³³. Το δίπολο παρόν - παρελθόν, απέκτησε ένα διαφορετικό περιεχόμενο με την τάση, από μέρους των Ευρωπαίων, για συσχετισμό και παραλληλισμούς των αρχαίων με τους νεότερους Έλληνες. Τη συναίσθηση της συνέχειας αρχαίων και νέων, την επίγνωση των δεσμών και των σχέσεων, τη συνέλαβαν πρώτοι οι συγγραφείς του δεύτερου μισού του 18^{ου} αιώνα. Σε αρκετά περιηγητικά έργα το αρχαίο μνημείο γίνεται το εμβληματικό φόντο πάνω στο οποίο προβάλλονται -κυριολεκτικά και μεταφορικά- οι Νεοέλληνες. Η μουσική και ο χορός είναι τα, κατεξοχήν, πεδία, όπου θα «δοκιμαστεί» η αναγωγή στους αρχαίους προγόνους. Πριν μιλήσει ο Κοραΐς για αυτές τις σχέσεις, μιλούν εκείνοι, κάνοντας λόγο για κοινή κληρονομιά· υπάρχει όμως πάντα ο παράγοντας της απόστασης μεταξύ των φυσικών και πνευματικών κληρονόμων. Επεξηγηματικά, όλοι θεωρούν ότι και οι μεν και οι δε είναι κληρονόμοι του αρχαίου πνεύματος, αλλά εμείς-οι Ευρωπαίοι- είμαστε αυτοί που το κερδίσαμε και αυτοί-οι Έλληνες-είναι εκείνοι που το χάνουν ή το έχασαν σιγά σιγά¹³⁴.

Στην πανευρωπαϊκή κίνηση ανάδειξης κάθε ελληνικής αρχαιολογικής γωνιάς, η βρετανική συμμετοχή είναι εξίσου ουσιαστική με τη γαλλική, την οποία άλλωστε

από την εποχή της Αναγέννησης ως και το δεύτερο μισό του 18^{ου} αιώνα, προσέβλεπαν ευθέως στη Ρώμη παρά στην Ελλάδα, τοποθετώντας τη στη σφαίρα της ηθικής και της πολιτικής σοφίας. Ντούμα Αλεξάνδρα, «Βρετανική Σχολή Αθηνών», *Επτά Ημέρες, Ξένες Αρχαιολογικές Σχολές στην Ελλάδα, Η Καθημερινή*, 21/5/2000, σ. 16· Turner Frank, *The Greek heritage in Victorian Britain*, εκδ. Yale University Press, Λονδίνο 1984, σ. 1-2· Potter Liz, “British Philhellenism and the Historiography of Greece: a case study of George Finlay (1799-1875)” *The Historical Review* 1 (2004), σ. 187-188.

131. Ο ιδιαίτερος χαρακτήρας του ταξιδιού τον 18^ο αιώνα, δεν ερμηνεύει μόνο την έκταση που πήραν τα ταξίδια στη συγκεκριμένη περίοδο, αλλά και το πραγματικά πρωτόγνωρο ενδιαφέρον του κοινού για τα έργα της ταξιδιωτικής φιλολογίας. Στον τρέχοντα αιώνα, όλες οι κατηγορίες έργων της ταξιδιωτικής φιλολογίας, γνωρίζουν σημαντική ανάπτυξη και οι περισσότερες μάλιστα «βιώνουν» μια ύστατη περίοδο ακμής, πριν εξαφανιστούν οριστικά, τις πρώτες δεκαετίες του 19^{ου} αιώνα. Χατζηπαναγιώτη Ίλια, «Για μια τυπολογία της ταξιδιωτικής φιλολογίας του 18^{ου} αιώνα», στο συλλογικό τόμο Δρούλια Λουκία (επιμ.) *Περιηγητικά Θέματα: υποδομή και προσεγγίσεις*, εκδ. Κέντρο Νεοελληνικών Ερευνών/Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, σ. 453-502.

132. Μήτση Ευτέρπη, «Στη σκιά των μνημείων: αρχαιολάτρες και αρχαιοσύλοι στην Ελλάδα του 18^{ου} αιώνα», *Σύγχρονα Θέματα* 82 (2003), σ. 60-67.

133. Δρούλια Λουκία, «Η Οθωμανική Ανατολή των περιηγητών», ό.π., σ. 37.

134. Τόλιας Γεώργιος, Οι περιηγητές του 19^{ου} αιώνα «επέμεναν ελληνικά», *Ελευθεροτυπία* 12/8/2010, <http://www.enet.gr/?i=news.el.article&id=192396>, (τελευταία πρόσβαση 28/4/2013).

συναγωνίζεται συνειδητά. Πρόδρομός της μπορεί να θεωρηθεί ο κόμης Arundel, ο οποίος δύο αιώνες πριν τον Έλγιν, είχε τη φιλοδοξία «να μεταφέρει στην Αγγλία την αρχαία Ελλάδα» και είναι ο ίδιος που, στην πρώτη δεκαετία του 17^{ου} αιώνα, εγκαινιάζει τη συνήθεια του Grand Tour¹³⁵.

Το 1736, πρωτοπόροι Άγγλοι αριστοκράτες ιδρύουν την «Εταιρεία των Φιλότεχνων» (Society of Dilettanti¹³⁶) στο Λονδίνο, έχοντας αναλάβει κατά κύριο λόγο την ενθάρρυνση και την οργάνωση μιας συστηματικής αρχαιολογικής και τοπογραφικής μελέτης του ελληνικού χώρου¹³⁷. Η λατρεία των αρχαίων καλλιτεχνημάτων και η επιθυμία των Βρετανών να εκτίθενται στη χώρα τους προς απόλαυση και επιτυχή μίμηση, στοχεύοντας στην πρόοδο του πολιτισμού, έλαβε μεγάλες διαστάσεις, ενώ αντίστοιχες αντιλήψεις κυριαρχούσαν και στη διανόηση Γάλλων, Γερμανών και άλλων λογίων της εποχής¹³⁸. Παρατηρούμε λοιπόν μια σημαντική μεταστροφή: η οικεία πια και προσφιλής Ιταλία, μετά τον 18^ο αιώνα, για τους πέρα των Άλπεων Ευρωπαίους επισκέπτες της, συνεχίζει μεν να έλκει, αλλά «ξαναδιαβάζεται». Μια όψη της εν λόγω επανάγνωσης, περνά μέσα από το ενδιαφέρον για την Ελλάδα, τη χώρα που προηγήθηκε πολιτισμικά της ρωμαϊκής ακμής, που αποίκισε την Κάτω Ιταλία και τη Σικελία, που δίδαξε τη Ρώμη¹³⁹.

135. *The Oxford Encyclopedia of Ancient Greece and Rome*, Gagarin Michel-Fantham Elaine (επιμ.), τομ. 1, εκδ. Oxford University Press, Οξφόρδη 2010, σ. 121.

136. Στις αρχές του 19^{ου} αιώνα, ο όρος “dilettante” αποτελούσε έναν υποτιμητικό ακόμα και εξευτελιστικό χαρακτηρισμό, υποδηλώνοντας τον ακατάστατο, τον δευτερεύοντα, τον επιφανειακό. Το εγκωμιαστικό αντίθετό του απαρτίζει η λέξη «επιστημονικός». Στην Ευρώπη του 19^{ου} αιώνα, η λέξη και η συγγενική της amateur (ερασιτέχνης), καθόριζαν ένα πολιτιστικό ιδανικό. Η ετυμολογία των δύο λέξεων συνοψίζει τη σημασία τους: η λέξη dilettante παράγεται από το ιταλικό dilettare (απολαμβάνω), το οποίο προέρχεται από το λατινικό delectare. Ο όρος amateur κατάγεται από το γαλλικό aimer (αγαπώ), που έχει τις ρίζες του στο λατινικό amare. Το να είσαι ένας dilettante υποδηλώνει την επίδειξη ευχαρίστησης (diletto), όπως ένας ερασιτέχνης που ενεργεί παρακινημένος από αγάπη. Και στους δύο όρους συνεπάγεται η ιδέα μιας ενεργητικής, απολαυστικής και ευρέως φάσματος περιέργειας, η οποία διασταυρώνεται με αυτό που σήμερα θα αποκαλούσαμε «πειθαρχικά όρια». Ο όρος εισέρχεται στην αγγλική γλώσσα με το σχηματισμό της ομάδας που λαμβάνει την ονομασία της περί το 1730. Redford Bruce, *Dilettanti: the antic and the antique in eighteenth-century England*, εκδ. J. Paul Getty Museum, Los Angeles 2008, σ. 1-2.

137. Μέχρι το τέλος του 18^{ου} αιώνα, η ελλαδική χερσόνησος, υποσκέλιζε την Ιταλία, ούσα ο δημοφιλέστερος προορισμός των ευγενών ταξιδιωτών· τα αίτια αυτής της μεταστροφής είναι ποικίλα και πολύπλοκα, ένα όμως είναι σίγουρο: η Γαλλική Επανάσταση και οι Ναπολεόντειοι πόλεμοι (1792-1815), έφεραν μια απαραίτητη και αιφνίδια παύση προς την Γαλλία και την Ιταλία. Επιπλέον, η Ιταλία, έπαυε σταδιακά να φαντάζει ιδανικός προορισμός εφόσον δεν ήταν αρκετά εξωτική, ώστε να προσφέρει στον περιηγητή την εμπειρία της «ετερότητας». Το γεγονός συνδυάστηκε με το διαρκώς αυξανόμενο ενδιαφέρον για τον ελληνικό κλασικό πολιτισμό και τη διάχυτη αίσθηση πως η Ιταλία, αποτελούσε μια κακή απομίμηση αυτού. Σύμφωνα με τη μελέτη του Constantine David, ο ελληνικός χώρος κέρδιζε έδαφος στις προτιμήσεις των περιηγητών, ακόμα και πριν τους Ναπολεόντειους πολέμους, αφού η πειρατεία στη Μεσόγειο βρισκόταν σε ύφεση και η εγκαθίδρυση της οθωμανικής επικυριαρχίας στα ελληνικά νησιά μετά την πτώση του Χάνδακα (1669), συνέβαλε ουσιαστικά στην ασφάλεια της περιοχής. Βλ. Fleming Katherine, *Αλή Πασάς: ο μουσουλμάνος Βοναπάρτης*, μτφρ. Κουρής Βασίλης, εκδ. Οδυσσέας, Αθήνα 2000, σ. 23-24· Constantine David, *Early Greek Travellers and the Hellenic Ideal*, ό.π., σ. 10.

138. Η τότε πιο αγαπητή και σεβαστή ποιήτρια της χώρας, κυρία Φελίσια Ντοροθέα Χίμανς, προπαγάνδισε αυτή τη στάση στο μεγάλο της ποίημα *Μοντέρνα Ελλάδα* (Modern Greece, 1817) όπου, ύστερα από μια αξιοθαύμαστη επισκόπηση της ελληνικής ιστορίας όλων των εποχών, κατέληξε με πατριωτική έξαρση και έπαρση ότι η σύγχρονη πολιτισμένη Ελλάδα ήταν η Μεγάλη Βρετανία!

139. Γιακωβάκη Νάσια, *Ευρώπη μέσω Ελλάδος. Μια καμπή στην ευρωπαϊκή αυτοσυνείδηση 17^{ου}-18^{ου} αιώνας*, ό.π., σ. 397.

Μέλη της Εταιρείας άρχισαν να οργάνουν την ανατολική Μεσόγειο και ιδιαίτερα τον κόσμο της κλασικής αρχαιότητας, με πρωτεύοντα στόχο, την πόλη της Αθήνας. Η επιδίωξη τους ήταν σαφέστατη: να μεταφέρουν αντικείμενα για τον εμπλουτισμό αρχαιολογικών συλλογών, ιδιωτικών ή ακόμη αυτών που ανήκουν σε τιτλούχους ακόμα και σε ηγεμόνες. Η αναζήτηση των αρχαιολογικών συλλογών είχε ήδη ξεκινήσει, γνωρίζοντας πρωτόγνωρη ένταση τις επόμενες δεκαετίες, με την πραγματοποίηση θεαματικών συλήσεων αρχαίων μνημείων και ανάλογων αποστολών σε δυτικές πρωτεύουσες. Ιδρυτικά μέλη της είχαν επισκεφτεί στο παρελθόν τη γείτονα Ιταλία επιθυμώντας να μεταφέρουν στην πατρίδα τους το παραμικρό δυνατό από ό,τι είχε συμβάλλει στην εκπαίδευσή τους, κατά την παραμονή τους στο εξωτερικό¹⁴⁰.

Οι Dilettanti¹⁴¹, τοποθετήθηκαν από την αρχή στον αντίποδα των λεπτομερειακών πανεπιστημιακών ενασχολήσεων με την αρχαιότητα αν και η Εταιρεία άργησε να αναπτύξει την ιδιαίτερη ταυτότητά της. Αυτό συνέβη όταν οι Dilettanti ενστερνίστηκαν τις προτάσεις για μια επιστημονική καταγραφή των ελληνικών μνημείων που συνέταξαν το 1748 στη Ρώμη οι καλλιτέχνες J.Stuart και N.Revett¹⁴². Με την ενίσχυση της εταιρείας, οι Stuart και Revett παρέμειναν στην Ελλάδα (στην πόλη της Αθήνας κυρίως) για δύο χρόνια (1751-1752), όπου και αποτύπωσαν με επιστημονική και ακριβή υπευθυνότητα τα μνημεία της πόλης. Ο πρώτος τόμος του έργου τους με τίτλο “The antiquities of Athens Measured and Delineated¹⁴³”, διανθισμένος με θαυμάσια χαρακτηριστικά, κυκλοφόρησε μετά από μεγάλη καθυστέρηση το 1762 και έτυχε σημαντικής απήχησης σε ολόκληρη την Ευρώπη. Το έργο τους αποκάλυπτε στο καλλιεργημένο κοινό, την περίοπτη θέση που, δικαιωματικά, έπρεπε να κατέχει η ελληνική τέχνη και μπορεί να ειπωθεί πως αν στον Σπον οφείλονται οι λεπτομερείς περιγραφές της Αθήνας και των μνημείων της, οι Stuart και Revett είναι εκείνοι που αποτύπωσαν με τον μεθοδικότερο τρόπο τα αττικά μνημεία. Τον αγώνα, όμως, για τη δημοσίευση των αρχαίων ελληνικών μνημείων είχε κερδίσει ήδη ο Γάλλος αρχιτέκτονας Julien Le Roy που παρέμεινε στην Ελλάδα τρεις περίπου μήνες το έτος 1754 και το έργο του “Les ruines des plus beaux monuments de la Grèce”

140. *The Oxford Encyclopedia of Ancient Greece and Rome*, ό.π., τομ. 1, σ. 417-419.

141. Για μια λεπτομερή παράθεση πληροφοριών της «Εταιρείας των Φιλοτεχνών», βλ. Kelly Jason, *The society of Dilettanti: archaeology and identity in the British enlightenment*, Yale University Press, Λονδίνο 2009· Cust Lionel-Colvin Sidney, *History of the society of Dilettanti*, εκδ. Macmillan, Λονδίνο 1898.

142. Το ταξίδι τους στην Ελλάδα ήταν γεμάτο από αντιξοότητες. Η μελέτη και αποτύπωση των αρχαίων μνημείων της Αθήνας, που φάνταζε πρωτοφανής στους οθωμανούς κατακτητές, εγκυμονούσε κινδύνους για τους Άγγλους «κυρίους». Αν και ξεπέρασαν τις δυσκολίες, η ξαφνική επιδημία πανούκλας στην Αθήνα το 1755, τους ανάγκασε να επιστρέψουν στο Λονδίνο. Η επιτυχία του έργου ήταν άμεση, αφού κατόρθωσαν μεν, να εισχωρήσει η Ελλάδα στα «σαλόνια» της Ευρώπης ο Stuart δε, να γίνει γνωστός στη λονδρέζικη διανόηση ως ο «Athenian Stuart».

143. Παράλληλα, το *Antiquities of Athens* προσέφερε για πρώτη φορά στην Ευρώπη ένα πανόραμα της αρχιτεκτονικής πλαστικής του μνημείου του Παρθενώνα σε σχέδια των J. Stuart και W. Pars. Βλ. Μαλούχου-Tufano Φανή, «Απεικονίσεις και περιγραφές: η Ευρώπη ανακαλύπτει στον Παρθενώνα το αρχαιοελληνικό κάλλος», *Επτά Ημέρες, Ο Παρθενώνας, Η Καθημερινή*, 13/11/1994, σ. 18.

με πρόχειρα σχέδια, μπόρεσε να εκδοθεί πολύ πριν από αυτό των Stuart και Revett, στα 1758¹⁴⁴.

Η επόμενη αποστολή που χρηματοδότησε η Εταιρεία των Φιλότεχνων, εκείνη των Richard Chandler, William Pars και Nicholas Revett, ήταν διαφορετικού περιεχομένου. Η επίσκεψή τους στη Μικρά Ασία και την Ελλάδα (1764-65), αφορούσε στις αρχαιολογικές σπουδές των περιοχών, με την προϋπόθεση να ενημερώσουν τους Εταίρους για την παρούσα κατάσταση των τόπων. Το υλικό που συγκεντρώθηκε, δημοσιεύτηκε σε πέντε μνημειώδεις τόμους με τίτλο «Αρχαιότητες της Ιωνίας», ενώ η περιηγητική αφήγηση του Richard Chandler, «Ταξίδια στην Ελλάδα», κυκλοφόρησε το 1776, προτείνοντας μια μεθοδική αρχαιοδιφική εξακρίβωση του ελληνικού χώρου, μετά από εκείνη του Spon¹⁴⁵, προερχόμενη από κάποιον που συνδυάζει τα προτερήματα του αρχαιοδίφη με το ρόλο ενός απεσταλμένου των Φιλοτεχνών. Οι αρχαιοδιφικές του ενασχολήσεις εναρμονίστηκαν πλήρως με μια επισταμένη μελέτη του ελληνισμού· ο Chandler διέθετε την πεποίθηση ότι οι νεότεροι Έλληνες συνιστούσαν ζωντανή επιβίωση της αρχαιότητας, άξια να προσελκύσει το ταξιδιωτικό ενδιαφέρον. Πλάι σε εκείνον, αναρίθμητοι αρχαιόφιλοι, συλλέκτες ή αρχαιολόγοι όπως οι Charles Perry, “A view of the Levant: particularly of Constantinople, Syria, Egypt and Greece”, Richard Pockocke, “A description of the East and some other countries 1743-1745” και Robert Wood “An essay on the original genius and writings of Homer: with a comparative view of the ancient and present state of the Troade”, επέδειξαν εντατικό ενδιαφέρον για την αναγέννηση του ελληνικού έθνους, οι απαρχές της οποίας ανάγονται τον 18^ο αιώνα¹⁴⁶.

Οι αναζητήσεις των Dilettanti είχαν αισθητικές, ως επί το πλείστον, προτεραιότητες και οι εκδόσεις τους επέδρασαν σημαντικά στη διάδοση του ελληνικού ύφους στην αρχιτεκτονική της Βρετανίας και των Ηνωμένων Πολιτειών και ταυτόχρονα ενίσχυσαν τη μανία των συλλογών ελληνικών αρχαιοτήτων στη Βρετανία. Από το 1799 και ύστερα, πολλά μέλη της εταιρείας θα ταξιδέψουν στην Ελλάδα με σκοπό την αναζήτηση αρχαιοτήτων¹⁴⁷.

Το περιεχόμενο των περιηγητικών κειμένων μεταλλάσσεται βαθμιαία από την εποχή που ο άνθρωπος της δύσης απομακρύνεται από το παραδοσιακό δέσιμό του με τη θρησκεία και ανακαλύπτει την κοσμική όψη του παρελθόντος, αναζητώντας παράλληλα τις ανθρώπινες καταβολές του και αντιμετωπίζοντας με μεγαλύτερη ευαισθησία και γνώση, το διαφορετικό και το ξένο. Ο σκοπός των ταξιδιών μεταβλήθηκε ώστε να εξυπηρετήσει και πνευματικούς σκοπούς, εκτός από προσωπικούς, οικονομικούς και πολιτικούς. Η εποχή, αναφερόμαστε κυρίως στον 18^ο αιώνα, απαιτεί να εμπλουτίζονται τα περιηγητικά κείμενα με νέου είδους

144. Ανδρέου Αντρέας, «Οι ανακαλύψεις των αρχαίων ελληνικών μνημείων και οι πρώτες τους δημοσιεύσεις», *Αρχαιολογία* 45 (1992), σ. 80-81.

145. Redford Bruce, *Dilettanti: the antic and the antique in eighteenth-century England*, ό.π., σ. 73.

146. Toliaς Georgios, *British travellers in Greece 1750-1820 (exhibition catalogue 25 May-30 July 1995)*, εκδ. Foundation for Hellenic Culture, Λονδίνο 1995, σ. 25.

147. Bracken Philippa, *Κυνηγοί αρχαιοτήτων στην Ελλάδα 1800-1830*, μτφρ. Λάμπρου Λίζα, εκδ. Π. Δ. Γεωργίου και Υιοί Ο.Ε., Θεσσαλονίκη, σ. 11-12.

πληροφορίες: όχι πλέον εξωτερικές και επιφανειακές περιγραφές για θέματα ελάσσονος σημασίας. Αναδεικνύεται, κυρίως, ο άνθρωπος σε συνάρτηση με το φυσικό του περιβάλλον, η κοινωνική του ζωή και ο συναισθηματικός του κόσμος. Οι Dilettanti θα συνεχίσουν τα επόμενα έτη τις αποστολές στην ελληνική ανατολή με εκπροσώπους της τους Sir William Gell¹⁴⁸ (1777-1836), John Peter Candy (1787-1850), Keppel Craven (1779-1836) και Francis Bedford (1784-1858).

Κι ενώ διανύουμε τον 18^ο αιώνα, το ταξίδι έχει γίνει οικεία πλέον λέξη, αφού τώρα εκτός από τους προσκυνητές και τους ιερωμένους, ταξιδεύουν διπλωμάτες, στρατιωτικοί, έμποροι, λόγιοι, φυσιολόγοι, ευγενείς, ακόμα και εστεμμένοι, έτοιμοι να διδαχθούν, να μιμηθούν και να εφαρμόσουν όσα χρήσιμα και ωφέλιμα τους προσφέρουν οι περιηγήσεις τους. Συνιστούσε φυσική εξέλιξη λοιπόν, ο περιηγητικός αυτός παροξυσμός, να συνοδευτεί από μια ανθηρή ταξιδιωτική φιλολογία στην οποία ο ελληνικός χώρος αντιπροσωπεύτηκε επάξια. Σημειώθηκε πληθώρα εκδόσεων οδοιπορικών με επίκεντρο την ελληνική επικράτεια, η οποία στην τελευταία εικοσαετία του 18^{ου} αιώνα αγγίζει τη συχνότητα του ενός ή και περισσότερων βιβλίων ανά έτος. Οι γραπτές περιγραφές συστηματοποιούνται και αποκτούν έναν περισσότερο επιστημονικό, αλλά και ερμηνευτικό χαρακτήρα¹⁴⁹. Οι αφηγήσεις αυτές, άλλοτε ρεαλιστικές και άλλοτε υπερβολικές, κατέγραφαν εντυπώσεις και αναμνήσεις από την Ανατολική Μεσόγειο και το Αρχιπέλαγος, ερεθίζοντας τη φαντασία, ενώ ταυτόχρονα ισχυροποιούσαν την έλξη που, έτσι κι αλλιώς, πάντα, ασκούσε στους ανθρώπους ο τόπος της κλασικής ομορφιάς και του μύθου. Όσο όμως οι ταξιδιώτες, αρχαιολάτρες στην πλειοψηφία τους, εστίαζαν την προσοχή τους σε ό,τι είχε να κάνει με τον αρχαίο κόσμο, δεν απέφευγαν να αναφερθούν και στη νεότερη Ελλάδα.

Έργο-σταθμός υπήρξε το τρίτομο “Voyage littéraire de la Grèce ou Lettres sur les Grecs anciens et modernes, avec un parallèle de leurs moeurs”, (Φιλολογικό ταξίδι στην Ελλάδα ή Επιστολές περί των αρχαίων και νέων Ελλήνων, με παράλληλη θεώρηση των εθίμων τους, 1771) του Guys, στο οποίο μορφοποίησε τις, μέχρι τότε, υπάρχουσες, διάχυτες διαθέσεις σχετικά με τη σύγχρονη Ελλάδα, φέρνοντας ξανά στο προσκήνιο την πεποίθηση του Chandler ότι οι νεότεροι Έλληνες αποτελούν ζωντανά μνημεία του πολιτισμού, που έλαμπε στις ίδιες περιοχές κατά την αρχαιότητα¹⁵⁰. Αναχωρώντας νεότατος για την Ανατολή,

148. Το 1807, ο William Gell, θα ενταχθεί στους κόλπους της «Εταιρείας των Φιλοτεχνών» και το 1812, θα επισκεφτεί για τελευταία φορά, για λογαριασμό των Dilettanti, την ελληνική Ανατολή, συνοδευόμενος από τους αρχιτέκτονες John Peter Candy και Francis Bedford. Ο σκοπός της αποστολής είναι καθαρά αρχαιολογικός και πρέπει να στέφθηκε από επιτυχία, όπως φαίνεται από σχετική δημοσιευμένη έκθεση της Εταιρείας των Dilettanti, “Report of the Committee of the Society of Dilettanti, Appointed by the Society to Superintend the Expedition lately Sent by them to Greece and Ionia”, Λονδίνο 1814. Βλ. Χρυσοχοϊδης Κρίτων, «Εισαγωγικό σημείωμα για τον W. Gell», στον τόμο *Τόπος και εικόνα: χαρακτηριστικά ξένων περιηγητών για την Ελλάδα*, τομ. 5, εκδ. Ολκός, Αθήνα 1983, σ. 37-42.

149. Πολυκανδριώτη Ράνια, «Η εξέλιξη του περιηγητικού κειμένου και το παράδειγμα της Λευκάδας από τους Βενετούς ως την Ένωση», *Πρακτικά Β' Συμποσίου Η Λευκάδα μέσα στο ταξίδι*, ό.π., σ. 123-124.

150. Οι Ευρωπαίοι περιηγητές, με πρωτοπόρους τους Γάλλους, προχώρησαν στη σύγκριση των νεότερων Ελλήνων με τους αρχαίους, μια σχέση που επρόκειτο να διερευνηθεί ενδελεχώς από τους φιλέλληνες του 18^{ου}

παρακινημένος από το όραμα του αρχαίου κόσμου, ο Guys συνέλεξε εντός της δεκαετίας 1740-1750 το υλικό που εκδόθηκε, εν συνεχεία, υπό μορφή επιστολών. Οι *Επιστολές*, απόρροια μακράς ελληνικής εμπειρίας και κλασικών ονειροπολήσεων, παρέχουν αξιόλογες πληροφορίες, για τη μορφή του ελληνικού βίου, συνιστώντας ταυτόχρονα και μια από τις πρώτες φιλελληνικές -avant la lettre- συνθέσεις, που διακρίνεται από έτερες ουδέτερες ή μεροληπτικές «περιηγήσεις» των συγχρόνων του. Μέσα από αυτές, ο συγγραφέας θέλησε, ένθερμα, να υπερασπιστεί την ιδέα πως, οι σύγχρονοι Έλληνες, ήταν πράγματι συνεχιστές του αρχαίου πολιτισμού¹⁵¹. Ως ιστορική πηγή περί των εν Ελλάδι πραγμάτων, ως λογοτεχνική σύνθεση αλλά και ως ακραιφνής φιλελληνική έμπνευση, το έργο του Guys παρουσιάζει μείζον ενδιαφέρον.

Στο “Voyage littéraire de la Grèce” (Λογοτεχνικό ταξίδι στην Ελλάδα), που εκδόθηκε το 1771 (και δύο χρόνια αργότερα μεταφράστηκε στα αγγλικά με τον τίτλο “A Sentimental Journey Through Greece”), εκφράζει την προαναφερθείσα γνώμη λέγοντας χαρακτηριστικά,

Θα πρέπει ήδη να αντιλαμβάνεστε μια εξαιρετική συμμόρφωση ανάμεσα στους αρχαίους και τους νεότερους Έλληνες. Όπως εκείνα τα ακρωτηριασμένα αγάλματα, που δεν έχουν βρεθεί ακόμα, όπου θαυμάζουμε τη στάση, τις πτυχές του υφάσματος, το περίγραμμα, και τα οποία ανακαλούν την εποχή των άρτιων τεχνών... Τη φλόγα της ελευθερίας, το προηγούμενο χαρακτηριστικό γνώρισμα των Ελλήνων, που από εποχή σε εποχή κατάφερε να αναζωπυρωθεί και καλό θα ήταν να παρατηρήσουμε μερικές σπίθες από την ιερή φωτιά να ξεπηδούν... Μα τι διαφορά ανάμεσα στους Έλληνες και τους εαυτούς μας! Βαδίζουν μην παρεκκλίνοντας από τα βήματα των προγόνων τους, ενώ εμείς καταβάλλουμε τη δυνατότερη εξυπνάδα να αποσυρθούμε όσο το δυνατόν από τις χρήσεις, τους τρόπους, τα έθιμα, ακόμα και από τις συμπεριφορές των προγόνων μας¹⁵².

Ο Guys ήταν ένας εκ των πρώτων, που συνέδεσαν κριτικά τους αρχαίους με τους σύγχρονους Έλληνες, ανοίγοντας παράλληλα τον δρόμο για το λεγόμενο «φιλολογικό ταξίδι». Έναυσμα για να εκφράσει την παραπάνω πεποίθηση, στάθηκαν οι αναλλοίωτες στο πέρασμα

και 19^{ου} αιώνα. Για την πρόωπη φάση αλλά και τη διαμόρφωση του γαλλικού φιλελληνισμού, παρέχονται πολύτιμες πληροφορίες στη διδακτορική διατριβή του Emile Malakis με τίτλο *French travellers in Greece (1770-1820): an early phase of French Philhellenism*, εκδ. University of Pennsylvania, Philadelphia 1925.

151. Τα παραθέματα του Guys από ελληνικές ή λατινικές πηγές, περιορίζονται κυρίως στις αφηγήσεις αρχαίων ή αρχαιοφανών ιστοριών ηθικοφιλοσοφικού περιεχομένου ή στις ιστορικές αναδρομές των πόλεων τις οποίες επισκέφτηκε. Για αυτόν τον λόγο το έργο κερδίζει σε εντυπώσεις σύγχρονου ενδιαφέροντος. Βλ. Αναστασιάδου Ιφιγένεια, «Ο Φιλέλλην Γάλλος περιηγητής Πέτρος Αυγουστίνος Γκός και το ανευρεθέν εξάτομον ανέκδοτον έργον του», *Πρακτικά της Ακαδημίας Αθηνών*, συνεδρία της 25^{ης} Μαΐου 1972, σ. 1-16.

152. Guys Pierre Augustine, *A Serntimental Journey Through Greece In a series of letters, written from Constantinople*, εκδ. J. Milliken, Δουβλίνο 1773, σ. 26, 28, 32.

του χρόνου ομοιότητες και αναλογίες στους τρόπους, στον χαρακτήρα, στα ήθη και έθιμα, στις θρησκευτικές και ταφικές συνήθειες, στο χορό και γενικά σε όλες τις εκφάνσεις του δημόσιου βίου, αρχαίων και σύγχρονων Ελλήνων. Οι θρησκευτικές δοξασίες και τελετουργίες ανάγονται στη σφαίρα της ανθρωπολογικής διερεύνησης, ή ακόμα πιο πρωτοπόρα, όπως εκφράζονται από τον Guys, έχουν τις ρίζες τους στην αρχαιότητα. Η σταδιακή αλλά δυναμική είσοδος του ανθρωπολογικού ενδιαφέροντος στις ταξιδιωτικές καταγραφές του 18^{ου} αιώνα, οδηγεί σε περιγραφές με πλήρεις λεπτομέρειες συνδυασμένες σχεδόν πάντοτε από μια φλύαρη παράθεση του ιστορικού παρελθόντος, άρρηκτα συνδεδεμένου με συλλεκτικές προτιμήσεις και αποστολές των Lady Montague, Cl. Savari, C.S. Sonnini, G.A. Olivier, έργα στα οποία η αρχαιότητα υπερτερεί οποιουδήποτε άλλου ερεθίσματος από τον περιβάλλοντα χώρο. Το πολυσύνθετο ζήτημα του Guys για τον σύγχρονο ελληνικό βίο επικεντρώνεται σταδιακά σε θέματα οικονομίας, θεσμών, κοινωνίας και φυσικών επιστημών. Το θέμα της θρησκείας, των τελετουργιών και του δόγματος, κατέχει πάντα τον απαραίτητο χώρο είτε εμφανίζεται ως αναπόσπαστο κομμάτι του καθημερινού βίου είτε πλαισιώνει εικονογραφικά ποικίλα θέματα¹⁵³.

Προς το τέλος του αιώνα, το μνημειώδες έργο του Γάλλου ευπατρίδη Marie-Gabriel-Auguste-Florent comte de Choiseul, με την καινοτομία της εικόνας, θα φέρει τον Ευρωπαίο αναγνώστη ακόμα πιο κοντά στη μαγεία της Ανατολής. Ο ίδιος, γεννημένος στα μέσα του 18^{ου} αιώνα (1752), και ανατρεφόμενος σε ένα περιβάλλον ακμής των κλασικών σπουδών στη χώρα του, υπό συνθήκες που ευνοούσαν τη γνωριμία του αρχαίου κόσμου, όχι αποκλειστικά μέσω των κειμένων, αλλά και μέσα από την επιτόπια παρουσία. Επηρεασμένος από την αρχαιολατρεία των γενεών που προηγήθηκαν και μνημένος στην αγάπη της αρχαιότητας, θα μιμηθεί και θα προεκτείνει τις αρχαιολογικές αναζητήσεις του οδηγού και δασκάλου του abbé Barthélemy (1716-1795)¹⁵⁴, που το επτάτομο έργο του με τίτλο “Voyage du jeune Anacharsis en Grèce” (Ταξίδι του νέου Αναχάρσιδος στην Ελλάδα), το οποίο εκδιδόμενο παραμονές της γαλλικής επανάστασης (1788), άσκησε επίδραση στο αναγνωστικό κοινό της εποχής¹⁵⁵. Το αξιοπερίεργο με το έργο του Barthélemy ήταν ότι μέσω της καταγραφής ενός

153. Βιγγοπούλου Ιόλη, «Ο ιστορικός κόσμος ιδωμένος από τους Ταξιδιώτες (15^{ος} - αρχές 20^{ου} αι.)», *Ο Ελληνικός κόσμος μέσα από το βλέμμα των περιηγητών (15^{ος}-20^{ός} αιώνας): Ανθολόγιο από τη συλλογή του Δημητρίου Κοντομηνά*, ό.π., σ. 45.

154. Για τον Jean Jacques Barthélemy και το έργο του *Voyage de jeune Anacharsis en Grèce* βλ. την εισαγωγή της Άννας Ταμπάκη, στο έργο *Ρήγα Βελεστινλή άπαντα τα σωζόμενα: Νέος Ανάχαρσις*, μτφρ. Βεντότης Γεώργιος - Ρήγας Βελεστινλής 1757-1798, τομ. 4, εκδ. Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων, Αθήνα 2003, σ. 22 κ. εξ.

155. Ο Ανάχαρσις ήταν Σκύθης ηγεμόνας και φιλόσοφος του 6^{ου} αιώνα π.Χ., γιος του Γνούρου. Επηρεασμένος από την ελληνικής καταγωγής μητέρα του έγινε θαυμαστής του ελληνικού πολιτισμού και εγκαταλείποντας τη χώρα του ταξίδεψε για και να αποκτήσει και να εμπλουτίσει τις γνώσεις του. Επισκέφτηκε την Αθήνα το 589 π.Χ. περίπου, όπου και συνδέθηκε φιλικά με τον Σόλωνα. Συγγραφείς όπως ο Λουκιανός και ο Διογένης ο Λαέρτιος, ασχολήθηκαν με τα αποφθέγματά του, θαύμασαν την οξύνηιά του, την ευθυβολία της σκέψης του και την οξύτατη αντίληψή του για τα ελληνικά πράγματα. Από τις επιστολές του, εννέα στον αριθμό, την Πέμπτη μετέφρασε ο Κικέρωνας ενώ ο Λουκιανός του έγραψε δύο διάλογους που τιτλοφορούνται «Ανάχαρσιν» και «Σκύθιν». Βλ. Kindstrand Jan Fredrik, *Anacharsis, the legend and the apophthegmata*, εκδ. Almqvist och Wiksell, Στοκχόλμη 1981· Καραμπερόπουλος Δημήτριος, *Εισαγωγικά στον «Νέο Ανάχαρσι» του Ρήγα Βε-*

απόλυτα φανταστικού ταξιδιού και τις διηγήσεις ενός ονειρικού χαρακτήρα (του Ανάχαρση) σε μια χώρα που υπήρχε μόνο στις σελίδες του διάσημου εκείνου τουριστικού οδηγού της αρχαιότητας και των βιβλίων του Πανσανία,¹⁵⁶ παρουσίαζε μια ουτοπική αναβίωση της ελληνικής αρχαιότητας στα τέλη της κλασικής εποχής. Με αυτόν τον τρόπο, η μέχρι πρότινος απόλυτα διδακτική ταξιδιωτική λογοτεχνία, καθίσταται μυθιστορηματική και κατά κάποιο τρόπο «λογοτεχνοποιείται»¹⁵⁷, ενώ η αρχαιολογική γνώση για την ελλαδικό κόσμο ουσιαστικά ανακεφαλαιώνεται και γίνεται πιο επίκαιρη από ποτέ. Η αντίληψη της ελληνικής αρχαιότητας από τον Abbé Barthélemy αντανakλούσε τις ανησυχίες της δικής του εποχής οι οποίες και εκφράζονται μέσα από τη διαδικασία της σύγκρισης των κοινωνιών, του πολιτικού συστήματος και των θεσμών της Αθήνας και της Σπάρτης¹⁵⁸.

Ο Choiseul-Gouffier ξεκίνησε τον Μάρτιο του 1776 από την Τουλώνα, φτάνοντας ως τις ελληνικές ακτές και την Ιωνία με τη βασιλική φρεγάτα «Αταλάντη». Εν συνεχεία, διασχίζοντας το Αιγαίο, κατέφτασε στην καρδιά του ελλαδικού χώρου, την Αθήνα, αφού είχε παραμείνει για λίγο στην Κωνσταντινούπολη. Το υλικό που συγκέντρωσε κατά τη διάρκεια της δωδεκάμηνης περιήγησής του, δημοσίευσε το 1782 στον πρώτο τόμο του χρονικού του, που ο ίδιος ονομάζει “Voyage pittoresque de la Grèce¹⁵⁹”, έργο που περιέχει ένα σημαντικό αριθμό χαλκογραφιών συνοδευόμενες από επεξηγηματικά κείμενα. Η σημαντικότητά του ωστόσο, έγκειται στον τρόπο με τον οποίο παρουσιάζει τον άνθρωπο, σαν μια σταθερή παρουσία δηλαδή, οργανικά πλέον ενταγμένη στο περιβάλλον της, αποτυπωμένη σε ηθογραφικά στιγμιότυπα. Ο εξωραϊσμός των προσώπων και του χώρου δημιουργεί εκλεπτυσμένες εικόνες σφραγισμένες από μια διακοσμητική γραφικότητα, έργα που πρωταρχικός σκοπός τους είναι να γοητεύσουν τον θεατή. Η γραφικότητα, η λέξη “pittoresque”, (γραφικό) που φέρει ο τίτλος, είναι αίτημα της εποχής και ο όρος

λεστινλή, εκδ. Επιστημονική Εταιρεία Μελέτης Φερών Βελεστίνου Ρήγα, Αθήνα 2009. Επίσης, Βρανούσης Λεάνδρος, «Νέος Ανάχαρσις», στα *Άπαντα Νεοελλήνων Κλασικών Ρήγας Βελεστινλής-Φεραίος*, τομ. 2, εκδ. Εταιρεία Νεοελληνικών Εκδόσεων, Αθήνα 1968, σ. 435-567.

156. Πλάι στα φανταστικά ταξίδια, τις «Ουτοπίες» και τα γεωγραφικά μυθιστορήματα, οι γεωγραφικές μυθιστορηματικές αναβιώσεις του παρελθόντος αποτελούν προσφιλή αναγνώσματα. «Οι περιπέτειες του Τηλέμαχου» του Fénelon (1699), «Τα ταξίδια του Κύρου» του Ramsay (1738), «Οι συνομιλίες του Φωκίωνα και του Αριστία» του Mably και το «Ταξίδι του Αντίνορα», τροφοδότησαν με τον καλύτερο τρόπο την παιδεία της εποχής με πλούσια και εκτενή στοιχεία ιστορικής γεωγραφίας. Βλ. Τόλιας Γιώργος, «Στη σκιά των περιηγητών, το ελληνικό γεωγραφικό και χαρτογραφικό έργο του Jean - Denis Barbié du Bocage», *Περιηγητικά Θέματα: υποδομή και προσεγγίσεις*, ό.π., σ. 325-343.

157. Gourgouris Stathis, *Dream Nation: Enlightenment, Colonization, and the Institution of Modern Greece*, ό.π., σ. 202.

158. Tolias Georgios, “Antiquarianism, patriotism and empire: transfers of the cartography of the Travels of Anacharsis the younger in Greece”, *The Historical Review* 2 (2005), σ. 67-69.

159. Το έργο του Guys, συμπεριλαμβάνεται στα τρία καλύτερα του 18^{ου} αιώνα, που αποτυπώνουν τα αρχαία ερείπια και μνημεία. Από τα υπόλοιπα, το ένα ανήκει στον Comte de Caylus, *Recueil d'antiquités égyptiennes, étrusques, grecques et romaines*, εκδ. Deraint and Saillant, Παρίσι 1761 και του Julien David Leroy, *Les Ruines des plus beaux monuments de la Grèce, considérées du côté de l'histoire et et du côté de l'architecture*, εκδ. Louis-François Delatour, Παρίσι 1770. Βλ. Augustinos Olga, “Hellenizing Geography: Travellers in Classical Lands 1550-1800”, στο συλλογικό τόμο Gerald Sandy (επιμ.) *The classical heritage in France*, εκδ. Brill, Βοστώνη 2002, σ. 9-23.

απαντάται σε τίτλους ευρωπαϊκών περιηγητικών εκδόσεων (γαλλικών και αγγλικών κατά κύριο λόγο)¹⁶⁰.

Η σημασία της εικόνας είναι πλέον αξιοσημείωτη και ιδιαίτερα το δεύτερο μισό του 17^{ου} αιώνα, όπου η αναζήτηση νέων εμπειριών, η περιέργεια και η ανάγκη διεύρυνσης οριζόντων -πέρα από στενά και θρησκευτικά εμπορικά κίνητρα- ωθούν όλο και περισσότερους ευρωπαίους στο ταξίδι, αρχίζει σταδιακά να διαμορφώνεται μια νέα συνείδηση για την απεικόνιση που συνοδεύει τα ταξιδιωτικά χρονικά, για τη λειτουργία της και τη σπουδαιότητά της ως μέσου αποτύπωσης της προσωπικής εμπειρίας αλλά ταυτόχρονα και ως μέσου μετάδοσης έγκυρων πληροφοριών¹⁶¹. Τέλος, η εικονογράφηση των αρχαιοτήτων αποδείχτηκε εξαιρετικό εργαλείο των φιλελλήνων καλλιτεχνών, αφού με το παρόν μέσο, παρουσίαζαν έναν φυσικό δεσμό ανάμεσα στο σύγχρονο πληθυσμό και την αρχαιότητα.

Αν στο επιστημονικό ενδιαφέρον, στη μαγεία του ταξιδιού και στη μέθη της περιπέτειας προσθέσουμε και την προσδοκία του περιηγητή να αποκτήσει κάποιους από τους θησαυρούς που έκρυβε η μυθική χώρα, θα έχουμε καλύψει όλα τα κίνητρα που οδήγησαν τον Choiseul στην ελληνική γη. Ωστόσο, δε μένει ένας απλός θεατής του βίου των Ελλήνων της τρέχουσας περιόδου και συχνά αντιπαραβάλλει περιγραφές αρχαίων τόπων και μνημείων με εντυπώσεις από τη σύγχρονη ζωή. Όσο προσηλωμένος κι αν είναι στην ιδέα του αρχαίου κόσμου, δεν παραβλέπει την υπάρχουσα κατάσταση των Ελλήνων οι οποίοι ως σκλάβοι του οθωμανικού ζυγού, έχουν στερηθεί μερικές από τις αρετές των προγόνων τους¹⁶². Στον προεισαγωγικό λόγο του ταξιδιωτικού του έργου αναφέρει: «Αυτοί οι υπόδουλοι δεν ήσαν μόνον άνθρωποι, ήσαν οι απόγονοι των Ελλήνων και ο σεβασμός μου για το όνομά τους βάραινε παραπάνω στη σκέψη μου την κατάπτωσή τους...». Με αυτή τη λιτή πρόταση ο Choiseul-Gouffier εκδηλώνει με τον καταλληλότερο τρόπο τη δυτικοευρωπαϊκή οπτική απέναντι στους σύγχρονους κατοίκους της κλασικής γης. Η ονομασία και μόνο «Ελλάδα-Ελληνες», ανακαλεί στη μνήμη τους τον αρχαιοελληνικό κόσμο και ό,τι αυτός σηματοδοτούσε για τους πνευματικούς ανθρώπους της εποχής¹⁶³. Φαίνεται λοιπόν να συγκλίνει η άποψή του με τα όσα προδρομικά είχε αναφέρει ο Guys και με όσα αποκρυστάλλωσε ένα σεβαστό κομμάτι των Γάλλων ελληνιστών, για τη αντιστοιχία μεταξύ αρχαίου και νεότερου ελληνισμού, καθώς και για τη σημασία και την αξία του νέου ελληνικού βίου, για μια πιο ολοκληρωμένη γνώση του αρχαίου κόσμου.

160. Για τις χαλκογραφίες του κόμη Choiseul Gouffier βλ. Κούρια Αφροδίτη, «Χαρακτικά με ελληνικά θέματα στις ευρωπαϊκές περιηγητικές εκδόσεις», *Πρακτικά Β' Συμποσίου Η Λευκάδα μέσα στο ταξίδι*, ό.π., σ. 46-47.

161. Κούρια Αφροδίτη, «Η Ελλάδα στα χαρακτικά των ευρωπαϊκών περιηγητικών εκδόσεων», *Αρχαιολογία* 27 (1988), σ. 42-47.

162. Κουμαριανού Αικατερίνη, «Το ταξίδι του Choiseul-Gouffier (ΙΗ' Αιώνας)», *Περιηγήσεις στον ελληνικό χώρο*, ό.π., σ. 27-29.

163. Δρούλια Λουκία, «Φιλελληνική λογοτεχνία», *Επτά Ημέρες, Ο φιλελληνισμός στην ευρωπαϊκή λογοτεχνία*, εφημ. *Η Καθημερινή*, 17/3/2002, σ. 3.

Στα 1784, ο Gouffier ξεκινά το δεύτερο ταξίδι του με προορισμό την Ανατολή, με συνοδό αυτή τη φορά τον συνομήλικό του ζωγράφο-σχεδιαστή, πράκτορα για την ανίχνευση και την απόκτηση αρχαιοτήτων, και επισήμως, από το 1803, υποπρόξενο της Γαλλίας στην Αθήνα, Louis-Francois Fauvel¹⁶⁴. Ο ίδιος συνέχισε να εμπλουτίζει τις αρχαιολογικές του συλλογές με ακόμα πιο αποτελεσματικό τρόπο, χάρη στο νέο υψηλόβαθμο αξίωμά του. Τώρα πια, προξενικοί υπάλληλοι, έμποροι ακόμα και καπετάνιοι βρίσκονται στην υπηρεσία του για την ασφαλή μεταφορά των πολύτιμων αντικειμένων¹⁶⁵. Αξίζει βέβαια να τονισθεί το γεγονός πως τη μελετηθείσα περίοδο τα όρια της αποκαλούμενης «αρχαιολατρίας» και «αρχαιοκαπηλίας» δεν είναι απολύτως διακριτά. Πριν βιαστούμε να κρίνουμε οποιαδήποτε πράξη και να τη χαρακτηρίσουμε αξιόποινη, ας αναλογιστούμε ότι αποτελούσε συνάμα προσπάθεια διαφύλαξης θησαυρών που ανήκαν στο σύνολο της ανθρωπότητας, είτε από την αδιαφορία των Ελλήνων είτε από εμπορική δραστηριότητα των Οθωμανών.

Σε όλη τη διάρκεια της οθωμανικής επικράτησης, Ευρωπαίοι διπλωματικοί υπάλληλοι, περιηγητές, έμποροι και ναυτικοί ασχολήθηκαν συστηματικά με την αρχαιοκαπηλία και προσπάθησαν να ικανοποιήσουν το συλλεκτικό πάθος που γεννήθηκε σε πολλούς ηγεμόνες, πάπες και ευγενείς της Δύσης. Ο θαυμασμός για τον κλασικό πολιτισμό που δημιούργησε η Αναγέννηση προκάλεσε, δυστυχώς, και πιο πρακτικά ενδιαφέροντα. Αντίστροφα όμως και οι Έλληνες, πολύ λίγα μέσα είχαν στη διάθεσή τους για να υπερασπιστούν τα δικά τους και να διεκδικήσουν ό,τι ανήκε στη χώρα τους. Όσον αφορά στη στάση των κατακτητών απέναντι στα αρχαία μνημεία, ήταν κατά καιρούς ανάλογη με τα συμφέροντά τους. Σε γενικές γραμμές, μπορούμε να πούμε ότι τα αντιμετώπισαν με αδιαφορία· εκμεταλλευόμενοι όμως την αρχαιολατρεία της Ευρώπης του 18^{ου} και 19^{ου} αιώνα, με πλούσια ανταλλάγματα παραχωρούσαν στους ξένους διπλωμάτες φερμάνια που επέτρεπαν την ανασκαφή και τη συγκέντρωση αρχαιοτήτων¹⁶⁶. Η ευρωπαϊκή αρχαιοφιλία μετατράπηκε σταδιακά σε επικερδή επιχείρηση που στέρησε από την Ελλάδα πολλά

164. Αυτή τη φορά όμως, συνεχίζοντας μια μακρά οικογενειακή παράδοση, αφού ο θείος του duc de Choiseul είχε χρηματίσει υπουργός των στρατιωτικών κατά τη διάρκεια της βασιλείας του Λουδοβίκου 15^{ου} και λίγο αργότερα υπουργός των εξωτερικών, ως διπλωματικός απεσταλμένος του Λουδοβίκου ΙΣΤ΄ στην Υψηλή Πύλη. Eisner Robert, *Travelers to an antique land: the history and literature of travel to Greece*, ό.π., σ. 80-81. Η δραστηριότητα του Fauvel ως προς την πώληση αρχαιοτήτων, μαρτυρείται και από το με ημερομηνία 27 Σεπτεμβρίου 1817 συμβόλαιο, που βρίσκεται στην Εθνική Βιβλιοθήκη του Παρισιού, και αναφέρει πως ο ίδιος πούλησε στον γενικό διευθυντή του Βασιλικού Μουσείου της Γαλλίας κόμη Forbin δεκατρία αντικείμενα εξαιρετικής τέχνης. Για περισσότερα στοιχεία βλ. Πρωτοψάλτης Εμμανουήλ, *Ιστορικά έγγραφα περί αρχαιοτήτων και λοιπών μνημείων της ιστορίας κατά τους χρόνους της επανάστασεως και του Καποδίστρια*, Βιβλιοθήκη της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας, Εν Αθήναις 1967, σ. 67.

165. Για τη δραστηριότητα του κόμη Choiseul Gouffier, βλ. Γεννάδιος Ιωάννης, *Ο Λόρδος Έλγιν και οι προ αυτού ανά την Ελλάδα και τας Αθήνας κυρίως αρχαιολογήσαντες επιδρομείς 1440-1837: ιστορική και αρχαιολογική πραγματεία*, Εν Αθήναις, 1930², σ. 204-210· Koutzakiotis Georges, “À la recherche du royaume antique: Les investigations de Choiseul Gouffier et ses collaborateurs en Macédoine (1787-1792)”, *Ο Ερανιστής* 25 (2005), σ. 119-155.

166. Μουτζάλη Αφέντρα, «Η προστασία των αρχαιοτήτων και το πρόβλημα της αρχαιοκαπηλίας στη νεότερη Ελλάδα», *Δημοκράτης Λαός*, 20/3/1989, σ. 4-6.

έργα τέχνης πλουτίζοντας ιδιωτικές και δημόσιες συλλογές της Ευρώπης με εθνικούς θησαυρούς.

Όταν ο νέος και εύπορος Jacob Levi Salomon Bartholdy έφτασε στην Ελλάδα το 1803, ήταν ένας από τους πρώτους Γερμανούς ιδιώτες περιηγητές σε αυτόν τον τόπο. Μετά τις σπουδές του και χάρη στην καλή οικονομική κατάσταση της οικογένειάς του, ήταν σε θέση να ικανοποιήσει την επιθυμία του για ταξίδια και τη φιλομάθειά του αρχίζοντας ένα μεγάλο ταξίδι στην Ολλανδία, τη Γαλλία, την Ιταλία, τη Μικρά Ασία και την Ελλάδα. Ένα χρόνο μετά την επιστροφή του από τον ελληνικό χώρο, δημοσίευσε στο Βερολίνο, βιβλίο με τις ταξιδιωτικές του εντυπώσεις, που φέρει τον τίτλο “Bruchstücke zur nähern Kenntniss des heutigen Griechenlands gesammelt auf einer Reise im Jahre 1803-1804”, (Αποσπάσματα για την πληρέστερη γνώση της σημερινής Ελλάδας συλλεχθέντα σε ένα ταξίδι τα χρόνια 1803-1804)¹⁶⁷.

Στόχος του Bartholdy, ήταν να αποδείξει ότι ο νέος ελληνισμός δεν είχε διατηρήσει τίποτα από την ωραιότητα των αρχαίων που τόσο χιμαιρικά είχε ξυπνήσει ο ιδρυτής του γερμανικού νεοκλασικισμού Johann Joachim Winckelmann. Το συμπέρασμα της σύγκρισης, το διατύπωσε παραθέτοντας την ελληνική παροιμία «από αγκάθι βγαίνει ρόδο και από ρόδο βγαίνει αγκάθι»¹⁶⁸.

Η Ελλάδα μολαταύτα, είχε βγει από την αφάνεια εξαιτίας των Άγγλων και Γάλλων περιηγητών που με τις εντυπώσεις τους τη μετέτρεψαν σε πόλο έλξης για κάθε δυτικοευρωπαίο. Με αναφορές σε αυτή την πλούσια βιβλιογραφία, ο Bartholdy προσπαθεί να φέρει τη χώρα πιο κοντά σε ένα μορφωμένο κοινό. Ο ίδιος παραθέτει κατάλογο συγγραφέων τους οποίους είχε μελετήσει και στους οποίους παραπέμπει στο έργο του, αποκαλύπτοντας παράλληλα τις έρευνές του πριν, κατά τη διάρκεια και μετά το ταξίδι. Το ταξιδιωτικό του δεν έχει τα χαρακτηριστικά του ημερολογίου και οι πληροφορίες για τις τοποθεσίες που επισκέφτηκε, συχνά υστερούν χρονολογικών ενδείξεων. Στην επτάμηνη περιήγησή του, συνοδεύτηκε από τον συμπατριώτη του George Christian Gropius, ο οποίος φιλοτέχνησε τα έργα του βιβλίου και τον οποίο επαινεί στον πρόλογό του λέγοντας χαρακτηριστικά: «Μου φαίνεται πως πρέπει να προσθέσω και έναν επαινετικό λόγο για τις γκραβούρες που ενσωματώνονται στο έργο. Τα πρωτότυπα σχέδια είναι όλα από το χέρι του φίλου μου Gropius, ο οποίος μετά χαράς με συνόδευσε στα ταξίδια μου»¹⁶⁹...».

Ένα ολόκληρο κεφάλαιο του έργου, αφιερώνεται στους Οθωμανούς, στους οποίους

167. Μια γαλλική μετάφραση του βιβλίου κυκλοφόρησε το 1807. Στην εισαγωγή του, τονίζει τον επιμορφωτικό και ψυχαγωγικό χαρακτήρα του ταξιδιού του και ότι προσπαθεί σε αυτό να μιλήσει ως «ένας από τους πρώτους Γερμανούς» στην Ελλάδα, την «πατρίδα των μεγάλων ανδρών». Η αποσπασματικότητα που φέρει ακόμα και ο τίτλος, αποτελεί το βασικό μειονέκτημα του έργου. Kriegenherdt Antje, «Ένας Βερολινέζος περιηγητής», *Επτά ημέρες, Βερολίνο και αρχαία Ελλάδα, Η Καθημερινή*, 7/3/1999, σ. 3-4.

168. Κιτρομηλίδης Πασχάλης, «Από το Διαφωτισμό στο Ρομαντισμό: Η μαρτυρία του J. L. S. Bartholdy και η ιδεολογική της σημασία», *Τόπος και εικόνα: χαρακτηριστικά ξένων περιηγητών για την Ελλάδα*, ό.π., τομ. 4, σ. 105-130.

169. Bartholdy Jacob Salomon, *Ταξιδιωτικές εντυπώσεις από την Ελλάδα 1803-1904*, μτφρ. Κονδύλης Φώντας, εκδ. Εκάτη, Αθήνα 1993, σ. 13.

θετικά πρόσκειται ο συγγραφέας, μη παραλείποντας, όπου του δίνεται η ευκαιρία, να τονίζει την ανωτερότητά τους έναντι των Ελλήνων. Μεταξύ των υπολοίπων κεφαλαίων διακρίνεται εκείνο στο οποίο περιγράφεται η μάχη των Σουλιωτών, αντικατοπτρίζοντας με τον καλύτερο τρόπο τη δραματικότητα της ιστορίας τους, τις θυσίες και τον σκληρό αγώνα τους για ελευθερία¹⁷⁰. Ανεξάρτητα όμως από τις οποιεσδήποτε κρίσεις του Γερμανού περιηγητή, το ταξίδι του αποτελεί αξιοσημείωτη πηγή πληροφοριών για ανθρώπους, μέρη και συμβάντα.

Ο αριθμός εκείνων που πραγματοποίησαν περιοδείες στον ελληνικό χώρο τα τελευταία χρόνια του 18^{ου} αιώνα και τα πρώτα του 19^{ου} είναι μεγάλος. Ανάμεσα στους πιο γλαφυρούς καλλιτέχνες, συγκαταλέγεται ο Ιρλανδός ζωγράφος και συγγραφέας Edward Dodwell¹⁷¹, ο Ουαλός Hugh William Williams, ένας από τους μεγαλύτερους σχεδιαστές-υδατογράφους ελληνικών σκηνών, και τέλος, ο αρχιτέκτονας-αρχαιολόγος Charles Robert Cockerell¹⁷².

Ο φιλελληνισμός των τελών του 18^{ου} αιώνα και των τριών πρώτων δεκαετιών του 19^{ου}, χαρακτηρίζεται από την Όλγα Αυγουστίνου *ιστορικός και ανιστορικός ταυτόχρονα*. Ιστορικός, με την έννοια ότι ήταν ριζωμένος στην αντίληψη της μεταβολής στο πέρασμα του χρόνου, όπως αυτή αποκρυσταλλώθηκε στην έννοια της ακμής και παρακμής και ανιστορικός, από την άποψη ότι οραματιζόταν την επιστροφή στην αρχαιότητα αλλά και την επιστροφή της ίδιας της αρχαιότητας. Βασικό αίτημά του υπήρξε η πολιτική χειραφέτηση και ανόρθωση των Ελλήνων, με τη βοήθεια πάντα της Δύσης που είχε αναλάβει το ρόλο του θεματοφύλακα της αρχαίας ελληνικής κληρονομιάς, ενώ εξελίχθηκε σε σταθερή μέριμνα η προσπάθεια να συμφιλιωθεί το παρελθόν της Ελλάδας με το μέλλον ή να εξηγηθεί το ένα με βάση το άλλο.

Στη Γαλλία και σε άλλες ευρωπαϊκές χώρες, το φιλελληνικό κίνημα ξεκίνησε από θαυμασμό προς το αρχαιοελληνικό πνεύμα, το οποίο τροφοδότησε ιδεολογικά, πολιτικά και πολιτισμικά τον δυτικό κόσμο. Ήδη από το τέλος του 18^{ου} αιώνα επικρατούσε στη Γαλλία ένα ευνοϊκό κλίμα για την Ελλάδα. Στη διαμόρφωσή του συνέβαλε αποφασιστικά, με την τεράστια

170. Σημαντικά τμήματα των ταξιδιωτικών εντυπώσεων του αποτελούν εθνογραφικές μελέτες για την ενδυμασία των κατοίκων, τη μουσική και τον τρόπο διαβίωσής τους. Το ταξίδι του έδωσε επίσης την ευκαιρία για αναζήτηση και ταύτιση των κλασικών αρχαιοτήτων. Χαρακτηρίζει θαύμα το γεγονός ότι μπορεί κανείς να ανακαλύψει την αρχαία Αθήνα μέσα στη νέα πόλη και παρουσιάζει πλήθος «καλόγουστων μνημείων υψηλής τέχνης». Ο Bartholdy συνέχισε τις σχέσεις του με την αρχαιότητα και κατά τη διάρκεια της παραμονής του στη Ρώμη, όπου υπηρέτησε ως γενικός πρόξενος της Πρωσίας από το 1815. Εκεί συνέλεξε ορισμένες αρχαιότητες, οι οποίες αποκτήθηκαν το 1826-27, λίγο μετά το θάνατό του, από το Αρχαιολογικό Μουσείο του Βερολίνου. Φραγκίσκος Εμμανουήλ, «Δύο κατήγοροι του γένους: C. De Pauw (1788) και J. S. Bartholdy (1805)», *Περιηγήσεις στον ελληνικό χώρο*, ό.π., σ. 55· Kriegenherdt Antje, «Ένας Βερολινέζος περιηγητής», *Βερολίνο και αρχαία Ελλάδα*, ό.π. σ. 4-5.

171. Η τέχνη του Dodwell, κατευθύνεται από την αρχαιολογία. Η ακρίβεια των εικόνων του, που δίκαια προκαλεί την ευγνωμοσύνη, όχι μόνο του αρχαιολόγου, αλλά και του ιστορικού, του κοινωνιολόγου και του γεωγράφου, έχει υποκαταστήσει την προσωπική ερμηνεία. Ο ζωγράφος περιορίζεται στις απαιτήσεις των αγγλικών τοπογραφικών σχεδίων του 18^{ου} αιώνα. Βλάχος Μανόλης, «Η μεταγραφή του ελληνικού τοπίου από τους E. Dodwell, J. Cartwright και H. W. Williams», *Τόπος και εικόνα: χαρακτηριστικά ξένων περιηγητών για την Ελλάδα*, ό.π., τομ. 6, σ. 9-15.

172. Stoneman Richard, *Φιλολογικές διαδρομές στην Ελλάδα*, μτφρ. Τριανταφύλλου Σώτη, εκδ. Πατάκη, Αθήνα 1998, σ. 18.

απήχησή του, το επτάτομο έργο «Ταξίδι του νεαρού Ανάχαρση», του Αββά Barthelemy, ο οποίος θεωρείται πρόδρομος του γαλλικού φιλελληνισμού. Συνδυαστικά, περιηγητικά δοκίμια όπως το “Voyage Pittoresque de la Grèce” του Choisel Gouffier, αφύπνισαν το ενδιαφέρον για την Ελλάδα και δημιούργησαν τις προϋποθέσεις για μεγαλύτερη κατανόηση και στήριξη του ελληνικού αγώνα. Μαζί με τον Choisel Gouffier, κύριοι εκφραστές των φιλελληνικών αισθημάτων του 19^{ου} αιώνα υπήρξαν ο Βολταίρος¹⁷³ και ο Guys· για εκείνους, το ταξίδι με σκοπό το προσκύνημα στην κλασική γη πήρε άλλες διαστάσεις. Η νεότερη Ελλάδα, τους απασχόλησε εντονότερα προσπαθώντας, όχι μόνο να τη γνωρίσουν, να τη μελετήσουν, να την ερμηνεύσουν, αλλά και να μαντέψουν την τύχη και το μέλλον της.

Όπως πολύ εύστοχα εκθέτει η Λουκία Δρούλια, παρατηρείται μια μετάβαση από την αρχαιολογία στον φιλελληνισμό και μια μετατόπιση ενδιαφέροντος από τους αρχαίους στους νεότερους Έλληνες, στην περίοδο κυρίως που το «πάθος των ταξιδιών» φέρνει τους Δυτικοευρωπαίους σε συχνότερη επαφή με την κλασική γη και τους σύγχρονους κατοίκους της¹⁷⁴. Χρονική περίοδος που συμβαδίζει άλλωστε με αξιοσημείωτες κοινωνικο-οικονομικές και πολιτικές μεταλλαγές, όσες συντελούνται στον δυτικοευρωπαϊκό χώρο στα ταραγμένα τέλη του 18^{ου} και τις αρχές του 19^{ου} και δημιουργούν παράλληλα τις προϋποθέσεις να αντιμετωπιστεί το ελληνικό ζήτημα από μια άλλη σκοπιά. Σκοπιά στην οποία οι Νεοέλληνες με δικές τους συνειδητοποιήσεις και πράξεις προσφέρουν το έδαφος ώστε η ιδέα για την «αναγέννηση» της Ελλάδας να μεστώσει και να αποκρυσταλλωθεί πια και σε παγκόσμιο επίπεδο. Είναι πλέον φανερό ότι πρόκειται για κάτι περισσότερο από μια απλή μετάβαση· βρισκόμαστε μπροστά σε ένα αμφίδρομο ρεύμα που ενώνει ξανά τη Δύση με τον ελληνισμό, τους Ευρωπαίους με τους πνευματικούς προγόνους τους, αλλά και τους Έλληνες με την ευρύτερη ευρωπαϊκή οικογένεια¹⁷⁵. Στις εικονογραφικές εκδοχές της σύνδεσης του νέου Ελληνισμού με την αρχαιότητα μέσα στον 19^ο αιώνα, με έκδηλο συχνά και το λαογραφικό στοιχείο, είναι ευανάγνωστο το ζωηρότερο πλέον ενδιαφέρον των ευρωπαίων για το αυθεντικό πρόσωπο της υπαρκτής, ζωντανής Ελλάδας, με καίρια τη συμβολή του Ρομαντισμού, του Φιλελληνισμού και του Οριενταλισμού· το παρόν της Ελλάδας έχει τώρα αναγνωρίσιμη, αλλά και πιο καταξιωμένη ταυτότητα για τον Ευρωπαίο επισκέπτη.

Εκτός από τους λόγους που μελετήσαμε, υπήρξαν και άλλες αιτίες που οδήγησαν στην

173. Αν και ο Βολταίρος δεν επισκέφτηκε ποτέ την Ελλάδα και δεν ήρθε σε επαφή με τον λαό, εξέφρασε τα θετικά για τους Έλληνες αισθήματά του κατά τη διάρκεια του Ρωσοτουρκικού πολέμου το 1770. Σε αντιδιαστολή ο Guys και ο Choisel Gouffier οραματίστηκαν μια ανεξάρτητη Ελλάδα και συνδέθηκαν βαθιά και προσωπικά με αυτή, ιδιαίτερα ο πρώτος.

174. Σύμφωνα με νεότερες προσεγγίσεις, στο θέμα συμμετοχής φιλελλήνων στο πεδίο των μαχών, ο εθελοντισμός στον πόλεμο, σχετίζεται με τις νέες εμπειρίες ενός ταξιδιού, με το βάπτισμα του πυρός και τη δόξα του «ωραίου θανάτου», με την αυτοεκτίμηση της προσωπικότητας, το ρίσκο της ίδιας της ύπαρξης του ατόμου και τέλος, την ανάδυση στο 19^ο αι. ενός νέου μοντέλου αρρενωπότητας.

175. Δρούλια Λουκία, «Φιλελληνική κινητοποίηση στη Δύση. Εθελοντές, επιτροπές, Τύπος, λογοτέχνες και ζωγράφοι, στρατευμένοι υπέρ της ελληνικής υπόθεσης», *Επτά Ημέρες, Ελληνική Επανάσταση και Γάλλοι ζωγράφοι, Η Καθημερινή*, 23/3/1997, σ. 8.

περιήγηση του ελληνικού χώρου: αναζήτηση της περιπέτειας σε ένα χώρο της Ευρώπης κατά πολύ άγνωστο ή γνωστό μέσα μόνο από τα βιβλία των αρχαίων συγγραφέων, τυχοδιωκτισμός από άτομα που είχαν την πεποίθηση ότι στη χώρα τους το μέλλον ήταν κάθε άλλο παρά ευοίωνο και ήλπιζαν ότι, σε μια όχι ιδιαίτερα ανεπτυγμένη περιοχή όπως τα Βαλκάνια, οι ευκαιρίες εύκολου πλουτισμού ήταν πολλές, τα πολιτικά και στρατιωτικά συμφέροντα και τέλος η απλή στάση σε έναν τόπο με σκοπό τη συνέχιση του ταξιδιού σε κάποια άλλη χώρα ή περιοχή¹⁷⁶.

Στα ονόματα των ταξιδευτών και των έργων τους που παρατέθηκαν, προσθέτουμε εκείνο του Ιρλανδού κόμη Charlemont, που οδηγήθηκε στο Λεβάντε το έτος 1749, με επιδίωξη να συμπληρώσει την κλασική του παιδεία. Ο ίδιος χαρακτήριζε τον εαυτό του και τους συντρόφους στο ταξίδι του «ταξιδιώτες της περιέργειας» και θα μπορούσαμε να ισχυριστούμε ότι αισθανόταν περισσότερο αυτό που σήμερα ονομάζουμε «κοινωνιολόγος» παρά λόγιος¹⁷⁷. Παρόλο που ο Charlemont έγραψε την ταξιδιωτική του πραγματεία κατόπιν του ταξιδιού, χρησιμοποιώντας τις πηγές της βιβλιοθήκης του, αποφάσισε να περιγράψει τα ήθη και τα έθιμα του λαού παρά τα αρχαία μνημεία. Το ενδιαφέρον του, σε κάθε τόπο που επισκέφτηκε, εστιάστηκε στην απεικόνιση των Ελληνίδων, περιγράφοντας λεπτομερώς την ομορφιά, την ενδυμασία και τη συμπεριφορά τους (ειδικά προς τους ξένους), περιγραφές που χαρακτηρίζονται από την οριενταλιστική προσέγγιση της Δύσης προς τις γυναίκες της Ανατολής, που είναι ταυτισμένες με έναν έντονο, εξωτικό και απαγορευμένο, θα λέγαμε, ερωτισμό¹⁷⁸. Παρά το ενδιαφέρον του Charlemont για τα ήθη και τα έθιμα των κατοίκων της ελλαδικής χερσονήσου, η καταγραφή του ταξιδιού δεν παύει να είναι απόδειξη ευρείας αρχαιογνωσίας και πολιτισμικής ισχύος.

Ανάμεσά τους, αξιόλογοι τοπιογράφοι-περιηγητές όπως ο William Gell και ο Γάλλος ζωγράφος προσωπογραφιών, τοπίων, ιστορικών και θρησκευτικών σκηνών, φιλέλληνας και αρχαιολάτρης Louis Dupré¹⁷⁹. Συνεχές αντικείμενο έμπνευσής τους, τα ελληνικά μνημεία και οι αρχαιολογικοί ελληνικοί χώροι με τα οποία οι Ευρωπαίοι ήταν ήδη εξοικειωμένοι, με παραστάσεις που ανέπλαθαν ένα σκηνικό ικανοποίησης του αισθήματος της νοσταλγικής

176. Μακρής Γιώργος-Παπαγεωργίου Στέφανος, *Το χερσαίο δίκτυο επικοινωνίας στο κράτος του Αλή Πασά Τεπελενλή: ενίσχυση της κεντρικής εξουσίας και απόπειρα δημιουργίας νέας αγοράς*, εκδ. Παπαζήση, Αθήνα 1990, σ. 125.

177. Lord James Caulfeild Charlemont, *The travels of Lord Charlemont in Greece & Turkey 1749*, εκδ. W. B. Stanford, E.J. Finopoulos, Richard Dalton, Λονδίνο 1984, σ. 3.

178. Ιδιαίτερη εντύπωση του προκάλεσαν οι γυναίκες της Λέσβου, που σύμφωνα με τον ίδιο «έχουν σφετεριστεί τη συμπεριφορά και τα προνόμια των ανδρών» και το παράξενο έθιμο του νησιού να κληρονομεί η πρωτότοκη κόρη όλη την οικογενειακή περιουσία. Lord James Caulfeild Charlemont, *The travels of Lord Charlemont in Greece & Turkey 1749*, ό.π., σ. 19-21.

179. Ζωγράφος νεοκλασικός ο Dupré, έχει ως πρότυπο την ελληνική αρχαιότητα και είναι ευνόητο ότι απολαμβάνει την επίσκεψη στην Ελλάδα ως χάρη της τύχης. Θα περιέλθει τους τόπους και τα μνημεία που είχε ονειρευτεί, αναγκασμένος στην Ελλάδα, μακριά από το παρισινό εργαστήριο, να συγκεράσει το όραμα και την πραγματικότητα. Βλάχος Μανόλης, *Louis Dupré: Ταξίδι στην Αθήνα και την Κωνσταντινούπολη*, εκδ. Ολκός, Αθήνα 1994, σ. 9.

αναζήτησης του αρχαίου κόσμου¹⁸⁰. «Δεν έκανα τούτο το ταξίδι για να μάθω, μα για να νιώσω», διακηρύσσουν οι περιηγητές ζωγράφοι του 19^{ου} αιώνα, που αναζητούν μέσα οθωμανοκρατούμενη Ελλάδα το θάμπος της αρχαιότητας, καθιστώντας την ψευδαίσθηση αυτή, πρόκληση για τον καλλιτέχνη¹⁸¹.

Θα ήταν το λιγότερο ουτοπικό να διαθέτει κανείς την εντύπωση πως τα ποικίλα αυτά ταξίδια πραγματοποιήθηκαν κάτω από τις πιο ευνοϊκές συνθήκες. Το αντίθετο μάλιστα, οι ταξιδιώτες αντιμετώπιζαν ανυπέρβλητες δυσκολίες στη διαδρομή τους: τις δύσβατες και επικίνδυνες από τους ληστές χερσαίες διαδρομές και τις θαλασσοδαρμένες διαδρομές της Μεσογείου, τη ληστρική δραστηριότητα και την πειρατεία¹⁸².

Στο μεταξύ ο μοναχικός ταξιδιώτης θα συνεχίσει τις διαδρομές του μέχρι τα τέλη του 19^{ου} αιώνα περίπου, όταν στο πνεύμα των κοινωνικών μεταρρυθμίσεων της εποχής άρχισαν να πραγματοποιούνται τα «δημοκρατικά» ταξίδια που εντάσσονταν στο πλαίσιο του κοινωνικού τουρισμού· η περιήγηση απέκτησε με αυτό τον τρόπο, μια νέα αξία, την τέρψη.

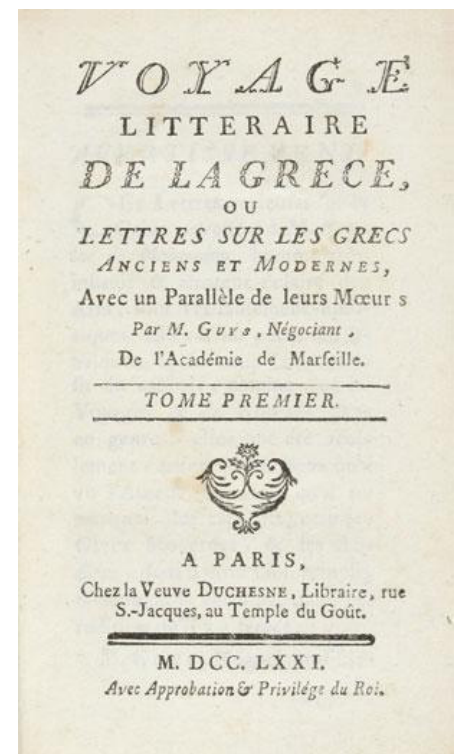
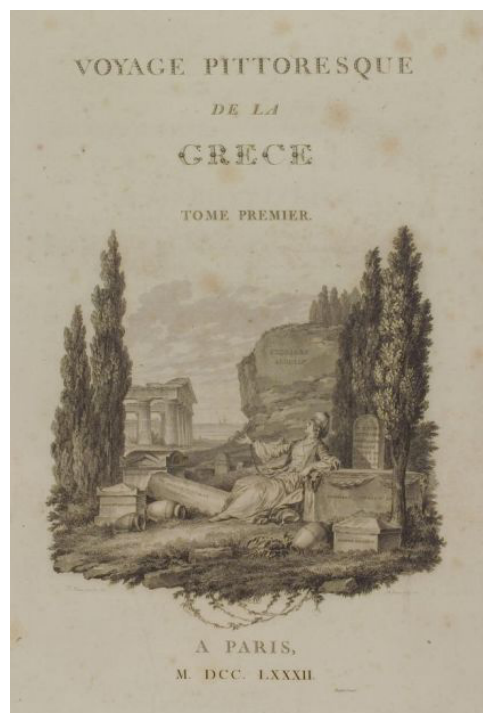
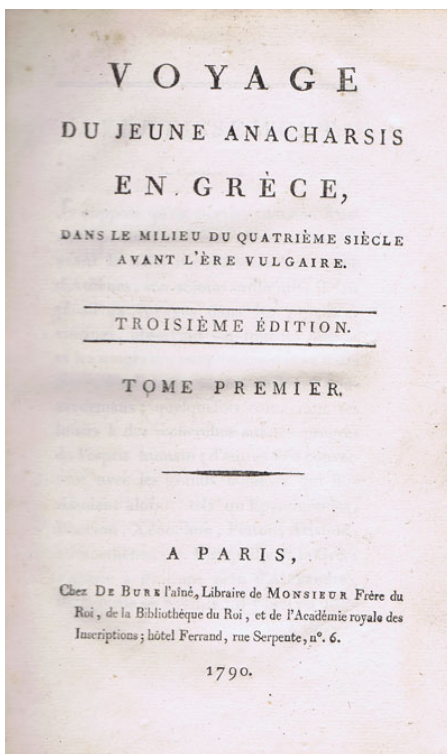
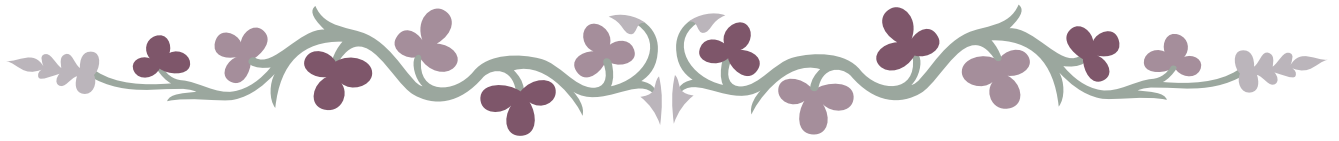

The Society of Dilettanti: ανεπίσημη επιστημονική εταιρία Άγγλων ευγενών και διανοούμενων, αφιερωμένη στη μελέτη της ελληνικής και ρωμαϊκής αρχαιότητας

180. Απόψεις όπου προβάλλονται αρχαία μνημεία ή ιερά πλαισιωμένα από ένα ακαθόριστο τοπίο όπου επικρατεί μια αρχαιοπρεπής ειδυλλιακή είτε επιβλητική ατμόσφαιρα, βρίθουν σε πολλές εικονογραφημένες εκδόσεις «περί Ελλάδος» στη διάρκεια του 19^{ου} αιώνα. Τα φωτογραφικά λευκώματα με ελληνική θεματογραφία που κυκλοφόρησαν τον ίδιο αιώνα πιστοποιούν την επίδραση αυτής της αισθητικής παράδοσης στους φωτογράφους της εποχής, πολλοί εκ των οποίων ήταν άλλωστε και ζωγράφοι. Ενδεικτικώς, Τσιγκάκου Φανή-Μαρία, «Φωτογραφία και τέχνη», *Επτά Ημέρες, Απαθανατίζοντας την Ελλάδα, Η Καθημερινή*, 14/6/1998, σ. 3-4.

181. Οι Ευρωπαίοι καλλιτέχνες, όχι μόνο του 19^{ου}, αλλά και του 18^{ου} αιώνα, στην προσπάθειά τους να αποδώσουν μια εικόνα του ελληνικού τοπίου, απεικονίζουν ταυτόχρονα την ιστορική του διάσταση και την πνευματικότητά του, καταφεύγοντας ταυτόχρονα σε μια αρχαιοπρεπή θεματολογία, άλλοτε αναπλάθοντας τον αρχαίο κόσμο και άλλοτε επινοώντας ρομαντικά τοπία με ρεμβαστική ατμόσφαιρα. Τσιγκάκου Φανή-Μαρία, «Το ελληνικό τοπίο του 19^{ου} αιώνα», *Το ελληνικό τοπίο: Μελέτες ιστορικής γεωγραφίας και πρόσληψης του τόπου*, ό.π., σ. 206-207.

182. Ενδεικτική βιβλιογραφία για το φαινόμενο της πειρατείας, βλ. Μπελαβίλας Νίκος, *Λιμάνια και οικισμοί στο Αρχιπέλαγος της πειρατείας 15^{ος}-19^{ος} αι.*, εκδ. Οδυσσέας, Αθήνα 1998· Κραντονέλλη Αλεξάνδρα, *Ιστορία της πειρατείας*, том. Α', Β', Γ', εκδ. Εστία, Αθήνα 1985-1998 και Κεφαλληνιάδης Νίκος, *Πειρατεία: κουρσάροι στο Αιγαίο*, εκδ. Φιλippότη, Αθήνα 1984.

Εξώφυλλα έργων των Jean-Jacques Barthélemy,
Choiseul-Gouffier και Pierre-Augustin Guys

Β' Μέρος

**Δυτικοευρωπαίοι ταξιδεύουν στην Ηπειρωτική γη:
κρίσεις και συγκρίσεις των οδοιπορικών τους
(17^{ος} - 19^{ος} αιώνας)**

Κεφάλαιο 1°

Το Πασαλίκι των Ιωαννίνων, πρωτεύουσα της Ηπείρου

Ο χώρος όμως που, ως επί το πλείστον, βρέθηκε στο επίκεντρο πληθώρας ταξιδιωτικών κειμένων, ήταν η Ήπειρος. Πολλοί ξένοι περιηγητές πέρασαν και μας άφησαν ενδιαφέρουσες ειδήσεις γι' αυτήν, για τον πληθυσμό της, για την πολιτική και οικονομική της κατάσταση, τα μνημεία και γενικά τις αρχαιότητές της.

Η συγκεκριμένη γεωγραφική επικράτεια, ουδέποτε είχε μια αυστηρά καθορισμένη συνοριακή γραμμή, αλλά ανάλογα με τις εκάστοτε ιστορικές συνθήκες και συγκυρίες, διαμορφωνόταν και μια μικρότερη ή μεγαλύτερη συνοριακή έκταση στο βαλκανικό χώρο που έφερε την ονομασία «Ήπειρος». Οι γεωγράφοι ανά τις εποχές ορίζουν με διαφορετικό τρόπο τα όρια και την έκταση της Ηπείρου. Οι δύο Έλληνες γεωγράφοι που, κατά τη διάρκεια της οθωμανικής κατάκτησης, ασχολήθηκαν με τον ορισμό και καθορισμό της συνοριακής γραμμής του ηπειρωτικού χώρου, ήταν ο Μελέτιος, επίσκοπος Αθηνών (1661-1714), και ο λόγιος Αθανάσιος Ψαλίδας (1767-1829).

Ο Μελέτιος Μήτσου, στο έργο του «Γεωγραφία παλαιά τε και νέα», που εκδόθηκε στα 1728, γράφει τα εξής: «...Έπεται ή Παλαιά Ήπειρος... οὐδέν ἄλλο μέρος σημαίνει, εἰ μή τό περιεχόμενον μεταξύ τοῦ Κελύδνου ποταμοῦ δί' οὗ χωρίζεται τῆς Ταυλαντίας καί τῆς Μακεδονίας κατά τόν Βορέαν. Τοῦ Πίνδου ὄρους, δί' οὗ χωρίζεται τῆς Θεταλίας ἅπ' Ἀνατολῶν τοῦ Ἀχελώου ποταμοῦ διά τοῦ ὁποίου διαιρεῖται ἀπό Μεσημβρίαν ἐκ τῆς Αἰτωλίας, καί τοῦ Ἰονίου Πελάγους ἀπό Δυσμῶν, καί αὐτό καλεῖται Παλαιά Ήπειρος. Χώρας ταύτης οἱ μικρότεραι ἐπαρχίαι εἶναι Χαννία, Μολοσσία, Δρυοπία, Θεσπρωτία, Ἀλμίνη, Κασσιοπιαία Μεσόγειος, Ἀμφιλοχία, Ἀγραῖς, Ἀκαρνανία¹⁸³...». Ο Αθανάσιος Ψαλίδας ονομάζει την Ήπειρο κομμάτι της Αλβανίας, την ποία χωρίζει σε δύο μέρη, την Ήπειρο και το Ιλλυρικό. Το όριο ανάμεσα στις δύο περιοχές είναι ο ποταμός Αωός (Βιώσα ή Βογιούσα). Κατά τη διάρκεια της επανάστασης, ο Ψαλίδας θα αναθεωρήσει μερικώς την άποψή του και θα υποστηρίξει ότι η Ήπειρος δεν πρέπει να ονομάζεται Αρβανιτία¹⁸⁴.

Στη «Γεωγραφία Νεωτερική» των Δανιήλ Φιλιππίδη και Γρηγορίου Κωνσταντά,

183. Ο συγγραφέας ακολουθεί τον αρχαίο γεωγράφο Πτολεμαίο, διαχωρίζοντας τον γεωγραφικό χώρο της Ηπείρου σε δύο μέρη, την Αλβανία και την Παλαιά Ήπειρο. Μέρος επίσης της Αλβανίας αποτελεί και η Νέα Ήπειρος που την τοποθετεί στην περιοχή Χειμάρρας- Δυρραχίου. Βλ. Μήτσου Μελέτιος, *Γεωγραφία παλαιά και νέα : συλλεχθείσα εκ διαφόρων συγγραφέων παλαιών τε και νέων, και εκ διαφόρων επιγραφών των εν λίθοις, και εις κοινήν διάλεκτον εκτεθείσα, χάριν των πολλών του ημετέρου γένους / πλείστοις δε σημειώμασιν επαν-ξηθείσα μετά και τινών Παραρτημάτων, και πέντε Γεωγραφικών πινάκων, και επιδιορθωθείσα, εξεδόθη ήδη το δεύτερον υπό Ανθιμου Γαζή του Μηλιώτου*, τομ. Β', Εν Βενετία: τύποις Πάνου Θεοδοσίου του εξ Ιωαννίνων 1807, σ. 250-254.

184. Χαριτάκης Γεώργιος, «Ευρωπαϊκή και Ασιατική Τουρκία: από το χρ. του Αθανασίου Ψαλίδα, που επιγράφεται "Γεωγραφία κατά Αθανάσιον Πέτρον Ψαλίδα, Αρχιδιδάσκαλον της εν Ιωαννίνους Καπλανικής Σχολής 1917"», *Ηπειρωτικά Χρονικά* 6 (1931), σ. 32-74.

σπάνιο δείγμα νεοελληνικού λόγου και γραφής, που κυκλοφόρησε το 1791, η Ήπειρος διαχωρίζεται από την αποκαλούμενη Αρβανιτιά, εκτεινόμενη στα σημερινά περίπου γεωγραφικά όρια, περιλαμβανόμενη όμως σε αυτή και το Αργυρόκαστρο. Εκεί διαβάζουμε: «...Αυτή η επαρχία είναι εις το δυτικό της Θεσσαλίας από την οποία τη χωρίζει η Πίνδος, απάνω εις το Ιόνιο Πέλαγος, και έχει από το ανατολικονότιο την κυρίως Ελλάδα από την οποία χωρίζεται από ένα ποτάμι όπου χύνεται εις τον ανατολικό μυχό του Αμβρακικού κόλπο, από το δυτικοβόρειο τη Μακεδονία από την οποία τη χωρίζει μια ράχι των Ακροκεραυνίων όπου είναι κάτω ολίγο από τον Αυλώνα, και πηγαίνει σχεδόν έως εις το Ρίγο, όπου είναι απάνω εις το Ακροκεραύνιο... Όρη διάσημα είναι η Πίνδος, το οποίο λαμβάνει διάφοραις ονομασίαις ... ως επί το πλείστον όμως λέγεται του Μετσόβου τα βουνά, τα Ακρακεραύνια όρη, τα οποία λέγονται τώρα της Χειμάρας τα βουνά. Το ακρωτήριο όπου σχηματίζουν αυτά, ονομάζεται Ακροκεραύνιο¹⁸⁵...».

Από τις προαναφερθείσες πληροφορίες είναι μάλλον δύσκολο να δοθεί μια πληρέστερη περιγραφή των συνόρων του γεωγραφικού χώρου της Ηπείρου. Για μια περαιτέρω διευκόλυνση, θα υιοθετηθούν τα σύνορα μέσα στα οποία εκτεινόταν η οθωμανική διοικητική επικράτεια που ταυτιζόταν με το «πασαλίκι των Ιωαννίνων» κατά το πρώτο μισό του 19^{ου} αιώνα. Το πασαλίκι¹⁸⁶, που με την ύπαρξή του επηρέασε αναμφισβήτητα τα δεδομένα στο εσωτερικό της αυτοκρατορίας, διαμορφώθηκε το τελευταίο τέταρτο του 18^{ου} αιώνα, ενώ τα έτη 1811-1812 επεκτάθηκε με πρωτοβουλία του Αλή Πασά, εισβάλλοντας στις αυτόνομες επικράτειες του Μουσταφά Πασά (Δέλβινο) και του Ιμπραήμ Πασά (Μπεράτι)¹⁸⁷. Ενσωματώνοντας, ο Αλή αυτές τις περιοχές στη δικαιοδοσία του, δημιούργησε μια επικράτεια που τα βόρεια σύνορά της έφταναν ως τον ποταμό Σκούμπη και είχε μια έκταση περίπου 20.000 τετραγωνικών χιλιομέτρων¹⁸⁸. Στις παραμονές των Βαλκανικών πολέμων με τον όρο «Ήπειρος», εννοείτο ολόκληρο το γεωγραφικό τμήμα που περικλειόταν από τα Ακροκεραύνια, την οροσειρά της Πίνδου, τον Αμβρακικό και το Ιόνιο πέλαγος, και υποδιαιρούταν στα σαντζάκια Αργυροκάστρου, Ιωαννίνων, Πρεβέζης και Ρεσσαδιέ (Ηγουμενίτσας)¹⁸⁹.

Είναι σαφές πως οι περιηγητικές αφηγήσεις των συγχρόνων του Αλή Πασά,

185. Φιλίππιδης Δανιήλ-Κωνσταντάς Γρηγόριος, *Γεωγραφία Νεωτερική*, εκδ. Ερμής, Αθήνα 1988, σ. 195.

186. Τα πασαλίκια δεν αντιστοιχούσαν σε ξεχωριστές μονάδες του οθωμανικού διοικητικού συστήματος, ωστόσο μπορούν να θεωρηθούν πολιτικές οντότητες που είχαν de facto υπό την διοίκησή τους μια γεωγραφική περιοχή του κράτους και ένα ημιανεξάρτητο χαρακτήρα στο εσωτερικό του. Οι διοικητές των πασαλικιών υπόκειντο απευθείας στο Σουλτάνο αφού οι εξουσίες των πασάδων ορίζονταν χάρη στο κράτος και το Σουλτάνο. Marmullaku Ramadan, *Albania and the Albanians*, εκδ. Hurst, Λονδίνο 1975, σ. 18.

187. Κοκολάκης Μιχάλης, *Το ύστερο Γιαννιώτικο πασαλίκι: χώρος, διοίκηση και πληθυσμός στην Τουρκοκρατούμενη Ήπειρο (1820-1913)*, εκδ. Κέντρο Νεοελληνικών Ερευνών/Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών 74, Αθήνα 2003, σ. 27-28.

188. Ως προς τις νότιες επαρχίες, περιελάμβανε τους σημερινούς Ελληνικούς νομούς Άρτας, Ιωαννίνων, Πρέβεζας, Θεσπρωτίας και μεγάλο μέρος του νομού Γρεβενών. Βορειότερα, βρίσκονταν οι επαρχίες που σήμερα ταυτίζονται με τις Αλβανικές επαρχίες Αργυροκάστρου, Αγίων Σαράντα, Αυλώνας, Τεπελενίου, Πρεμετής, Σκραπαρίου, Μπερατίου, Φιέρι, και Λιουσνίας.

189. Βακαλόπουλος Κωνσταντίνος, *Ιστορία του Βόρειου Ελληνισμού: Ήπειρος*, εκδ. Αφοί Κυριακίδη, Θεσσαλονίκη 1992, σ. 25.

αναφέρονται στην πραγματικότητα στο χώρο στον οποίο επεκτάθηκαν, μετά τα μέσα του 18^{ου} αιώνα, με τις κατακτήσεις του, οι Αλβανοί και κυρίως ο Τεπελενλής, τον χώρο δηλαδή στον οποίο ασκούσε την εξουσία του.

Τα περισσότερα περιηγητικά κείμενα που αναφέρονται στο τμήμα αυτό της ηπειρωτικής Ελλάδας, προέρχονται από την δεύτερη πεντηκονταετία του 18^{ου} και την πρώτη του 19^{ου} αιώνα. Πλήθος ταξιδιωτών επισκέφτηκαν την Ήπειρο στα έτη 1650-1850. Οι περισσότεροι εξ αυτών συναντώνται στην εικοσαετία 1795-1815, εποχή που μεσουρανούσε το άστρο του Αλή Πασά, όχι μόνο στην Ήπειρο, αλλά και στον ευρύτερο ελλαδικό κορμό¹⁹⁰. Οι δυτικοί ταξιδιώτες δεν περιορίζονται πια στον παραλιακό χώρο, αλλά ταξιδεύουν και στις ορεινές περιοχές της χώρας, που δεν είχαν περπατηθεί από άλλους περιηγητές. Οι μελέτες που πραγματοποιούνται δεν είναι πια μόνο γεωγραφικές ή αρχαιολογικές, αλλά συνάμα γλωσσολογικές, λαογραφικές, στατιστικές, ακριβείς χαρτογραφήσεις κ.ά.¹⁹¹ Μέσα σε αυτά τα κείμενα προβάλλεται ο ελληνισμός που ζει υπό οθωμανική κυριαρχία, αποκαλύπτονται οι αλλαγές που έχουν σταδιακά συντελεστεί και η αναγεννησιακή στροφή που αποτελεί και προπαρασκευή της επανάστασης μέσα στην τρίτη δεκαετία του 19^{ου} αιώνα. Κατά τον Σιμόπουλο, «...μέσα από τα κείμενα των περιηγητών αναδύεται ένας κόσμος με εκχειλίζουσα ζωτικότητα, ώριμος και διαποτισμένος από το δημοκρατικό πνεύμα που γαλβανίστηκε στα πλαίσια των διαφόρων ενοτήτων, κοινοτικών, συντεχνιακών, εμποροναυτικών, στρατιωτικών κ.τ.λ., όπως δημιουργήθηκαν και άνθισαν στο χώρο της δουλείας»¹⁹².

Δεν είναι βέβαιο ότι ένας δυτικός μπορούσε να διακρίνει το ξένο, το παράταιρο, το άκαιρο θέαμα που αντίκριζε, τη στιγμή που οι παραστάσεις που είχε για την Ανατολή, ήταν οι προσλαμβάνουσες για αυτήν, που διετίθεντο στον τόπο καταγωγής του, μιας και ο ίδιος δεν είχε ταξιδέψει ουδέποτε εκεί. Σύμφωνα με την καίρια παρατήρηση της Έλλης Σκοπετέα, «υπάρχουν πράγματα που περιμένει να δει και είτε αρνείται να δει άλλα, είτε ξαφνιάζεται όταν βλέπει άλλα. Μετά από τρεις περίπου αιώνες ανατολισμού, έχει στη διάθεσή του έτοιμες εικόνες, για κάθε λαό ξεχωριστά και για όλη την Ανατολή μαζικά, χωρίς εξαίρεση, κι αυτές επαληθεύει, καθιστά πλουσιότερες ή καταστρέφει, όταν φτάνει η στιγμή να σχηματίζει προσωπική, ενδεχομένως, άποψη»¹⁹³.

190. Μακρής Γιώργος-Παπαγεωργίου Στέφανος, *Το χερσαίο δίκτυο επικοινωνίας του Αλή Πασά*, ό.π., σ. 125-126.

191. Χαρακτηριστικά δείγματα τα έργα των Edward Dodwell, Pouqueville και William Leake.

192. Σιμόπουλος Κυριάκος, *Ξένοι ταξιδιώτες στην Ελλάδα: δημόσιος και ιδιωτικός βίος, λαϊκός πολιτισμός, εκκλησία και οικονομική ζωή, από τα περιηγητικά χρονικά*, ό.π., τόμ. Γ', σ. 20.

193. Σκοπετέα Έλλη, *Η Δύση της Ανατολής: εικόνες από το τέλος της Οθωμανικής αυτοκρατορίας*, εκδ. Γνώση, Αθήνα 1992, σ. 53.

TRAVELS
IN
NORTHERN GREECE.

BY
WILLIAM MARTIN LEAKE,
LATE LIEUTENANT-COLONEL OF THE ROYAL ARTILLERY,
HON. B.C.L. IN THE UNIVERSITY OF OXFORD,
F.R.S.
ONE OF THE VICE-PRESIDENTS OF THE ROYAL SOCIETY OF LITERATURE,
AND OF THE ROYAL GEOGRAPHICAL SOCIETY,
MEMBER OF THE ROYAL ACADEMY OF SCIENCES AT BERLIN,
AND CORRESPONDING MEMBER OF THE ROYAL INSTITUTE OF PARIS.

IN FOUR VOLUMES.
VOL. I.

LONDON:
J. RODWELL, NEW BOND STREET.
1835.

TRAVELS
IN
THE IONIAN ISLES,
ALBANIA,
THESSALY, MACEDONIA, &c.

DURING THE YEARS
1812 AND 1813.

BY
HENRY HOLLAND, M.D. F.R.S.
&c. &c.

LONDON:
PRINTED FOR LONGMAN, HURST, REES, ORME, AND BROWN,
PATERNOSTER-ROW.
1815.

Εξώφυλλα των έργων των William Martin Leake, Henry Holland, J. C. Hobhouse και François Pouqueville

A
JOURNEY
THROUGH
ALBANIA,
AND
OTHER PROVINCES
OF
TURKEY IN EUROPE AND ASIA,
TO
CONSTANTINOPLE,
DURING THE YEARS 1809 AND 1810.

BY
J. C. HOBHOUSE.
SECOND EDITION.
VOL. I.
LONDON:
PRINTED FOR JAMES CANTHORN, COCKSPUR STREET.
1813.

VOYAGE
DANS LA GRÈCE,

COMPRENANT
La description ancienne et moderne de l'Épire, de l'Illyrie grecque, de la Macédoine Cisaxienne, d'une partie de la Triballie, de la Thessalie, de l'Acarnanie, de l'Étolie ancienne et Epictète, de la Locride Hespérienne, de la Doride, et du Péloponèse; avec des considérations sur l'archéologie, la numismatique, les mœurs, les arts, l'industrie et le commerce des habitants de ces provinces;

PAR F. C. H. L. POUQUEVILLE,
Ancien consul-général de France près d'Ali, pacha de Janina; correspondant de l'Académie royale des Inscriptions et Belles Lettres de l'Institut de France; de l'Académie Ionienne de Corcyre; etc.

OUVRAGE ORNÉ DE FIGURES, ET ENRICHÉ DE CARTES GÉOGRAPHIQUES
DRESSÉES PAR M. BARNÉ DU ROCAGE, DE L'INSTITUT DE FRANCE.

TOME PREMIER.

A PARIS,
CHEZ FIRMIN DIDOT, PÈRE ET FILS,
LIBRAIRES, RUE JACOB, N° 24.
MDCCCXX.

Κεφάλαιο 2°

Οι ταξιδευτές: ο ρόλος και τα έργα τους

Evliya Çelebi

Για την πρώιμη οθωμανική περίοδο, οι σημαντικότερες ίσως πληροφορίες για την πόλη των Ιωαννίνων αντλούνται από την πένα του μουσουλμάνου περιηγητή Evliya Çelebi¹⁹⁴. ωστόσο, οι περιεχόμενες στο «Οδοιπορικό», ποσοτικές πληροφορίες, βρίσκονται γενικά σε απόσταση από την πραγματικότητα της εποχής.

Ο Εβλιά Τσελεμπί¹⁹⁵ μπιν Ντερβίς Μουχάμεντ Ζιλί όπως ήταν ολόκληρο το όνομά του¹⁹⁶, γεννήθηκε στην Κωνσταντινούπολη το 1611 σε ένα περιβάλλον της ανώτερης τάξης, που είχε στα χέρια της τη διοίκηση του οθωμανικού κράτους. Κατά την περίοδο λοιπόν της στρατιωτικής και πολιτικής ακμής (17^{ος} - 18^{ος} αιώνας), κατά την οποία σημειώνεται κάποια άξια λόγου λογοτεχνική άνθιση, οι οθωμανοί καλλιέργησαν μεταξύ των άλλων ειδών του λόγου, και το «οδοιπορικό», έχοντας να επιδείξουν ως αφηγηματικό σύγγραμμα αυτού του είδους το «σεχαγιατναμέ» του Εβλιά Τσελεμπί. Πρόκειται για έναν από τους μεγαλύτερους περιηγητές της Μεσογείου, που κατέγραψε σε ένα σώμα δέκα βιβλίων την τριανταεξάχρονη οδοιπορία του Seyahatname (Οδοιπορικό) ή κατά το χειρόγραφο της Βιέννης «Tarih-i Seyyah» (Χρονικό του Οδοιπόρου)- με κέντρο την Κωνσταντινούπολη, από την Περσία ως την Κεντρική Ευρώπη και από τη Ρωσική στέπα ως την Αβησσυνία¹⁹⁷.

Καταγόμενος από παλιά οικογένεια κληρικών και πολεμιστών, δεν κατάφερε να φτάσει στα ανώτερα αξιώματα, αν και πέρασε από όλα τα στάδια της οθωμανικής κυριαρχίας. Ο περιηγητής της Ανατολής έζησε στην εποχή του Σουλτάν Μουράτ Δ' και των διαδόχων του, πραγματοποιώντας σπουδές στη θεολογία, τη μουσική και την καλλιγραφία· ακούραστος ταξιδιώτης, επισκέφτηκε όλες σχεδόν τις επαρχίες της οθωμανικής επικράτειας ως υπάλληλος και μέλος του ιερατείου, διεκπεραιώνοντας ποικίλες στρατιωτικές, διπλωματικές και άλλες αποστολές, τόσο στο εσωτερικό (σπαχής στην εκστρατεία κατά της Βαγδάτης το 1638· παραβρίσκεται επίσης στην πολιορκία και κατάληψη του Χάνδακα το 1669), όσο και στο

194. Evliya (ο φίλος των αγίων), Hafiz (ο γνωρίζων το κοράνι μέσω αποστήθισης) και Siyyah (ο ταξιδιώτης) αποτελούν προσωνύμια με τα οποία ο περιηγητής αυτοαποκαλείται, αν και είναι ευρύτερα γνωστός ως Evliya Çelebi ή Efendi. Çelebi Evliya & Joseph von Hammer-Purgstall, *Narrative of travels in Europe, Asia, and Africa in the seventeenth century*, τομ. 1, εκδ. Oriental Translation Fund, Λονδίνο 1834, σ. 5.

195. Η Όλγα Αυγουστίνου γνωστοποιεί πως η προσφώνηση τσελεμπίς, είναι τουρκικής προέλευσης και με αυτή απευθυνόταν κανείς σε σημαίνοντα πρόσωπα. *Ιδανικά ταξίδια: η Ελλάδα στη γαλλική ταξιδιωτική λογοτεχνία*, ό.π., υποσ. 15, σ. 445.

196. Celeby Evliya, *Οδοιπορικό στην Ελλάδα (1668-1671): Πελοπόννησος - νησιά του Ιονίου - Κρήτη- Κυκλάδες - Νησιά Ανατολικού Αιγαίου*, μτφρ. Λούπης Δημήτρης, εκδ. Εκάτη, Αθήνα 1994, σ. 11. Στο εν λόγω έργο, ο συγγραφέας τονίζει πως το πραγματικό όνομα του περιηγητή δεν είναι γνωστό. Το ψευδώνυμο Εβλιά το πήρε από τον δάσκαλό του, τον ιμάμη της αυλής Εβλιά Μεχμέτ Εφέντη τον οποίο και θαύμαζε ιδιαίτερος, ενώ το Ντερβίς Μουχάμεντ Ζιλί είναι το όνομα του πατέρα του.

197. Λούπης Δημήτρης, «Το Οδοιπορικό του Εβλιά Τσελεμπί ή οι βιβλιογραφικές περιπέτειες μιας περιήγησης», *Η καθ' ημάς Ανατολή* 3 (1996), σ. 173-185.

εξωτερικό της οθωμανικής αυτοκρατορίας (γραμματέας της αντιπροσωπείας στη Βιέννη το 1664¹⁹⁸).

Στο έργο του μας παρουσιάζει μια λαμπερή εικόνα της οθωμανικής αυτοκρατορίας η οποία, παρά τις εσωτερικές της δυσκολίες, βρισκόταν ακόμα σε μια σχετική ακμή, καθώς τα σύνορά της εκτείνονταν ως τα πρόθυρα της Βιέννης και του Αστραχάν. Η κλίση του για τα ταξίδια φάνηκε αρκετά νωρίς, ήδη από το 1630, με θεόπνευστη μάλιστα έγκριση¹⁹⁹, χρονολογία κατά την οποία ξεκίνησε τη δεκάχρονη περιήγησή του στην Πόλη και τα περίχωρά της. Προσωπικότητα γεμάτη απορία και θαυμασμό για τον κόσμο, με έντονη περιέργεια, επιθυμούσε να επισκεφτεί κάθε τόπο, να γνωρίσει και να γνωριστεί με κάθε λογής άνθρωπο και να πληροφορηθεί από κοντά το καθετί. Το εικονογραφημένο υλικό, παρμένο από οθωμανικά και περσικά χειρόγραφα και παλαιές ευρωπαϊκές χαλκογραφίες, διευκολύνουν τον αναγνώστη να ζωντανέψει με τη φαντασία του παραστατικότερα τα πρόσωπα και τα μέρη που αναφέρονται μέσα στο κείμενο²⁰⁰.

Η περιήγησή του στη σημερινή Ελλάδα ξεκινά το 1645 (Κρήτη-βιβλίο II), συνεχίζεται το 1668-70 (ηπειρωτική Ελλάδα, νησιά Ιονίου, Αιγαίο, Κρήτη-βιβλίο VIII) και τελειώνει το 1671 (νησιά ανατολικού Αιγαίου-βιβλίο IX)²⁰¹.

Το *Οδοιπορικό* του Τσελεμπί, που αποτελεί την απάντηση της οθωμανικής Ανατολής στον ευρωπαϊκό περιηγητισμό, κάνει την εμφάνισή του τον 17^ο αιώνα, μια εποχή πλούσια και ώριμη, όσον αφορά στη γεωγραφική και κοσμογραφική αντίληψη της ισλαμικής Ανατολής. Το ογκώδες υλικό του, που είχε τη μορφή των σημειώσεων, συγκεντρώθηκε όταν ο ίδιος εγκαταστάθηκε οριστικά στην Κωνσταντινούπολη και ξεκίνησε την τμηματική διόρθωση και ανάπτυξη του, προσπαθώντας να του δώσει μια οριστική μορφή, πλουτίζοντάς το με καινούριες γνώσεις αποκτηθείσες μετά την περιήγησή του κατά τη διάρκεια της παραμονής του στο κέντρο της επικράτειας και τη σουλτανική αυλή. Κατά την επεξεργασία, άφησε κενά τοπωνυμίων, χρονολογιών και κενές σελίδες που θα συμπλήρωνε μεταγενέστερα. Με το θάνατό του όμως παρέμεινε ανολοκλήρωτο χωρίς ποτέ να φτάσει στην τελική του μορφή²⁰².

Βασικός στόχος του Εβλιά είναι η τέρψη του αναγνωστικού του κοινού· στο 10τομο

198. Κωνσταντακοπούλου Αγγελική, «Εβλιγιά Τσελεμπί (1611-1684): θεόπνευστα ταξίδια», *Ταξίδια στα Βαλκάνια*, *Η Αυγή*, 5/8/2012, σ. 26.

199. Ο ίδιος, στο πρώτο και δεύτερο βιβλίο του, διηγείται ένα όνειρο που κατ' -αυτόν- αποδίδει την κλίση του στα ταξίδια σε θεϊκό χάρισμα. Ονειρεύτηκε, συγκεκριμένα, ότι βρισκόταν στο τζαμί του Αχί Τσελεμπί, με σκοπό να προσκυνήσει τον προφήτη Μωάμεθ, και μέσα στη σύγχυσή του, αντί να ζητήσει την ευλογία του (şefaati), μπερδεύτηκε και του ζήτησε ταξίδια (seyahat). Ο προφήτης, αφού τον ευλόγησε, του ανέθεσε να ταξιδέψει σε ολόκληρη την οθωμανική αυτοκρατορία και να καταγράψει τις εντυπώσεις του. Βλ. Ταναμπάση Αναστασία, «Η Βέροια και η Νάουσα κατά τον περιηγητή του 17^{ου} αι. Evliya Çelebi», *Χρονικά ιστορίας και πολιτισμού Ν. Ημαθίας* 6 (2009), σ. 5-6.

200. Πάλλης Αλέξανδρος, *Σελίδες από τη ζωή της παλιάς γενιτσαρικής Τουρκίας: κατά την περιγραφή του τούρκου περιηγητή του 17ου αι. Εβλιά Τσελεμπί*, Εκδ. Εκάτη, Αθήνα 1941, σ. 35.

201. Δημητριάδης Βασίλης, *Η Κεντρική και η Δυτική Μακεδονία κατά τον Εβλιγιά Τσελεμπί*, μτφρ. Δημητριάδης Βασίλης, εκδ. Εταιρεία Μακεδονικών Σπουδών, Θεσσαλονίκη 1973, σ. 1-4.

202. Celeby Evliya, *Οδοιπορικό στην Ελλάδα (1668-1671): Πελοπόννησος - νησιά του Ιονίου - Κρήτη - Κυκλάδες - Νησιά Ανατολικού Αιγαίου*, ό.π., σ. 18-19.

«Βιβλίο των ταξιδιών», ακολουθεί τους τύπους μιας παραδοσιακής γραφής, ενδιαφερόμενος περισσότερο για την προφορική παράδοση και για (καταγωγικούς) μύθους παρά για την ακριβή καταγραφή και την αποτύπωση της χρονικής αλληλουχίας. Η σκοπιά μέσα από την οποία αντιμετωπίζει τα πράγματα είναι εκείνη του φιλοπερίεργου, απλοϊκού Ανατολίτη, του ανθρώπου που συλλέγει εξωτικά παραμύθια και ιστορίες και θαυμάζει πληθωρικές ρητορικές περιγραφές, με τις οποίες βέβαια «ντύνει» κάθε μέρος που επισκέπτεται. Από εκεί πηγάζουν τόσο τα καλά στοιχεία όσο και οι αδυναμίες στο σύγγραμμά του, όπως η γοητεία και η ζωντάνια του από τη μία, η ακρισία και η υπερβολή από την άλλη, που αναγκαστικά περιορίζουν κάποιες στιγμές τη χρησιμότητά του ως ιστορικής πηγής²⁰³.

Οι ιστορίες του Τσελεμπί είναι συναρπαστικές, αλλά καθίσταται ασαφές το όριο της πραγματικότητας και της φαντασίας. Ο μελετητής του έργου του, Ahmed Amin, λέκτορας στο Πανεπιστήμιο Φαγιούμ της Αιγύπτου, στο τμήμα Ισλαμικής Αρχαιολογίας, διατείνεται ένθερμα πως η παρακαταθήκη του Εβλιγιά καθίσταται σημαντική όχι μόνο για τους Οθωμανούς, αλλά και για όλους τους λαούς της βαλκανικής χερσονήσου εφόσον το έργο του είναι γεμάτο από ιστορικές, λογοτεχνικές, φιλοσοφικές και ανθρωπολογικές προεκτάσεις. Κατά τη διάρκεια του ταξιδιού του περιγράφει εξαντλητικά όλα τα μέρη που επισκέπτεται ανεξαιρέτως: χώρες, πόλεις, κωμοπόλεις, μικρά χωριά, μνημεία και επιγραφές. Η γραφή του, τον αναδεικνύει άλλοτε σε αξιόπιστο ταξιδιωτικό συγγραφέα, και άλλοτε σε εκπληκτικό μυθιστοριογράφο, οπότε και το προϊόν της συγγραφής του αποτελεί ένα συνοθύλευμα ντοκουμέντου και φαντασίας.

Ο Εβλιγιά συμβολίζει την ακατάπαυστη επιθυμία για το ταξίδι, τη γνώση, την περιέργεια, τη μάθηση του διαφορετικού. Το “Seyahatname”²⁰⁴ αποκρυσταλλώνει την αλληλεπίδραση και τον διαχρονικό διάλογο ανάμεσα στην Ευρώπη και τον ισλαμικό πολιτισμό, αφηγούμενο ένα πραγματικό, αλλά και πνευματικό ταξίδι του Τσελεμπί στην Κωνσταντινούπολη, το Κάιρο, τη Βιέννη και το Λονδίνο. Ο ίδιος ενσαρκώνει μια σειρά ιδιοτήτων όπως εκείνη του περιηγητή, του παραμυθά, του διανοούμενου, του θρησκευόμενου, του στρατιωτικού, του μουσικού, του παγκόσμιου πολίτη εν τέλει.

Ο άριστος γνώστης της τουρκικής ιστορίας, παλαιότερης και νεότερης, Νικηφόρος Μοσχόπουλος, δεν υπήρξε σε καμία περίπτωση ένθερμος εκθειαστής του Οθωμανού περιηγητή, διακρίνοντας πως στην αφήγησή του συμφύρονται στοιχεία αμάθειας, ανακρίβειας και θρησκευτικού φανατισμού²⁰⁵. Ως άνθρωπος του θρησκευτικού ιερατείου, και πιστός

203. Κοκολάκης Μιχάλης, «Ο Εβλιγιά Τσελεμπί στην Πρέβεζα και στην Άρτα», *Σκουφάς* 72-73 (1987), σ. 234-235.

204. Το χειρόγραφο του «Βιβλίου των Ταξιδιών», παρέμενε αδιάβαστο έως το 1742 και η επιστημονική ενασχόληση με αυτό ξεκίνησε τον 19° αιώνα με πολλές προβληματικές μεταφράσεις, αφού το πρωτότυπο έβριθε αντιγραφικών σφαλμάτων και οι ίδιες οι λέξεις εκφέρονταν ποικιλοτρόπως στα διάφορα χειρόγραφα, τα οποία ελήφθησαν υπόψη για την έκδοση του πρωτοτύπου. Στην Ελλάδα ο Εβλιγιά έγινε γνωστός από τη μετάφραση του Δ. Τζώρτζογλου των κεφαλαίων που αναφέρονται στην Αθήνα, στον Δ' τόμο του περιοδικού «Ελληνικά», το 1931.

205. Για τους χριστιανούς, και κατ' επέκταση για τους Έλληνες, δε γράφει ποτέ χωρίς να προσθέσει το επίθετο

μουσουλμάνος, κατακρίνει συχνά τους αλλόθρησκους για τους οποίους κατά την περιήγησή του δε δείχνει ιδιαίτερο ενδιαφέρον. Δε μπορούν σε καμία περίπτωση να παραβλεφθούν η υπερβολή και η πληθώρα ανακρίβειών στον τρόπο αντιμετώπισης της αρχαίας ελληνικής ιστορίας, αφού υπερεκτιμά τις λαϊκές παραδόσεις και τις παρουσιάζει ως ιστορικά γεγονότα. Καταγράφει άκριτα οποιαδήποτε πληροφορία λαμβάνει και την παραθέτει απουσία σχολίων. Οι προσφερόμενες χρονολογίες και οι αριθμοί φαντάζουν ως επί το πλείστον υπερβολικοί, όπως και των περισσότερων ανατολικών συγγραφέων που αδιαφορούσαν για τη μαθηματική ακρίβεια.

Παρά την απουσία ακρίβειας στη διαχείριση του υλικού του, γίνεται ουκ ολίγες φορές σαφής πληροφοριοδότης και πολύτιμος καταγραφέας όταν παραθέτει λεπτομέρειες για την κοινωνική ζωή, τα ήθη και τα έθιμα της εποχής του²⁰⁶. Το βλέμμα του απλώνεται σε έναν διευρυμένο χωρο-χρονικό ορίζοντα, αποτυπώνοντας κυρίως την αίσθηση που αντλεί από την οθωμανική κυριαρχία και την ισλαμική πίστη. Ως σύνολο, τα γραπτά του προσφέρουν σημαντικό υλικό για το χώρο της οθωμανικής αυτοκρατορίας και τη ζωή των ανθρώπων (των Οθωμανών κυρίως) στα όρια αυτής. Ο πλούτος των πληροφοριών που καταγράφει, καθιστά το έργο του μια σημαντική πηγή λεπτομερειακών γεωγραφικών, ιστορικών, κοινωνικών, πολιτιστικών, οικονομικών και λαογραφικών στοιχείων, συνιστώντας τον βασικό γεωγράφο του ηπειρωτικού ελληνικού χώρου κατά τον 17^ο αιώνα²⁰⁷.

Συγκεντρωτικά, το *Seyahatname*, μάς κάνει γνωστή την κυρίαρχη, στα μέσα του 17^{ου} αιώνα, τάση της οθωμανικής / ισλαμικής ιδεολογίας γύρω από το χώρο και τους ορθούς πολιτικο-θρησκευτικούς «κανόνες». Έτσι, το κείμενό του είναι χρήσιμο και γιατί βοηθά να σχετικοποιήσουμε τόσο τις μαρτυρίες χριστιανών υποτελών και δυτικών/οριενταλιστών, όσο και διαφορετικές εκδοχές του Ισλάμ.

Ο Οθωμανός περιηγητής, που ο Χρίστος Σούλης χαρακτηρίζει «Παυσανία των νεότερων χρόνων», παρά το φανατισμό και την ανατολίτικη μυθομανία που τον διακρίνει πολλές φορές, μας δίνει σπουδαίες πληροφορίες για το χριστιανικό, δηλαδή το ελληνικό στοιχείο της Ηπείρου και προπαντός των Ιωαννίνων, που η υπεροχή του έναντι του οθωμανικού, τον οδηγεί στο να εκφράσει τη δυσарέσκειά του. Κάθε τι το χριστιανικό και το ελληνικό, αν δε μπορεί να το αποσιωπήσει, το αναφέρει με δυσφορία²⁰⁸.

«κιαφίρ». Πρόκειται για λέξη αραβική, σημαίνουσα «τον μη αναγνωρίζοντα», τον αγνώμονα, τον μη πιστεύοντα στα θεία, των υβριστή των θείων. Βλ. Μοσχόπουλος Νικηφόρος, «Η Ελλάς κατά τον Εβλιά Τσελεμπί: μια τουρκική περιγραφή της Ελλάδος κατά τον ΙΖ' αιώνα. Κριτική ανάλυση και έλεγχος του «Οδοιπορικού» (σεγιαχάτναμέ) του Τούρκου περιηγητού», *Επετηρίς Εταιρείας Βυζαντινών Σπουδών* 15 (1939), σ. 486-514.

206. Πάλλης Αλέξανδρος, *Σελίδες από τη ζωή της παλιάς γενιτσαρικής Τουρκίας : κατά την περιγραφή του Τούρκου περιηγητή του 17ου αι. Εβλιά Τσελεμπί*, ό.π., σ. 64-65.

207. Σιμόπουλος Κυριάκος, *Ξένοι ταξιδιώτες στην Ελλάδα: δημόσιος και ιδιωτικός βίος, λαϊκός πολιτισμός, εκκλησία και οικονομική ζωή, από τα περιηγητικά χρονικά*, ό.π., τομ. Γ', σ. 583-584.

208. Σούλης Χρίστος, «Ταξίδι Τούρκου περιηγητού στην Ήπειρο», *Ηπειρωτικά Γράμματα* 1 (1944), σ. 246-252.

Henry Holland

Ο σερ Henry Holland γεννήθηκε ο 1788 στο Knutsford του Cheshire της Αγγλίας και πραγματοποίησε σπουδές γιατρού στο Εδιμβούργο της Σκωτίας από το 1806 μέχρι το 1811. Από το 1816, ξεκίνησε να ασκεί το ιατρικό επάγγελμα στο Λονδίνο και με την ολοκλήρωση των σπουδών του επιχείρησε το ταξίδι του στην Ελλάδα, όπως είχαν πράξει και άλλοι Άγγλοι πριν από αυτόν, δημοσιεύοντας στη συνέχεια τις περιγραφές τους. Ξεκίνησε λοιπόν από την Αγγλία την άνοιξη του 1812 και πέρασε από την Πορτογαλία, την Ισπανία, τη Σικελία, φτάνοντας τελικά στα νησιά του Ιονίου. Επισκέφτηκε τη Ζάκυνθο, την Κεφαλλονιά, την Ιθάκη και τη Λευκάδα (την επονομαζόμενη Αγία Μαύρα) και ακολούθως πέρασε στην απέναντι δυτική ακτή της Ηπείρου. Στις 27 Οκτωβρίου του ίδιου έτους, μετακινήθηκε με καΐκι από τη Λευκάδα στην Πρέβεζα. Στη συνέχεια επισκέφτηκε την Σαλαώρα²⁰⁹, την Άρτα και τέλος τα Γιάννενα. Εκεί παρέμεινε μόνο λίγες ημέρες ενώ σειρά είχαν η Θεσσαλία, η Θεσσαλονίκη, ο Βόλος, η Λαμία και η Νότιος Ελλάδα. Επέστρεψε στην Πρέβεζα για την περιοδεία του στην Ήπειρο και την Αλβανία. Στην πόλη των Ιωαννίνων ξαναγύρισε στις 25 Μαρτίου 1813, όπου και έμεινε περισσότερο από 15 ημέρες αυτή τη φορά. Εν τέλει, κατέβηκε στη Σαλαώρα από όπου και αναχώρησε με καράβι για την Αγγλία²¹⁰.

Ο νεαρός γιατρός, περιηγήθηκε στην επικράτεια του Αλή Πασά σε ηλικία μόλις 24 ετών, όντας απόφοιτος του Πανεπιστημίου του Εδιμβούργου. Η καλή γνώση της ελληνικής γλώσσας και η ιδιότητά του, που σήμαινε την αυτόματη αποδοχή του από τους Οθωμανούς, αποτέλεσαν βασικά πλεονεκτήματα και διευκολυντικοί παράγοντες στο ταξίδι που πραγματοποιούσε. Η περιοχή που επέλεξε για την έναρξη της έρευνάς του (αρχαιολογικής, πολιτικής, κοινωνικής και πολιτιστικής), είχε ήδη γίνει γνωστή στο ευρωπαϊκό κοινό και είχε προκαλέσει το ρομαντικό ενδιαφέρον της Ευρώπης από τις διηγήσεις ακόμα του Λόρδου Μπάιρον και του συνοδοιπόρου του Hobhouse. Το ταξίδι του στην Ήπειρο πραγματοποιήθηκε το 1812 και πέρα από αυτήν, περιηγήθηκε στην Αλβανία και σε περιοχές της Μακεδονίας, της Θεσσαλίας και της Αττικής. Εντυπώσεις και πολύτιμες πληροφορίες για δημογραφικά και οικονομικά στοιχεία, αποτυπώνονται στο οδοιπορικό του, το οποίο κυκλοφόρησε στο Λονδίνο το 1815, ενώ το 1817 πραγματοποιήθηκε η δεύτερη έκδοσή του. Το γεγονός που τον διαφοροποίησε σε κάποιο βαθμό από τους ομοεθνείς απεσταλμένους του στον ελληνικό χώρο, ήταν το ελάχιστο ενδιαφέρον που έδειξε για το λαμπρό παρελθόν της Ελλάδας. Έστρεψε την προσοχή του στο παρόν και στο μέλλον της, οραματιζόμενος την αυτονομία της που θα προέκυπτε εν μέρει και από τον τομέα της παιδείας²¹¹. Με ξεχωριστή φροντίδα,

209. Η Σαλαώρα υπήρξε το μεγαλύτερο διαμετακομιστικό λιμάνι του Αλή Πασά στη νότια Ήπειρο. Η ονομασία «Σαλαώρα», οφείλεται στην τοποθεσία του, στο χώρο που βρίσκεται κοντά στη θάλασσα, στο άλας (Σάλα-χώρα: χώρος κοντά στο άλας, στη θάλασσα).

210. Αναστασίου Ιωάννης, «Η εμπορική, πνευματική και κοινωνική ζωή στα Γιάννενα του 1812-1813, εντυπώσεις του άγγλου Σερ Χένρυ Χόλλαντ», *Ηπειρωτική Εστία* 16 (1967), σ. 550-557.

211. Toliaς Georgios, *British travellers in Greece 1750-1820 (exhibition catalogue 25 May – 30 July 1995)*, ό.π., σ. 84.

συλλέγει αριθμητικά δεδομένα για τον πληθυσμό, την παραγωγή, τις εμπορικές συναλλαγές και τις άλλες οικονομικές δραστηριότητες κάθε τόπου. Ως σύνολο, η περιηγητική αφήγηση του Holland, μπορεί να εκτιμηθεί ως ένα γεωγραφικό και ανθρωπολογικό εγχειρίδιο για την Ελλάδα των προεπαναστατικών χρόνων.

Στα Ιωάννινα, παρέμεινε περισσότερο χρονικό διάστημα από άλλες πόλεις και είχε την ευκαιρία να γνωρίσει καλύτερα τον τόπο και τους κατοίκους. Στο βιβλίο του αφιερώνει ένα ολόκληρο κεφάλαιο για τη ζωή της πόλης, την οποία και παρατήρησε με ιδιαίτερη προσοχή περιγράφοντάς την λεπτομερώς και με ακρίβεια, παρέχοντας επιπλέον χρήσιμες πληροφορίες για την κοινωνική και πνευματική ζωή στις αρχές του 19^{ου} αιώνα. Το γεγονός της συναναστροφής του κατά βάση με αστούς, απέκλεισε τη δυνατότητά του να αφουγκραστεί το λαό και υπό αυτό το πρίσμα, η εικόνα που μας μεταφέρει είναι ατελής.

Αυτό που ουσιαστικά κέντρισε το ενδιαφέρον του, ήταν η ίδια η φυσιογνωμία του Αλή καθώς και οι μαρτυρίες πως στην επικράτειά του διαπιστωνόταν μια έντονη διαφοροποίηση από το γενικότερο κλίμα νωθρότητας και πολιτικού χάους της οθωμανικής αυτοκρατορίας. Ως γιατρός, έγινε ευνοϊκά δεκτός από τον Αλή Πασά και η επαφή του με τον αντιφατικό βεζίρη υπήρξε στενή, αφού παρείχε σε εκείνον και στο γιο του Βελή, ιατρικές συμβουλές²¹². Του δόθηκε με αυτόν τον τρόπο, η ευκαιρία να γνωρίσει από κοντά και να δώσει μια αυθεντική εικόνα της ιδιόρρυθμης προσωπικότητας του Αλή, των διοικητικών του ικανοτήτων και της πολιτικής του νοοτροπίας²¹³.

Ο Αλή, αντιλαμβανόμενος την αξία του Αγγλου ιατρού, προσπάθησε με κάθε τρόπο να τον κρατήσει στην υπηρεσία του, προσφέροντάς του όσα χρήματα εκείνος επιθυμούσε. Αλλά ο Holland, απέρριψε ρητά την πρόταση, διότι δεν είχε καμία πρόθεση να αφήσει την πολιτισμένη Αγγλία για να παραμείνει στην αυλή του δεσποτικού ηγεμόνα. Ο ίδιος, δεν επιθυμούσε να απομακρυνθεί από το στόχο του, εφόσον είχε έρθει στην Ελλάδα για να δει και να θαυμάσει από κοντά τις πολυμελετημένες, από πλευράς του, αρχαιότητες και να γράψει το σπουδαιότερο έργο του, το οποίο ακόμα και σήμερα αποτελεί σημαντική ιστορική πηγή για την εποχή του²¹⁴.

212. Πέρα από τον Holland, τα ονόματα των ιατρών που μας παραδίδονται είναι του Γεώργιου Σακελλάριου, από την Κοζάνη, σημαντική πνευματική μορφή της εποχής του, ορμώμενος εκ Βιέννης και σύντροφος του Ρήγα Φεραίου, υπήρξε για αρκετά χρόνια, αρχίατρος του Αλή. Ο μετέπειτα πρωθυπουργός της Ελλάδος και γιατρός του Μουχτάρ, Ιωάννης Κωλέττης, από το Συρράκο, και ο Ιωάννης Βηλαράς, από τα Γιάννενα, εμβληματική φυσιογνωμία του ελληνικού διαφωτισμού. Μας παραδίδονται τα ονόματα και άλλων Ηπειρωτών, όπως του Λουκά Βάγια, του Ευάγγελου Μέξη, του Κυρίτση Καραγιάννη, του Αλέξη Γκάγκα και του Γεώργιου Τσαπρασλή. Ήταν όλοι τους σπουδαγμένοι σε ιταλικά και γαλλικά, κυρίως, πανεπιστήμια, ορισμένοι μάλιστα με δικές τους υποτροφίες. Ο Αγγλος περιηγητής, επαινεί την ιατρική ικανότητα των επιστημόνων των Ιωαννίνων αφού πολλάκις έλαβε μέρος σε συμβούλια μαζί τους, λαμβάνοντας αφορμή να εκτιμήσει την επιστημονική τους μόρφωση. Βλ. Καιροφύλας Κώστας, *Ο Αλή Πασάς*, Εν Αθήναις 1934, σ. 56-58· Παπασταύρου Αναστάσιος, «Αλή Πασάς, ο απόλυτος ηγεμόνας», *Ζωσιμάδες* 37 (2011), σ. 34.

213. Καράμπελας Νίκος, «Ο Αγγλος γιατρός Henry Holland στην περιοχή της Πρέβεζας», *Πρεβεζάνικα Χρονικά* 45-46 (2009), σ. 143.

214. Για μια εκτενέστερη μελέτη του οδοιπορικού του Holland, βλ. Πολίτης Αλέξης, «Γνωσιολογικός εμπειρισμός και πολιτικός φιλελληνισμός: το ταξίδι του Henry Holland στην Ελλάδα», *Δελτίον της Ιστορικής και Εθνολογικής Εταιρείας της Ελλάδος* 23 (1980), σ. 341-364.

Λίγο μετά την επιστροφή του στην Αγγλία, το 1816, γίνεται μέλος της Βασιλικής Εταιρείας και το 1828 εταίρος του Ιατρικού Συλλόγου του Λονδίνου. Το 1840 διορίζεται γιατρός του πρίγκιπα Αλβέρτου, συζύγου της βασίλισσας Βικτωρίας, και από το 1852 της ίδιας της βασίλισσας, πραγματοποιώντας παράλληλα πολλά ταξίδια στην Ευρώπη και την Αμερική²¹⁵.

François Charles Hugues Laurent Pouqueville

Ο βαθύτερος αναλυτής του ιστορικού τοπίου του ελλαδικού ηπειρωτικού χώρου, ο Pouqueville, γεννήθηκε στη Νορμανδία το 1770· σπούδασε θεολογία στο Πανεπιστήμιο της Καν, χειροτονήθηκε το 1791, και κατόπιν μετέβη στο Παρίσι όπου και σπούδασε ιατρική. Το 1798, του προσφέρθηκε η θέση του ιατρού στην Επιτροπή Τεχνών και Επιστημών, που συνόδευε τον Ναπολέοντα στην εκστρατεία της Αιγύπτου, περίοδο κατά την οποία συνέγραψε την πρώτη του μελέτη για την πανώλη, στηριζόμενος σε δικές του παρατηρήσεις. Το 1805 χαρακτηρίζεται έτος σταθμός στη ζωή του Pouqueville, αλλά και στην πορεία διαμόρφωσης του γαλλικού φιλελληνισμού, αφού δημοσιεύεται το πρώτο έργο του για την Ελλάδα με τίτλο “Voyage en Morée, à Constantinople, en Albanie, et dans plusieurs autres parties de l’Empire ottoman pendant les années 1798, 1799, 1800 et 1801” (Ταξίδι στον Μορέα, την Κωνσταντινούπολη, την Αλβανία και σε πολλά άλλα μέρη της Οθωμανικής αυτοκρατορίας κατά τη διάρκεια των ετών 1798, 1799, 1800 και 1801²¹⁶), που αποτέλεσε ουσιαστικά το χρονικό των εμπειριών του στα εδάφη της αυτοκρατορίας. Αφιερωμένο στον αυτοκράτορα Ναπολέοντα, η επιτυχία του βιβλίου υπήρξε άμεση κι έτσι ο Pouqueville εδραιώθηκε ως ειδήμονας πια σε ελληνικά θέματα, γεγονός που οδήγησε στο διορισμό του ως γενικού προξένου στα Ιωάννινα. Με τη νέα του ιδιότητα, αλλά και ως βασικός διαμεσολαβητής στις διαπραγματεύσεις του Αλή με τους Γάλλους, θέση που του προσέφερε ο Ναπολέοντας αφού διέκρινε σε εκείνον μια ασυνήθιστη προσαρμοστικότητα και ξεχωριστή διορατικότητα, επισκέπτεται τη χώρα για δεύτερη φορά το 1805 μετά τη νίκη του Ναπολέοντα στη μάχη του

215. Holland Henry, *Recollections of Past Life*, εκδ. Cambridge University Press, Cambridge 2011, σ. 44.

216. Το συγκεκριμένο βιβλίο του Pouqueville, δέχτηκε έντονες κριτικές και αποδοκιμασίες για τις ανακρίβειες και την αναξιπιστία του, οι οποίες και επισημάνθηκαν από τον Βύρωνα, τον Σατωμβριάνδο και τον Leake. Ο Βύρωνας διαπιστώνει πως «ο Πουκεβίλ πέφτει πάντοτε έξω». Βλ. *The poetical works of Lord Byron...: Collected and arranged, with illustrative notes by Thomas Moore, Lord Jeffrey, Sir Walter Scott...&c.,&c.,&c.*, εκδ. D. Appleton & Co., Νέα Υόρκη 1856, υποσ. 3, σ. 31. Ο Σατωμβριάνδος δηλώνει ειρωνικά ότι «ο καλύτερος οδηγός για τον Μορέα θα ήταν ασφαλώς ο Μεσιέ Πουκεβίλ, αν είχε καταφέρει να δει όλα τα μέρη που περιγράφει. Δυστυχώς ήταν φυλακισμένος στην Τριπολιτσά». Chateaubriand François-René, *Itinéraire de Paris à Jérusalem: et de Jérusalem à Paris, en allant par la Grèce, et revenant par l’Egypte, la Barbarie et l’Espagne*, τόμ. 1, εκδ. Le normant, Παρίσι 1811, σ. 39. Στον ίδιο τόνο κινείται και ο Leake υπογραμμίζοντας πως «ο ίδιος ο κ. Πουκεβίλ δεν επισκέφτηκε ποτέ τις περιοχές που περιγράφει παρά μόνον αφού εκδόθηκε το βιβλίο του. Έκτοτε όμως κατοίκησε αρκετά χρόνια στα Γιάννινα, ως Γενικός Πρόξενος της Γαλλίας, και συνεπώς σήμερα πια θα πρέπει να συναισθάνεται, όσο οποιοσδήποτε άλλος που έζησε καιρό στην ίδια χώρα, πόσο ακατάλληλο είναι το βιβλίο του για οδηγός της τοπογραφίας της Ηπείρου και των γειτονικών περιοχών». Leake Martin William, *Researches in Greece*, εκδ. J. Booth, Λονδίνο 1814, σ. 405.

Αούστερλιτς²¹⁷.

Στα Ιωάννινα, έφτασε στις 2 Φεβρουαρίου του 1806. Στην πρώτη τους συνάντηση, τον Μάρτιο του ίδιου έτους, έγινε δεκτός από τον Αλή με μεγάλες τιμές. Ο περιβόητος ηγεμόνας επιθυμούσε διακαώς να ευχαριστήσει τον Γάλλο γενικό πρόξενο, εκφράζοντας έτσι την ευχαρίστησή του για τη γραμμή της γαλλικής πολιτικής στα σχετικά με την επικράτειά του ζητήματα. Το θερμό κλίμα όμως, μεταστράφηκε μετά τη συνθήκη του Τίλσιτ (1807), όταν ο Αλή πασάς διέρρηξε τις σχέσεις του με τη Γαλλία και στράφηκε υπέρ της Αγγλίας²¹⁸. Έκτοτε ο πρόξενος αντιμετωπιζόταν με καχυποψία και βρισκόταν υπό διαρκή παρακολούθηση, παρ' όλους όμως τους περιορισμούς και τις δυσχέρειες που αντιμετώπιζε, παρέμεινε στη θέση του μέχρι τον Φεβρουάριο του 1815. Όλες οι προσπάθειες του Αλή να απομακρύνει τον Rouqueville από τα Ιωάννινα, ώστε να απαλλαγεί από τη διαρκή επιτήρησή του όσον αφορά στις πράξεις και τις προθέσεις του, ναυάγησαν πανηγυρικώς. Μόνο όταν καταργήθηκε το γαλλικό Προξενείο, ένεκα των γαλλικών πολιτικών περιστάσεων, ο Γάλλος πρόξενος μετατέθηκε στην πόλη των Πατρών.

Η ενδεκαετής παραμονή του στον ελληνικό χώρο, «τα καλύτερα χρόνια της ζωής μου», όπως ο ίδιος ισχυριζόταν²¹⁹, αποδείχτηκε απολύτως γόνιμη αφού κατόρθωσε να συγκεντρώσει πλούσιο υλικό για τη χώρα και τους κατοίκους της. Οι πληροφορίες αξιοποιήθηκαν στη συγγραφή του πεντάτομου και βασικότερου για την Ελλάδα έργου του, που έφερε τον τίτλο “Voyage dans la Grèce” (Paris 1820)²²⁰ και της τετράτομης “Histoire de la régénération de la Grèce” (Paris 1824)²²¹. Με τα έργα του ακολούθησε την περιηγητική φιλολογία της εποχής, αλλά διακρίθηκε στρέφοντας το βλέμμα του και προς άλλες κατευθύνσεις. Αξιοποίηση αρχαίων πηγών, συνεχείς παραπομπές σε έργα άλλων περιηγητών, επίδειξη πολυμαθείας και αναζήτηση κοινών σημείων μεταξύ αρχαίων και νεότερων Ελλήνων, ήταν η πεπατημένη για την πλειοψηφία των περιηγητών. Ο ίδιος ήρθε σε άμεση επαφή με το λαϊκό στοιχείο μεταφέροντάς μια περιγραφή των κλεφτών, των ξακουστών ληστών, των τραγουδιών τους αλλά και της ζωής των κατοίκων της βορειοδυτικής Ελλάδας. Για εκείνον το τμήμα της Ηπείρου είχε μεγαλύτερο ενδιαφέρον από ότι η Αττική, η Πελοπόννησος και τα νησιά του

217. Γνωστή και ως η μάχη των τριών αυτοκρατόρων, καθώς τέθηκαν αντιμέτωποι από τη μια πλευρά οι δυνάμεις του Ναπολέοντα και από την άλλη ο ρωσοαυστριακός στρατός, με επικεφαλής τον τσάρο Αλέξανδρο Α΄ και τον αυτοκράτορα Φραγκίσκο Β΄. Ο Ναπολέοντας πέτυχε μεγάλη νίκη που εδραίωσε τη φήμη του ως μέγα στρατηλάτη.

218. Βασικός σκοπός της αποστολής του Rouqueville, ως γενικού προξένου της Γαλλίας στα Ιωάννινα, ήταν η απόσπαση του Αλή από την επιρροή της Αγγλίας και ο προσεταιρισμός του από τη Γαλλία. Γενικότερα, η μείωση της γαλλικής επιρροής στην Ανατολή μετά την εκστρατεία στην Αίγυπτο, αλλά και η κατακόρυφη άνοδος του Αλή, έκαναν τον Ναπολέοντα να διορίσει τον Rouqueville πρόξενο στην αυλή του Πασά των Ιωαννίνων. Μουφίτ Αχμέτ, *Αλή Πασάς ο Τεπελενλής (1744-1822)*, μτφρ. Ιορδάνογλου Α., εκδ. Εταιρεία Ηπειρωτικών Μελετών, Ιωάννινα 1980, σ. 90.

219. Rouqueville François Charles Hugues Laurent, *Travels in Epirus, Albania, Macedonia, and Thessaly. With 4 engravings*, εκδ. Richard Phillips, Λονδίνο 1820, σ. 40· Αγγέλου Αλκης, «Ο Rouqueville και η Ελλάδα του», *Περιηγήσεις στον ελληνικό χώρο*, ό.π., σ. 145-152.

220. Η δεύτερη αναθεωρημένη έκδοση με τίτλο “Voyage de la Grèce” κυκλοφόρησε έξι χρόνια αργότερα.

221. Αγγέλου Αλκης, «Ο Rouqueville και η Ελλάδα του», *Περιηγήσεις στον ελληνικό χώρο*, ό.π., σ. 115-118.

Αιγαίου· δεν είναι τυχαίο ότι επέλεξε να περάσει δέκα ολόκληρα χρόνια σε μια άγρια και συνάμα γοητευτική περιοχή, την οποία εξερεύνησε επισταμένα παρασυρμένος από τη γοητεία που ασκούσε επάνω του. Ο Rouqueville ανέδειξε και παρέδωσε από τα πιο συγκρατημένα ίσως κείμενα όσον αφορά στη γεωμορφολογία του τόπου, την αμερόληπτη αφήγηση των πολεμικών γεγονότων και τη σαφή εικόνα του οικονομικού μεγέθους διαφόρων τμημάτων της ελληνικής επικράτειας²²².

Thomas Smart Hughes

Σύμφωνα με τη μόδα των αρχών του 19^{ου} αιώνα, ο Robert Townley Parker, όπως κάθε νεαρός Άγγλος ευγενής που σεβόταν την καταγωγή και την κοινωνική του θέση, προκειμένου να ολοκληρωθεί ως gentleman, αποφάσισε να ταξιδέψει στις χώρες της κλασικής αρχαιότητας. Η αλήθεια είναι πως τον Άγγλο αριστοκράτη, συνόδευσε στο ταξίδι του στην Ιταλία και την Ελλάδα, ο συνομήλικός του και ελληνιστής Tomas Smart Hughes· στο ταξίδι δηλαδή που του έδωσε υλικό για τη συγγραφή του δίτομου οδοιπορικού του “Travels in Sicily, Greece and Albania”, το οποίο εκδόθηκε στο Λονδίνο το 1820, εικονογραφημένο με σχέδια του C.R Cockerell, με τη δεύτερη επαυξημένη έκδοση να κυκλοφορεί δέκα χρόνια αργότερα.

Ο Thomas Smart Hughes, γεννήθηκε το 1786· σπούδασε κλασικές και θεολογικές σπουδές στο St. John's College του πανεπιστημίου του Cambridge. Ήταν ιδιαίτερα καταρτισμένος στα αρχαία ελληνικά και τα λατινικά. Εκτός από τους αρχαίους συγγραφείς που γνώριζε επισταμένα, ήταν σε θέση να κρίνει φιλοσοφικά δοκίμια, αντιλαμβανόταν ουσιωδώς την πολιτική κατάσταση της εποχής του και διέθετε γνώσεις γύρω από τον ευρωπαϊκό πολιτισμό²²³.

Έφτασε στην προεπαναστατική Ελλάδα με πρόθεση τη γνωριμία με τους τόπους όπου άνθισε ο αρχαίος πολιτισμός και φυσικά, η ιδέα της επίσκεψης στον φημισμένο Πασά της Ηπείρου, δεν άφησε κανέναν από τους δύο ασυγκίνητο. Με συνοδεία υπηρέτη, ξεκίνησαν το Γενάρη του 1813 για μια περιοδεία που διήρκεσε πάνω από ενάμιση χρόνο. Με βρετανικό πλοίο, μέσω Γιβραλτάρ και Ισπανίας, έφτασαν στη Σικελία την οποία περιηγήθηκαν για αρκετούς μήνες. Στα τέλη Σεπτεμβρίου 1813, πέρασαν στον ελλαδικό χώρο με πρώτο σταθμό τη Ζάκυνθο. Κατόπιν επισκέφτηκαν την Πάτρα, την Τρίπολη, το Άργος, τις Μυκήνες, την Αθήνα, για να καταλήξουν στις 2 Γενάρη του 1814 στην πόλη των Ιωαννίνων όπου και έμειναν ως τις 10 Μαΐου 1814. Και σε αυτή την περίπτωση ο αρβανίτης ηγεμόνας υπήρξε ισχυρός πόλος έλξης και ασκώντας την ίδια με τις κλασικές αρχαιότητες γοητεία στη φαντασία των ευρωπαίων περιηγητών²²⁴.

222. Αυγουστίνου Όλγα, *Ιδανικά Ταξίδια: η Ελλάδα στη γαλλικά ταξιδιωτική λογοτεχνία, 1550-1821*, ό.π., σ. 364-365.

223. Καράμπελας Νίκος, «Ο Άγγλος θεολόγος Thomas S. Hughes στην Πρέβεζα και τη Νικόπολη», *Πρεβεζάνικα Χρονικά* 41-42 (2005), Πρέβεζα, σ. 54.

224. Μυκονιάτης Ηλίας, «Ένα πολύτιμο αντίτυπο του ταξιδιωτικού χρονικού του Tomas Smart Hughes», *Αρχαιολογία* 3 (1982), σ. 40-43.

Παρόλο που το ενδιαφέρον του Άγγλου φιλόλογου εστιαζόταν στην αρχαιολογία, η οποία καλύπτει το μεγαλύτερο μέρος του έργου, ο Hughes μας προσφέρει μια κατά το δυνατόν αντικειμενική εξιστόρηση των γεγονότων που έζησε κατά το σύντομο, σχετικά ταξίδι του (φθινόπωρο 1813-καλοκαίρι 1814), και ιδιαίτερα των εκστρατειών του Αλή κατά της Πάργας²²⁵.

Όταν το δίτομο ταξιδιωτικό χρονικό του Hughes διανθισμένο με σχέδια, χαρακτηριστικά και αχρωμάτιστες ακουαντίνες φιλοτεχνημένες από τους C.R Cockerell και J. Smith φτάνει στα χέρια του συνταξιδιώτη του Parker, εμπλουτίζεται εκ νέου με δικό του αποδεικτικό υλικό, προσθέτοντας εκατό πίνακες, εννέα τοπογραφικά σχέδια και έναν χάρτη. Όλα τα παραπάνω συμπληρώνουν το φιρμάνι με το οποίο η Ωραία Πύλη τους αδειοδότησε να εισέλθουν στην αυτοκρατορία και δύο απαντητικές επιστολές από την αυλή των Ιωαννίνων. Ο χρυσός αιώνας της αρχαιοκαπηλίας αποδεικνύεται με σχέδια των αντικειμένων που ο Parker απέκτησε ως ενθύμιο. Ο Άγγλος αιδεσιμότατος και οι δύο σύντροφοι στο ταξίδι του, κατέλυσαν στο αρχοντικό του Νικολού Αργυρού²²⁶, όπου είχαν φιλοξενηθεί επίσης, μια τετραετία πριν, ο Byron και ο Hobhouse²²⁷.

William Martin Leake

Ο Άγγλος αξιωματικός William Martin Leake, συγκεντρώνοντας τις ιδιότητες του αρχαιολόγου, νομισματολόγου, επιγραφικού, γλωσσολόγου και αρχαιολόγου, έγραψε τόσα πολλά οδοιπορικά, αναφερόμενος ελάχιστα στον εαυτό του, σπάνια διηγούμενος ανέκδοτα της περιήγησής του και οδηγούμενος σε γενικά συμπεράσματα. Συμβουλευεται αρχαίους συγγραφείς, έχοντας πάντα για οδηγό και συνοδοιπόρο του τον Πausanias. Χαρακτηριστικό του περιηγητή Leake, υπήρξε το έντονο ενδιαφέρον του απέναντι στη φύση, την τέχνη και τους ανθρώπους. Κοντοστέκεται, παρατηρεί, σημειώνει και συνεχίζει²²⁸...

Τα κείμενα του Felix Beaujour, Pouqueville και William Martin Leake, περιλαμβάνουν πολλές και λεπτομερειακές ειδήσεις και αναλύσεις σχετικές με την πνευματική, κοινωνική

225. Σιμόπουλος Κυριάκος, *Ξένοι ταξιδιώτες στην Ελλάδα: δημόσιος και ιδιωτικός βίος, λαϊκός πολιτισμός, εκκλησία και οικονομική ζωή, από τα περιηγητικά χρονικά*, ό.π., τομ. Γ 2, σ. 221.

226. Τις δαπάνες της φιλοξενίας υφίσταντο οι εύποροι πολίτες της πόλης. Ο Hughes εκφράζει περισσή αγάπη και θαυμασμό στο Νικόλαο Αργυρό, μέσα από το σύγγραμμά του, ενώ γίνεται λόγος και για συμπόσια που οργανώνονταν από χριστιανούς πολίτες, παρισταμένου και του Αλή Πασά. Αραβαντινός Σπυρίδων, *Ιστορία του Αλή Πασά του Τεπελενλή*, τομ. 2, εκδ. Πύρρος, Αθήνα 1979, υποσ. 2, σ. 398.

227. Οι περιηγητές πολύ σπάνια κατέλυναν σε σπίτια οθωμανών, αφού οι τελωνειακοί προέγραφαν τη συμφωνία και η ευθύνη για να τους παραχθεί κατάλυμα, μεταφερόταν στον ραγιά. Οι Βρετανοί τουλάχιστον περιηγητές, δεν ανέπτυξαν ιδιαίτερες επαφές με τους οθωμανούς, αφού η επιφυλακτικότητα και η αδιαφορία τους δε διευκόλυναν τη μεταξύ τους επαφή και κατ'επέκταση οι πρώτοι δε αποσκοπούσαν στην άντληση πληροφοριών από τις περιορισμένες σχέσεις που διατηρούσαν. Βλ. Angelomatis-Tsougarakis Helen, *The eve of the Greek Revival: British Travellers' perceptions of early nineteenth-century Greece*, εκδ. Routledge, Λονδίνο 1990, σ. 18.

228. Σαββίδης Γεώργιος, «Ο Μιλόρδος - ποιητής και ο συνταγματάρχης - τοπογράφος», *Περιηγήσεις στον ελληνικό χώρο*, ό.π., σ. 94-95.

και οικονομική κατάσταση του νεότερου ελληνισμού. Αν και τα κίνητρα εδώ πηγάζουν από διαφορετικές σκοπιμότητες, να εξυπηρετηθούν οι κυβερνήσεις των Μεγάλων Δυνάμεων, στον ανταγωνισμό τους για την οθωμανική κληρονομιά, τα συγγράμματά τους θα κυκλοφορήσουν ευρύτατα στην εποχή τους και θα χρησιμεύσουν ως μοναδικές πηγές στους τότε ιστορικούς, αλλά και στους μεταγενέστερους ερευνητές της προεπαναστατικής περιόδου στην Ελλάδα²²⁹.

Ο Leake επισκέφτηκε την Ελλάδα αρχικά το 1802 και πολλές φορές μεταξύ των ετών 1804 και 1810²³⁰. Υπήρξε αξιωματικός του πυροβολικού στο βρετανικό ναυτικό καθώς και μανιώδης συλλέκτης αρχαίων νομισμάτων (η συλλογή του μετρούσε 12.000 κομμάτια²³¹). Το 1804 η βρετανική κυβέρνηση, θορυβημένη από την πιθανότητα γαλλικής εισβολής στην Ελλάδα, ανέθεσε στον Leake αποστολή στην Πελοπόννησο, με σκοπό τη συλλογή πληροφοριών για τις αμυντικές δυνατότητες της χώρας, τη δικτύωση με Οθωμανούς αξιωματούχους, την εξακρίβωση των θέσεων του τοπικού πληθυσμού και τη συλλογή γεωγραφικών στοιχείων κυρίως από την ενδοχώρα, στο πλαίσιο εκτέλεσης επίσημης μυστικής αποστολής στο χώρο της οθωμανικής αυτοκρατορίας. Η αποστολή του βέβαια, το διάστημα 1794-1815, ήταν η εξυπηρέτηση μελλοντικών πολιτικο-στρατιωτικών συμφερόντων της κυβέρνησής του, καταγράφοντας με προσεγμένες παρατηρήσεις και λεπτομερειακό ύφος ό,τι σημαντικό είχαν να παρουσιάσουν οι περιοχές της Ηπείρου και της Αλβανίας²³².

Ζώντας στην αυλή του Αλή Πασά Τεπελενλή υπό την ιδιότητα του διπλωματικού αντιπροσώπου, η αποστολή του είχε πολιτικο-στρατιωτικό χαρακτήρα²³³ στοχεύοντας παράλληλα και σε μια έρευνα επιστημονικού ενδιαφέροντος. Οι περισσότερες παρατηρήσεις του για

229. Δρούλια Λουκία, «Στροφή του ευρωπαϊκού ενδιαφέροντος προς τον ελληνισμό», *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τομ. ΙΑ', εκδ. Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα 1974, σ. 360-442.

230. Χρήζει προσοχής η επισήμανση και χρονολόγηση μιας πρώτης επαφής της αγγλικής διπλωματίας με τον Αλή Πασά. Κάποιες πρώιμες συνεννοήσεις φαίνεται να έγιναν κατά την επίσκεψη του γραμματέα της αγγλικής πρεσβείας της Κωνσταντινούπολης W. Hamilton στα Ιωάννινα το 1803. Έπεται η επίσκεψη του W.M. Leake το 1804, με ειδική αποστολή του Foreign Office και υπό την άμεση εποπτεία του ναυάρχου Νέλσωνα. Σε αυτή την αρχική προσέγγιση των Άγγλων με τον Αλή Πασά, η αποστολή του Leake το 1804, δεν πρέπει να παρερμηνεύεται συγκρινόμενη με τη μετέπειτα ονομασία του σε επίσημο πρόξενο της Γαλλίας στα Γιάννενα. Η επικοινωνία του Αλή με τους Άγγλους τη δεδομένη χρονική περίοδο (1803-1807), έχουν επίκεντρο την πρόταση μέσω της οποίας ζητά τη στήριξη των Άγγλων στην Κωνσταντινούπολη και αλλού, με σκοπό την ανεξάρτητη ηγεμονία του στο γεωγραφικό χώρο της Αλβανίας, με αντάλλαγμα την εκχώρηση του Πόρτο Παλέρμο (επίναιο της Χιμάρας) με την αναγκαία ενδοχώρα του, ώστε να εγκαθιδρύσουν εκεί μια ισχυρή εμπορική - ναυτική - πολεμική βάση. Βλ. ενδεικτικά Ανωγιάτης-Pele Δημήτρης, *Έξι γαλλικά υπομνήματα για τα Επτάνησα και τον απέναντι ηπειρωτικό χώρο (1798-1809)*, εκδ. Ιόνιο Πανεπιστήμιο, Κέρκυρα 1993, σ. 207-208.

231. Το ενδιαφέρον του για τα κάθε λογής και εποχής ελληνικά νομίσματα, εκδηλώθηκε με τη συγγραφή του βιβλίου *Numismata hellenica: a catalogue of Greek coins*, εκδ. J. Hearne, Λονδίνο 1854, και του παράρτημάς του *A supplement to numismata hellenica: a catalogue of Greek coins collected*, Λονδίνο 1859.

232. Dyson Stephen, *In pursuit of ancient pasts: a history of classical archaeology in the nineteenth and twentieth centuries*, εκδ. New Heaven, Yale University Press 2006, σ. 70.

233. Μετά τη συμφωνία του Τίλσιτ (που έφερε πίσω στα Ιόνια νησιά τους Γάλλους), μεταξύ Ναπολέοντα και Τσάρου, και ύστερα από μια σειρά ενεργειών των Morrier και Leake, ο Αλή Πασάς προχώρησε σε συμμαχία με τους Βρετανούς, οι οποίοι τον ενθάρρυναν να εξασφαλίσει την ανεξαρτησία του και να αντιταχθεί στη γαλλική απειλή.

τον Αλή επικεντρώνονται στους πολιτικούς χειρισμούς και ελιγμούς του, αφού στον ίδιο είχε ανατεθεί να είναι επωφελής για τους συμπατριώτες του και να βρίσκει τις ισορροπίες μέσα στο, πραγματικά τεταμένο κλίμα, που επικρατούσε στις δυτικές επαρχίες της ευρωπαϊκής οθωμανικής αυτοκρατορίας²³⁴.

Κατά τη διάρκεια των συχνών ταξιδιών του, ο Leake διέσχισε το μεγαλύτερο μέρος της βόρειας Ελλάδας, την Πελοπόννησο και τη Μικρά Ασία. Παρατήρησε τα τοπία, το εμπόριο, την αρχιτεκτονική κ.ά. Το 1835 εξέδωσε στο Λονδίνο το 4τομο έργο του “Travels in northern Greece”, και η περιήγησή του στην Ήπειρο εκτείνεται στους τόμους 1,3 και 4. Η πραγματική αξία οδοιπορικού του, έγκειται περισσότερο στην ιστορική καταγραφή παρά στην ταξιδιωτική λογοτεχνία²³⁵. Ο ίδιος ταξίδεψε είτε με τα πόδια είτε έφιππος, κάτι που ελάχιστοι θα έκαναν σήμερα, και με εκπληκτική μελέτη των αρχαίων γεωγράφων όσο κάθε άλλος περιηγητής, συνέθεσε έναν πολύτιμο οδηγό αναφοράς²³⁶.

Το 1814 έγινε μέλος της φιλελληνικής εταιρείας των Dilettanti, και το 1815, εταίρος της Βασιλικής λογοτεχνικής Εταιρείας, ενώ υπήρξε ο ιδρυτής της Βασιλικής Γεωγραφικής Εταιρείας της Βρετανίας. Λίγο πριν το θάνατό του, τον Γενάρη του 1860, έκανε μια αποτίμηση του έργου του παραθέτοντας τα εξής στον πρόλογο του έργου “A supplement to numismata hellenica”:

Αφιέρωσα εξήντα χρόνια εργασίας και έρευνας με σκοπό τον διαφωτισμό των Ελλήνων σχετικά με την ιστορία και γεωγραφία των χωρών που είχαν εκπολιτιστεί από τους προγόνους τους και για να επιστημάνω τα σωζόμενα μνημεία που συνδέονται με την ιστορία του απαράμιλλου εκείνου λαού.

George Gordon Lord Byron - John Cam Hobhouse

Ο λόρδος Byron, ο μεγάλος λυρικός και σατυρικός ποιητής του 19^{ου} αιώνα, που καθιερώθηκε ως το παγκόσμιο σύμβολο του ρομαντισμού και της πολιτικής ελευθερίας, υπήρξε για τους Έλληνες το σύμβολο του φιλελληνισμού κι έγινε θρύλος και είδωλο λατρείας.

Από το πρώτο του βιβλίο ποιημάτων με τίτλο «Ωρες τεμπελιάς²³⁷», που κυκλοφόρησε

234. Βιγγοπούλου Ιόλη, «Ο ιστορικός κόσμος ιδωμένος από τους Ταξιδιώτες (15^{ος} - αρχές 20^{ου} αι.)», *Ο Ελληνικός κόσμος μέσα από το βλέμμα των περιηγητών (15^{ος}-20^{ος} αιώνας): Ανθολόγιο από τη συλλογή του Δημητρίου Κοντομηνά*, ό.π., σ. 14.

235. Σύμφωνα με την Katherine Fleming, κείμενα όπως το τετράτομο έργο του Leake, αποτελούν κατά το πρότυπο του Said, επίτευγμα της οριενταλιστικής λογοτεχνίας. Μέσα σε αυτό το πλαίσιο ο Αλή παρουσιάζεται και χαρακτηρίζεται «απάνθρωπος», «δεσποτικός», «αμόρφωτος», «διεστραμμένος», «αδαής», «δόλιος» και άλλα μειωτικά επίθετα ανατολίτικης προσέγγισης. Η σημασία του έγκειται στο ότι αποτελεί έργο του οριενταλισμού, συγκροτώντας παράλληλα ένα είδος αυτοκριτικής, ένα δηλωτικό σχόλιο όχι μόνο πάνω στη δυτική ανωτερότητα, αλλά και στη δυτική αδυναμία. Βλ. *Αλή Πασάς: ο μουσουλμάνος Βοναπάρτης*, ό.π., σ. 186-187.

236. Eisner Robert, *Travelers to an antique land: the history and literature of travel to Greece*, ό.π., σ. 104.

237. Ολοκληρωμένος ο τίτλος στην αγγλική γλώσσα είναι Hours of Idleness: a Series of Poems, original and translated. Το πρώτο ποιητικό εγχείρημα του Byron, αντιμετωπίστηκε με δριμύτητα από τον εκδότη του Endiburg Review, παρά το γεγονός ότι πολλοί διείδαν την επιτυχία των ποιημάτων που θα ακολουθούσαν. Τα

στα βιβλιοπωλεία του Λονδίνου το 1807 και σε ηλικία 19 ετών, μέχρι το “Childe Harold’s Pilgrimage” (Προσκύνημα του Τσάιλντ Χάρολντ) που δημοσιεύτηκε στις αρχές του 1812²³⁸, ο George Gordon Byron, ο μετέπειτα λόρδος Βύρωνας των Ελλήνων, άλλαξε πολύ. Ο πατέρας του, John Byron, καταγόταν από ευγενή οικογένεια, αλλά υπήρξε σπάταλος και άσωτος· αυτοκτόνησε όταν ο γιος του ήταν μόλις τριών ετών. Ο δεκάχρονος μέλλοντας λόρδος και η μητέρα του ζούσαν στο Ambodin της Σκωτίας, μόνο με τα απαραίτητα. Στα δέκα του χρόνια κληρονόμησε εντελώς ξαφνικά τον τίτλο και την περιουσία του θείου του, κάτι που του επέτρεψε τις σπουδές του στο πανεπιστήμιο του Cambridge. Με μια ιδιαίτερη προτίμηση στην ποίηση και την ιστορία και πριν προλάβουν οι Άγγλοι να μάθουν περισσότερα για εκείνον, λίγο μετά τη δημοσίευση του «English Bards and Scotch Reviewers» (Άγγλοι ποιητές και Σκώτοι επικριτές), που έγινε εκδοτική επιτυχία στην Αγγλία και μετέτρεψε σε διάσημο ποιητή τον Βύρωνα εν μια νυκτί, φεύγει για το ταξίδι του με προορισμό την Πορτογαλία, την Ισπανία, την Ελλάδα και την Τουρκία²³⁹.

Την πρώτη φορά που ο Byron επισκέπτεται την Ελλάδα, σε ηλικία 22 ετών, είναι τον Σεπτέμβριο του 1809, όταν με φρεγάτα ξεκινά από τη Μάλτα, συνοδευόμενος από τον υπηρέτη του Fletcher και τον στενό φίλο, συμφοιτητή στο Cambridge και συνοδοιπόρο του, John Cam Hobhouse²⁴⁰ (μετέπειτα λόρδο Broughton ο οποίος κι εξέδωσε αργότερα το ημερολόγιο των ταξιδιών τους), πέρασαν τα νησιά του Ιονίου, φτάνοντας στο λιμάνι της Πάτρας. Από εκεί, σειρά έχει μια σύντομη επίσκεψη σε περιοχές της Άρτας, ακολουθώντας μια πορεία με προορισμό την Πρέβεζα, όπου φθάνουν στις 29 Σεπτεμβρίου²⁴¹. Από εκεί θα πορευτούν στο Μεσολόγγι όπου, λίγα χρόνια αργότερα, θα γραφούν οι τελευταίες σελίδες της ζωής του Βύρωνα· επόμενος σταθμός τους, η Νικόπολη του Αυγούστου, μνημείο της νίκης του στη ναυμαχία του Ακτίου. Από την Άρτα και διά μέσου Πρεβέζης στις 3 Οκτωβρίου, ακολουθούν βόρεια κατεύθυνση με προορισμό τα Ιωάννινα, όπου ο Βύρωνας θα επισκεφτεί τον Αλή Πασά, σε μια χρονική περίοδο που ο δολοπλόκος ηγεμόνας χρησιμοποιεί Βρετανούς σε πολιτικές ίντριγκες εναντίον των Γάλλων²⁴².

ποιήματα δημοσιεύτηκαν το 1805, όταν ο Byron διένυε το 19° έτος της ηλικίας του, και τα περισσότερα γράφτηκαν στην ηλικία των 16 ως 18 ετών. Βλ. *The selected works of Lord Byron: Hours of Idleness, English Bards and Scotch Reviewers, Cain, A Mystery, with occasional pieces, and life of the author*, εκδ. W. Milner, Λονδίνο 1838, σ. 4.

238. Μετά τη δημοσίευση των δύο πρώτων Ασμάτων του Childe Harold’s Pilgrimage, στις 10 Μαρτίου 1812, ο Byron ανέφερε χαρακτηριστικά: «Ξύπνησα ένα πρωί και βρέθηκα διάσημος!».

239. Παπακώστας Σπύρος, «Έτσι ξεκίνησε ο Λόρδος Βύρων», *Σκουφάς* 85 (1995), σ. 75-80.

240. Το όνομα του John Cam Hobhouse, εντοπίζεται στις λίστες της Ελληνικής Επιτροπής του Λονδίνου, γνωστής στη βιβλιογραφία με τον τίτλο «Ελληνικό Κομιτάτο», συμπεριλαμβανομένων και άλλων σημαντικών παραγόντων της πολιτικής και πνευματικής ζωής της Βρετανίας. Το φιλελληνικό κίνημα στη Βρετανία, κατά τα πρώτα χρόνια της δεκαετίας του 1820, συγκροτείται και μορφοποιείται, σχεδόν αποκλειστικά, από εκπροσώπους του πρώιμου φιλελευθερισμού. Τζουρμάνα Γιάννα, «“Στόχος μας να φέρουμε γνώση και ελευθερία”: ο Λ. Στάνχοπ και οι Βρετανοί φιλελεύθεροι στην επαναστατημένη Ελλάδα», *Δοκίμης* 9-10 (2001), σ. 47-86.

241. *Lord Byron selected letters and journals*, Marchand Leslie Alexis (επιμ.), εκδ. Harvard University Press, Harvard 1982, σ. 29.

242. Peter Myrian, «Πρώτο ταξίδι (1809-11)», *Επτά Ημέρες, Λόρδος Βύρων ο λαμπρότερος των Φιλελλήνων*,

Το 1812, ο Byron εξέδωσε το περίφημο ποίημα Childe Harold's Pilgrimage, από πολλούς χαρακτηριζόμενο «στιχοποιημένο ταξιδιωτικό», στο οποίο αποτυπώνονται οι λογοτεχνικές αναμνήσεις του ταξιδιού που πραγματοποίησε σε ολόκληρη τη Μεσόγειο. Στο «Προσκύνημα του Τσάιλντ Χάρολντ», ο Byron λειτουργεί με δύο συνειδήσεις, αυτή του ποιητή αλλά και του ήρωά του, καταγράφοντας με λεπτή ευαισθησία τα συναισθήματα και τους συλλογισμούς που εγείρονται αντικρίζοντας το ελληνικό πανόραμα. Και όχι μόνον στο συγκεκριμένο ποίημα, αλλά και στις λεγόμενες «Ανατολίτικες Ιστορίες» του ή σε άλλα σύντομα λυρικά κομμάτια, υπάρχουν διάσπαρτες μαρτυρίες διαχρονικής σημασίας που οδήγησαν τον συνάδελφό του, Percy Bysshe Shelley²⁴³ να προσδώσει στον Μπάιρον τον χαρακτηρισμό του «προσκυνητή της αρχαιότητας», είτε οι στίχοι του σχολιάζουν λεπτομέρειες της αρχαιότητας, είτε της τότε επικαιρότητας²⁴⁴.

Η λογοτεχνική Ανατολή του Byron, πηγάζει από την ιστορία του Οριενταλισμού, εκφραζόμενη μέσα από μια φανταστική εικόνα, μέσα από έναν τόπο εξωτικής φαντασίας, το είδος εκείνο της φαντασίας που ο ποιητής Μπάιρον δημιούργησε για τον εαυτό του. Αυτή του η ευρηματικότητα, έθρεψε μια «λεγεώνα» οριενταλιστών ζωγράφων με επιφανέστερη φιγούρα εκείνη του Γάλλου ζωγράφου Eugène Delacroix, δημιούργημα του οποίου φέρει τον τίτλο “La Mort da Sardanapale²⁴⁵”, χρονολογημένο στα 1824, εμπνευσμένο από την ανθρώπινη τραγωδία του Άγγλου ποιητή. Στο πλαίσιο αυτό, ο οριενταλισμός στην τέχνη του 19^{ου} αιώνα, ανήκει στην παθολογία του ρομαντισμού, εκφράζοντας αναντίρρητα ένα βαθύτερο ενδιαφέρον στον εξωτισμό, στο παράδοξο και στη νοσταλγία της Ανατολής, η οποία αυξάνει τη φαντασία και πυροδοτεί το πάθος.

Στις αντανάκλασεις και τις αναφορές του στην Ελλάδα, ο Βύρωνας αποτύπωσε τη δυσμενή κατάσταση των Ελλήνων αλλά και τη διακαή προσπάθειά τους να απαλλαχτούν από τα δεσμά της οθωμανικής καταπίεσης. Στο βυρωνικό αλλά και σε επόμενα ποιήματα του ίδιου ύφους, ο ελληνικός χώρος παρουσιάζεται ξεπεσμένος και απομακρυσμένος από το λαμπρό του παρελθόν. Το θέμα απασχόλησε έντονα και τους λόγιους Ευρωπαίους, συμβάλλοντας σε αυτή την κατεύθυνση ο Άγγλος λόρδος, αφού με το έργο του Childe Harold διέγειρε το αίσθημα της συμπόνιας απέναντι στους Νεοέλληνες, χωρίς όμως

Η Καθημερινή, 25-6/3/2000, σ. 3.

243. Ο Shelley, παρόλο που δεν άπτησε ποτέ πόδι στην Ελλάδα, ενθουσιάστηκε από την πρώτη στιγμή, και πρώτος στα αγγλικά γράμματα αφιέρωσε ένα εξέχον λυρικό ποίημα στο θέμα της ελληνικής Επανάστασης, σε μορφή αρχαίας τραγωδίας, βασισμένος στους *Πέρσες* του Αισχύλου, με τίτλο *Hellas*.

244. Ραϊζης Μάριος- Βύρων, «Ο ποιητικός περιηγητισμός του Λόρδου Μπάιρον στην Ελλάδα», *Πρακτικά Διεθνούς Συμποσίου Ο περιηγητισμός στην Ελλάδα τον 18^ο και 19^ο αιώνα*, ό.π., σ. 95-6.

245. Εμπνευσμένος από την τραγωδία του Μπάιρον, ο πίνακας απεικονίζει το Σαρδανάπαλο, βασιλιά των Ασσυρίων, ο οποίος, όταν πολιορκήθηκε, διέταξε να σφαγιασθούν μπροστά του αρχικά όλο το χαρέμι, στη συνέχεια όλοι οι ακόλουθοί του, και τέλος, ο ίδιος. Μια παροξυντική ατμόσφαιρα βίας, χλιδής και φιληδονίας κυριαρχούν στη σύνθεση, δίνοντας διαστάσεις οργίου σε αυτή τη σκηνή μαζικής σφαγής. Ένα από τα πιο δυνατά σύμβολα του εξωτισμού και της ετερότητας, το χαρέμι, αντιπροσωπεύει την αντίθεση των αντιλήψεων της Δύσης για τη σεξουαλικότητα. Πρβλ. Sardar Ziauddin, *Orientalism*, εκδ. Open University Press, Φιλαδέλφεια 1999, σ. 46-47.

να δηλώσει ποτέ ρητά και ανεπιφύλακτα υπέρ της απελευθέρωσης της Ελλάδας. Όταν ξεσπούσε ο ελληνικός απελευθερωτικός αγώνας το 1821 η σιωπή του κατοπινού ήρωα της επανάστασης ήταν εκκωφαντική. Ο Βύρωνας άργησε να κινήσει²⁴⁶...

«Δεν υπάρχει αμφιβολία πώς στη φάση αυτή της ζωής του Byron, ο φιλελληνισμός και παράλληλα ο φιλελευθερισμός του, δεν ταυτίζονται με συνειδητή πολιτική πράξη», υποστηρίζει η καθηγήτρια του Πανεπιστημίου Αθηνών, Μάρα Γιαννή. Όμως, φεύγοντας, «είχε σχηματίσει συγκεκριμένες απόψεις, οι οποίες επρόκειτο να καθορίσουν τον χαρακτήρα του και την ορμή του φιλελληνισμού του ως το τέλος της ζωής του», σύμφωνα με τον διάσημο Αμερικανό Βυρωνιστή Leslie Marchand²⁴⁷.

Ως κυριαρχική μορφή του ρομαντισμού του 19ου αιώνα, τάχθηκε υπέρ της ελληνικής προσπάθειας για απελευθέρωση λαμβάνοντας, δικαίως από πολλούς, αδίκως κατ' άλλους, το ρόλο του κορυφαίου Ευρωπαίου φιλέλληνα, αφού η ποίησή του περιέκλειε όλες τις όψεις του φιλελληνισμού, μέσα από τον οποίο αναγεννήθηκε η «Ελλάς»²⁴⁸.

Edward Everett - Theodore Lyman

Όταν ο Edward Everett, υπό την διττή ιδιότητα του φιλέλληνα και του περιηγητή, έφτασε στην Ελλάδα την άνοιξη του 1819, ήταν ο πρώτος Αμερικανός που πραγματοποιούσε το συγκεκριμένο ταξίδι²⁴⁹. Ο ελληνικός χώρος βέβαια, προϋπήρξε αντικείμενο θαυμασμού για το μεγαλείο της αρχαιότητας, όπως αυτή γινόταν κατανοητή μέσα από τη λογοτεχνία, την αρχιτεκτονική, τη γλυπτική, και λόγω της ρωμαϊκής εκδοχής, έγινε γνωστή στο δυτικό κόσμο.

Από τα φοιτητικά του ακόμα χρόνια, από την εποχή δηλαδή που σπούδαζε κλασική φιλολογία στο Harvard College, είχε ονειρευτεί ο Everett να επισκεφτεί μια μέρα την Ελλάδα, την οποία θεωρούσε «ιδανικό πρότυπο για κάθε έθνος που αναζητούσε την ταυτότητά του²⁵⁰». Η επιθυμία του έγινε πιο επιτακτική ύστερα από τη μελέτη του “Itinéraire de Paris à Jerusalem” του Chateaubriand και του “Childe Harold’s Pilgrimage” του Byron²⁵¹. Και τα

246. Beaton Roderick, «Ο Shelley και ο Byron για την εθνική ταυτότητα των επαναστατημένων Ελλήνων του 1821», *Πρακτικά Δ' Ευρωπαϊκού Συνεδρίου Νεοελληνικών Σπουδών Ταυτότητες στον ελληνικό χώρο (από το 1204 έως σήμερα)*, ό.π., τομ. Γ', σ. 489.

247. Λόρδου Μπάιρον, *Επιστολές από την Ελλάδα 1809-1811 και 1823-24*, μτφρ. Κούρτοβικ Δημοσθένης, εκδ. Ιδεόγραμμα, Αθήνα 1996, σ. 15· Τριγάζης Πάνος, «Ο Λόρδος Βύρων στην Αθήνα», *Η Αυγή* 1/1/2010.

248. Chan Stefanie, *The Regeneration of Hellas: Influences on the Greek War for Independence 1821-1832*, Senior Thesis, Claremont McKenna College 2011, σ. 1-2.

249. Ο Edward Everett, διετέλεσε πρόεδρος του Harvard, κυβερνήτης της Μασαχουσέτης και πληρεξούσιος υπουργός στο Λονδίνο. Todorova Nikolaeva Maria, *Imagining the Balkans*, εκδ. Oxford University Press, Νέα Υόρκη 1997, σ. 104.

250. Katula Richard, *The Eloquence of Edward Everett: America's Greatest Orator*, εκδ. Peter Lang, Νέα Υόρκη 2010, σ. 13.

251. Το χρέος του προς τον Byron το εκφράζει στον πρόλογο του οδοιπορικού του: «Η κατάσταση και το μέλλον της νέας Ελλάδας έχει γίνει κοινό θέμα ενδιαφέροντος και συζήτησης από την εμφάνιση των πρώτων ωδών του Childe Harold. Η εξαιρετική επιτυχία του ποιήματος αυτού είχε μεγάλη επίδραση στην κοινή γνώμη,

δύο βιβλία, έστρεψαν το ενδιαφέρον του στη σύγχρονη Ελλάδα και στη δύσκολη κατάσταση στην οποία είχε περιέλθει. Ο αγώνας των Ελλήνων για αποδέσμευση, επιστράτευσε από την πρώτη στιγμή την προσοχή του Everett, και απευθυνόμενος στον αμερικανικό λαό, ανήγγειλε πως «... αισθανόμαστε τύψεις αντικρίζοντας έναν ευφύεστατο, χριστιανικό πληθυσμό, να πασχίζει εναντίον ενός φρικαλέου δεσποτισμού, που μακροχρόνια καταδυναστεύει και φθείρει τον τόπο. Ακόμα κι αν κατέχουμε εμψυχωτική διάθεση, που θα μπορούσε, μέσα στη δίνη του σκληρού αγώνα να τους χαροποιήσει (τους Έλληνες), η απραξία, μας κάνει συνένοχους των καταπιεστών²⁵²...». Ένθερμος φιλέλληνας, ο Everett τάχθηκε υπέρ της ελληνικής επανάστασης και της ανάγκης να υποστηριχτεί επίσημα, ενώ συμμετείχε σε οργανώσεις πολιτών για την οικονομική και πολιτική στήριξη των Ελλήνων, συγκεκριμένα ως γραμματέας της Ελληνικής Επιτροπής της Βοστώνης.

Ένα πρώιμο δείγμα του ενδιαφέροντός του για τη νέα Ελλάδα, ήταν μια μελέτη που δημοσίευσε ανώνυμα στο περιοδικό *The General Repository and Review* (τομ. 3, 1813, σ.80-95) και φέρει τον τίτλο “On the Literature and Language of Modern Greece”. αρχικά ο Everett αναφέρεται στην πολιτική αποκατάσταση της Ελλάδας, ενώ παράλληλα προβαίνει σε μια σειρά παρατηρήσεων για τη διαφορά της νεοελληνικής από την αρχαία γλώσσα και σημειώνει τα ονόματα των κυριότερων Ελλήνων λογίων της εποχής²⁵³. Το 1814, όταν και απέκτησε το δεύτερο στη σειρά πτυχίο του, η «Αποκατάσταση της Ελλάδας», αποτέλεσε το αντικείμενο της αγόρευσής του, και τον Οκτώβρη του 1823, δημοσίευσε στο περιοδικό *North American Review*, μια εμψυχωτική έκκληση προς την Ελλάδα από τους πολίτες της Αμερικής, συμπεριλαμβάνοντας μεταφρασμένο το Σύνταγμα της Επιδαύρου. Το αποτέλεσμα ήταν να εγερθεί και να εκδηλωθεί μια φιλελληνική κινητοποίηση, σε αρκετές περιοχές των Ηνωμένων Πολιτειών, ενώ οι πρώτες φιλελεύθερες συνδρομές προς ενίσχυση του ελληνικού αγώνα, ήταν πια γεγονός²⁵⁴.

Λίγο πριν την πραγματοποίηση του ταξιδιού του στην Ελλάδα, ο Αμερικανός περιηγητής επισκέφτηκε τον Byron στο Λονδίνο, όπου και του εξέφρασε το θαυμασμό για το έργο που στάθηκε, εν μέρει, η αφορμή για να υλοποιήσει την επιθυμία του, όπως επίσης τον

και από την εποχή αυτή ο αριθμός των περιηγητών στην Ελλάδα έχει πολύ αυξηθεί, και η κατάσταση της χώρας έχει γίνει πολύ περισσότερο αντικείμενο έρευνας από κάθε άλλη προηγούμενη περίοδο. Οι ωραίες στροφές του Childe Harold, οι πληροφορίες που περιέχει και οι σχετικές με τους Έλληνες σημειώσεις καθώς και τα δείγματα της γλώσσας τους που μας δίνονται εκεί, διέγειραν μέσα μου, όπως ίσως και μέσα στην ψυχή κάθε νέου που μόλις είχε τελειώσει τις σπουδές του, το πιο ζωηρό ενδιαφέρον για την κλασική χώρα και μια επιθυμία να επέτρεπαν οι συνθήκες να την επισκεφτώ». Zotos Stephanos, *Hellenic presence in America*, εκδ. Pilgrimage, Wheaton, Illinois 1976, σ. 46.

252. Varg Paul, *Edward Everett: The Intellectual in the Turmoil of Politics*, εκδ. Associated University Press, Λονδίνο 1992, σ. 31.

253. Ο Everett, ήταν γνώστης των βίων και των έργων κάθε Έλληνα κλασικού συγγραφέα καθώς και ένθερμος θαυμαστής της ελληνικής γραμματικής και φιλολογίας. Σούλης Γεώργιος, «Δύο Αμερικανοί περιηγητές στην Τουρκοκρατούμενη Ελλάδα», *Αργοναύτης* 1 (1959), σ. 92-99.

254. Everett Edward, *Selections from the works of Edward Everett: with a sketch of his life*, εκδ. James Burns, Βοστώνη 1839, σ. 19.

γιατρό Holland και άλλους, που πρόθυμα του έδωσαν συστατικά γράμματα και πληροφορίες για τον επερχόμενο προορισμό του.

Οπλισμένος με μια αρκετά καλή γνώση της νεοελληνικής, ξεκίνησε με τον φίλο του, στρατηγό Lyman, το φθινόπωρο του 1818 για την Ιταλία και στις 21 Μαρτίου 1819, μετέβησαν από τη Νεάπολη στον Τάραντα, απ' όπου και έπλευσαν για την Κέρκυρα. Από εκεί και μέσω της Σαγιάδας, έφτασαν στα Ιωάννινα στις 10 του Απρίλη, όπου και κατέλυσαν στο αρχοντικό του Νικολάου Βρεττού²⁵⁵, στο αρχοντικό του οποίου, είχε φιλοξενηθεί ο Byron κατά τη διάρκεια της συγγραφής του Childe Harold. Πρωταρχική τους επιδίωξη ήταν η επίσκεψη στον Αλή Πασά, διάσημος από τα ποιήματα του Byron και τις διπλωματικές του σχέσεις με ποικίλες ευρωπαϊκές χώρες, είχε αποκτήσει ανυπέρβλητη φήμη²⁵⁶. Κατά την παραμονή τους στα Ιωάννινα, οι ορμώμενοι εξ Αμερικής περιηγητές, είχαν δύο ενδιαφέρουσες συναντήσεις με τον Αλή και η συνομιλία τους αποτελεί από τα πιο αξιοπρόσεχτα κομμάτια των οδοιπορικών τους. Το ενδιαφέρον ωστόσο, εστιάζεται στη σύντομη επαφή που είχε με τον Αθανάσιο Ψαλίδα, κατά τη διάρκεια της οποίας, ο Everett του εξέφρασε την έκπληξή του, για την πληροφορία πως το σχολείο χρηματοδοτείται από πλούσιους Γιαννιώτες και όχι από το κράτος. Ο Αμερικανός φιλέλληνας, μαρτυρεί πως ο Ψαλίδας του χάρισε ένα αντίτυπο της «Αληθινής Ευδαιμονίας²⁵⁷».

255. Πρόκειται για τον γιο του Αναστάση Αργύρη Βρεττού, εύπορου και φημισμένου Γιαννιώτη εμπόρου με αξιόλογη φιλανθρωπική δράση. Το πρώτο τέταρτο του 19^{ου} αιώνα, στο αρχοντικό φιλοξενήθηκαν σπουδαίες προσωπικότητες του ευρωπαϊκού χώρου. Μετά την καταλήστευση της εν λόγω οικογένειας από τον Αλή Πασά, το οίκημα πέρασε στην ιδιοκτησία του γιου του, Μουχτάρ.

256. Loring James, *The hundred Boston orators, appointed by the municipal authorities and other public bodies, from 1770 to 1852: comprising historical gleanings, illustrating the principles and progress of our republican institutions*, εκδ. J.P. Jewett and Co, Νέα Υόρκη 1852, σ. 534.

257. Layton Evro, *Five centuries of books and manuscripts in modern Greece: a catalogue of an exhibition at the Houghton Library, December 4, 1987 through February 17, 1988*, εκδ. Harvard College Library, Cambridge 1990, σ. 12, 64.

Κεφάλαιο 3^ο

Όψεις του ηπειρωτικού χώρου μέσα από τις ταξιδιωτικές καταγραφές

Για την κύρια και πρωτεύουσα πόλη της Ηπείρου, διαθέτουμε πληθώρα πληροφοριών που σχετίζονται με την κοινωνική και πνευματική ζωή, την εμπορική δραστηριότητα και κατ' επέκταση την οικονομία. Το ετερόκλητο πλήθος των περιηγητών, κατέγραψε τις εμπειρίες από την επίσκεψή του στα Ιωάννινα, κληροδοτώντας μας πολύτιμο υλικό για την εικόνα της πόλης και την ανάπτυξη του πολεοδομικού ιστού της. Το μεγαλύτερο μέρος των μαρτυριών παρουσιάζουν, συχνά, κοινά μεταξύ τους χαρακτηριστικά, δίνονται όμως μέσα από διαφορετική σκοπιά από τον εκάστοτε περιηγούμενο κι εκεί έγκειται το ενδιαφέρον της μελέτης. Η υποκειμενικότητα, οι κρίσεις και οι επικρίσεις για πρόσωπα και καταστάσεις, είναι διάχυτες σε όλα τα κείμενα που μας έχουν παραδοθεί. Με βάση τα προαναφερθέντα δεδομένα, θα ήταν χρήσιμη μια γενική επισκόπηση των εκφάνσεων της πόλης.

3.1. Εμπορική και οικονομική κίνηση

Η πρωτεύουσα της Ηπείρου, εξελίχθηκε από νωρίς σε πόλη με σημαίνουσα εμπορική δραστηριότητα, ακολουθώντας την τροχιά της γενικότερης οικονομικής εξέλιξης που παρουσιάζουν τα σπουδαιότερα κέντρα του οθωμανικού κράτους²⁵⁸. διαπρέπει στην οικονομία και αναπτύσσεται σε τέτοιο βαθμό, ώστε ο Γάλλος προξενικός πράκτορας Benoit Garnier, διορισμένος στα 1702 στη Σαγιάδα, να την παρομοιάζει, με μια αναμφισβήτητη δόση υπερβολής, με τη Μασσαλία της εποχής εκείνης²⁵⁹.

Η επέκταση του εμπορίου και η άνθιση των τεχνών συντέλεσαν σε μια οικονομική και πολιτιστική ανάταση των κατοίκων των Ιωαννίνων και της γύρω περιοχής, που θα συνεχισθεί απρόσκοπτα και στο δεύτερο μισό του 18^{ου} αιώνα. Την ανοδική αυτή πορεία της οικονομίας δε θα ανακόψει ούτε θα τροχοπεδήσει η έλευση του Αλή πασά στην εξουσία· απεναντίας, θα την σταθεροποιήσει και θα της δώσει νέα ώθηση²⁶⁰.

258. Από τα μισά του 17^{ου} αιώνα, πολυάριθμες μαρτυρίες τεκμηριώνουν την αρχή της ανοδικής πορείας της πόλης ως εμπορικού κέντρου, που θα ολοκληρωθεί με την ακμή της πόλης στα τέλη του 18^{ου} και τις αρχές του 19^{ου} αιώνα. Το 1820, η αγορά καίγεται από τους πολιορκητές του Αλή Πασά και η συγκεκριμένη χρονολογία θα πρέπει να θεωρηθεί σταθμός στην προσπάθεια να οριοθετήσουμε το χώρο της. Ρογκότη-Κυριοπούλου Δήμητρα, «Γιάννινα: το εμπορικό κέντρο», *Πρακτικά Επιστημονικού Συνεδρίου Γιάννινα - Ήπειρος 19^{ος} - 20^{ος} αι.: Ιστορία - Κοινωνία - Πολιτισμός*, εκδ. Δήμος Ιωαννιτών, Ιωάννινα 1993, σ. 86.

259. Αραβαντινός Παναγιώτης, *Χρονογραφία της Ηπείρου των τε ομόρων Ελληνικών και Ιλλυρικών χωρών διατρέχουσα κατά σειράν τα εν αυταίς συμβάντα από του σωτηρίου έτους μέχρι του 1854, περιέχουσα και τοπογραφικόν πίνακα αναπτύσσοντα την πολιτειογραφικήν και γεωγραφικήν κατάστασιν των εν τω κειμένω ενδιαλαμβανομένων επαρχιών, πόλεων, κόμων και θέσεων, προς δε τούτοις και ακριβή στατιστικήν έκθεσιν πάσης της Ηπείρου*, τομ. Α', εκδ. Ηλίας Ρίζος, σ. 231.

260. Οι αντικειμενικοί κριτές του έργου του Αλή Πασά, οι βιογράφοι και οι περιηγητές αναφέρουν πως στα τέλη του 18^{ου} και τις αρχές του 19^{ου} αι. το εμπόριο και οι τέχνες γνώρισαν μεγάλη ελευθερία και άνθιση. Στα Ιωάννινα μάλιστα, βρισκόταν ένα από τα σπουδαιότερα κέντρα εργαστηριακής χειροτεχνίας και εμπορίου στο

Ο Holland, εγκωμιάζει την εμπορική δραστηριότητα της πόλης, εντυπωσιασμένος από το γεγονός, ότι, τα Γιάννενα παρ' όλο που βρίσκονται στα μεσόγεια, έχουν εμπορική σημασία και οι έμποροι συνδέονται όχι μόνο με διάφορες πόλεις της Τουρκίας, αλλά και με τη Γερμανία, την Ιταλία, την Αγγλία και τη Ρωσία²⁶¹. Η μεγάλη εμπορική ανάπτυξη εξηγείται από το γεγονός ότι το δραστήριο πνεύμα των Ελλήνων στράφηκε στο εμπόριο, αφού στερήθηκε από τις εθνικές και πολιτικές του επιδιώξεις. Στο εσωτερικό ήταν δεσμευμένοι και αναγκάστηκαν να μεταναστεύσουν, αναπτύσσοντας τις δραστηριότητές τους στην ξενιτιά. Μερικά όμως μέλη των οικογενειών τους έμειναν στην Τουρκία, είτε από ανάγκη, είτε γιατί είχαν περιουσία εκεί ή και για να εξυπηρετούν στη δουλειά τους εκείνους που έφυγαν. Το μεγαλύτερο μέρος του εμπορίου της Τουρκίας κινείται από τους Έλληνες που είναι εγκαταστημένοι στο εξωτερικό και έχουν αντιπροσώπους στην πατρίδα τους²⁶².

Αυτό ακριβώς συμβαίνει και εδώ, αφού οι Γιαννιώτες ήταν έμπειροι έμποροι και ασχολούνταν από παλιά τόσο με εσωτερικό όσο και με το εξωτερικό εμπόριο²⁶³. Οι περισσότεροι έμποροι συνδέονταν με το εξωτερικό, όπου είχαν έμπιστους αντιπροσώπους ή συγγενείς. Έτσι, από μια οικογένεια π.χ με τέσσερις αδελφούς, ένας είναι εγκατεστημένος στα Ιωάννινα, ένας άλλος στη Μόσχα, άλλος στην Κωνσταντινούπολη και ο τέταρτος στη Γερμανία. Όλοι είναι συνδεδεμένοι με τις εμπορικές επιχειρήσεις τους. Υπήρχαν και άλλες τέτοιες οικογένειες· αυτό οφείλεται και στην πολιτική του Αλή πασά, που έχει την απαίτηση να μένουν στην πόλη μέλη της οικογένειας, όπως και η περιουσία τους, για να είναι σίγουρος ότι θα ξαναγυρίσουν και μέσω αυτής της διαδικασίας, αναπτύσσεται το εμπόριο του τόπου.

Από τα μέσα του 18ου αιώνα, διογκώθηκε το μεταναστευτικό ρεύμα των Γιαννιωτών εμπόρων προς όλα σχεδόν τα εδάφη της οθωμανικής αυτοκρατορίας και στα επίκαιρα ευρωπαϊκά εμπορικά κέντρα. Η οικονομική διεύρυνση, παρατηρήθηκε αρχικά στη Θεσσαλία, με επίκεντρο τη Λάρισα, που αποτελούσε συνδετικό κρίκο νότιας και βόρειας ελλαδικής χερσονήσου. Γιαννιώτες έμποροι, διατηρούσαν στενές επαφές και συναλλάσσονταν στη Θεσσαλονίκη, την Αδριανούπολη, την Κωνσταντινούπολη, τις Παραδουνάβιες Ηγεμονίες²⁶⁴,

νοτιοδυτικό τμήμα της βαλκανικής χερσονήσου. Παπαγεωργίου Γεώργιος, *Οι συντεχνίες στα Γιάννινα κατά τον 19^ο και τις αρχές του 20^{ου} αιώνα*, διδακτορική διατριβή, Φιλοσοφική Σχολή, Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων, εκδ. Ίδρυμα Μελετών Ιονίου και Αδριατικού Χώρου, Ιωάννινα 1988², σ. 34.

261. Πατσέλης Νικόλαος, *Η οικονομική πολιτική και ο πλούτος του Αλή Πασά των Ιωαννίνων*, εκδ. Βιβλιοθήκη Δημητρίου Εμμ. Καλιτσούνακη, Αθήνα 1936, σ. 138.

262. Clogg Richard, *The Movement for Greek Independence: 1770-1821*, εκδ. Macmillan, Λονδίνο 1976, σ. 28.

263. Todorov Nikolaj, *Η Βαλκανική πόλη, 15^{ος}-19^{ος} αιώνες: κοινωνικο-οικονομική και δημογραφική ανάπτυξη*, μτφρ. Αβδελά Έφη - Παπαγεωργίου Γεωργία, τομ. 1, εκδ. Θεμέλιο, Αθήνα 1986, σ. 383.

264. Η δραστηριότητα των Ηπειρωτών στις Παραδουνάβιες Ηγεμονίες, δεν περιορίστηκε μόνο στις εμπορικές επιχειρήσεις και τη βιοτεχνία. Σε δεκάδες ανέρχονται όσοι στελέχωσαν τις ηγεμονικές αυλές της Βλαχίας και της Μολδαβίας, εργάστηκαν ως οικοδιδάσκαλοι εξεχόντων Ρουμάνων ή δίδαξαν στις ηγεμονικές ακαδημίες του Βουκουρεστίου ή του Ιασίου, στις οποίες φοίτησαν παιδιά μεταναστών από τα Ιωάννινα, την Κόνιτσα, το Ζαγόρι, τα Δολιανά και το Μέτσοβο. Καθηγητές των ηγεμονικών ακαδημιών, διετέλεσαν ο Λάμπρος Φωτιάδης από τα Ιωάννινα, ο Νέοφυτος Δούκας από τα Άνω Σουδενά, ο Γεώργιος Γεννάδιος από τα Δολιανά, ο Νικόλαος Ζερζούλης από το Μέτσοβο και ο Χριστόδουλος Κλωνάρης από το Ζαγόρι. Βρανούσης Λεάνδρος - Σφυρόερας

φτάνοντας μέχρι τα σπουδαιότερα λιμάνια της Ιταλίας. Προϊόντα της Ανατολής, διακινούνταν από εμπόρους της πόλης, μέσω της Σαγιάδας και της Κέρκυρας, στη Βενετία, ενώ αντίστροφα, προϊόντα της Δύσης, έρχονταν από την ίδια οδό. Η οικονομική ευμάρεια των ξενιτεμένων Γιαννιωτών, αποτέλεσε καθοριστικό παράγοντα για τη διατήρηση μιας αξιόλογης πολιτιστικής παράδοσης της πόλης, καθ' όλη τη διάρκεια της οθωμανικής κυριαρχίας²⁶⁵.

Πολλοί από τους εμπόρους, λοιπόν, ταξίδεψαν στην Ευρώπη, ξέρουν καλά τις ευρωπαϊκές συνήθειες, και μιλούν με ευχέρεια τις ευρωπαϊκές γλώσσες. Από πολλά χρόνια έχουν δεσμούς με τη Γερμανία και τη Ρωσία· το λιμάνι της Τεργέστης είναι το κυριότερο εμπορικό τους κέντρο και από εκεί, συνδέονται με εμπορικούς οίκους της Βιέννης, της Λειψίας και άλλων πόλεων της Γερμανίας²⁶⁶.

Ο Holland επισημαίνει πως τα πολλά ταξίδια των Γιαννιωτών, είναι ένα ακόμα μέσο που καθιστά την πόλη αυτή εμπορικό κέντρο βιβλίων. Αυτά στέλνονται από την Ευρώπη, αφού τυπωθούν, στην πόλη αυτήν και από εκεί διαδίδονται σε άλλα μέρη της Ελλάδος. Στο τελωνείο της Αρτας υπήρχαν πολλά δέματα με βιβλία για τα Ιωάννινα και στην πόλη υπήρχαν κάμποσα βιβλιοπωλεία, που από καιρό ήταν γνωστά για τις πολλές εργασίες τους σε αυτό το είδος του εμπορίου²⁶⁷.

Οι σχέσεις με τη Ρωσία έχουν διαφορετικό χαρακτήρα, γιατί έχουν την ίδια θρησκεία και η χώρα εκείνη είχε πολιτικές σχέσεις με τον λαό αυτόν εδώ²⁶⁸. Τα κεντρικά καταστήματα πολλών οίκων βρίσκονταν στην Μόσχα πριν από την καταστροφή της πόλεως αυτής. Όταν

Βασίλης, «Δημογραφικές εξελίξεις - Οι Ηπειρώτες της διασποράς», στο συλλογικό τόμο Σακελλαρίου Β. Μιχαήλ (επιμ.) *Ηπειρος: 4000 χρόνια ελληνικής ιστορίας και πολιτισμού*, εκδ. Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα 1997, σ. 262-263.

265. Βακαλόπουλος Κωνσταντίνος, *Ιστορία του Βόρειου Ελληνισμού: Ηπειρος*, ό.π., σ. 349.

266. Holland Henry, *Travels in the Ionian Isles, Albania, Thessaly, Macedonia, &c. During the years 1812 and 1813*, τομ. 1, εκδ. Longman, Hurst, Rees, Orme, and Brown, Λονδίνο 1815, σ. 149.

267. Από τρεις Γιαννιώτες εμπόρους της Βενετίας, τον Νικόλαο Γλυκύ, υον Νικόλαο Σάρρο και τον Δημήτριο Θεοδοσίου, ιδρύθηκαν τυπογραφεία, από τα οποία προήλθαν εκατοντάδες βιβλία. Το πρώτο ελληνόκτητο τυπογραφείο της Βενετίας, ίδρυσε ο Νικόλαος Γλυκύς το 1670. Το 1681, ιδρύθηκε το τυπογραφείο του Νικολάου Σάρρου, ενώ από το 1755 ως το 1823, από το τυπογραφείο του Δημητρίου Θεοδοσίου, εκτυπώθηκαν συνολικά 400 βιβλία. Holland, *Travels in the Ionian Isles, Albania, Thessaly, Macedonia, &c. During the years 1812 and 1813*, τομ. 1, σ. 218· Πλουμίδης Γεώργιος, *Το Βενετικό τυπογραφείο του Δημητρίου και του Πάνου Θεοδοσίου*, Αθήνα 1969.

268. Οι αποδημίες στη Ρωσία, μεμονωμένες και σπάνιες τον 17ο αιώνα, έγιναν πυκνότερες κυρίως μετά τους όρους της συνθήκης του Κιουτσούκ Καϊναρτζή (1774) και της συνθήκης του Ιασίου (1792), που «άνοιξαν» τη Μαύρη Θάλασσα και τα Στενά της, στο ρωσικό και το αυστριακό εμπόριο. Και καθώς στους Έλληνες της οθωμανικής αυτοκρατορίας επιτρεπόταν η ελεύθερη ναυσιπλοΐα υπό ρωσική σημαία, επετεύχθη ασυλία έναντι των αυτοκρατορικών κανονισμών και περιορισμών. Επιπλέον, η ανοιχτή αγορά της νότιας Ρωσίας, σε συνδυασμό με το επικερδές εμπόριο δημητριακών μεταξύ οθωμανικής αυτοκρατορίας και Ρωσίας, προκάλεσε τον πλουτισμό των Ελλήνων εμπόρων. Αντίστοιχα με τη θάλασσα της Μεσογείου, και στα λιμάνια της Μαύρης Θάλασσας, δημιουργήθηκαν εμπορικές κοινότητες, όπως εκείνη της Νίζνας και της Μόσχας, που ενισχύθηκαν με μετανάστες από τα νησιά του Αιγαίου και την Πελοπόννησο, την Ήπειρο και άλλες ελλαδικές περιοχές, που εγκαταστάθηκαν κυρίως στην Οδησό και το Τανγαρόκ. Η επιτυχία στο θαλάσσιο εμπόριο, επηρέασε θετικά και τον βιοτεχνικό τομέα, καθώς, οι Έλληνες χειροτέχνες, ξεκίνησαν σταδιακά την εξαγωγή των προϊόντων τους, σε μεγαλύτερες πια ποσότητες, στην ευρωπαϊκή αγορά. Βλ. Stoianovich Traian, *Between East and West, the Balkans and Mediterranean Worlds, Economics and Societies, Traders, Towns and Households*, τομ. Β', εκδ. Aristide D. Caratzas, Νέα Υόρκη 1992, σ. 35.

έφτασαν στα Ιωάννινα τα νέα για την πυρκαγιά της Μόσχας²⁶⁹, αισθανόταν κανείς βαθιά την εντύπωση που έκαναν στους εμπόρους καθ' ότι πολλοί έχασαν μεγάλα ποσά από την καταστροφή των αποθηκών.

Η Αλβανία και άλλες μεσογειακές περιοχές προμηθεύονται στις αρχές του 19^{ου} αιώνα τα εμπορικά τους είδη από τα Ιωάννινα, που με αυτό τον τρόπο, έγιναν το κέντρο του εμπορικού εφοδιασμού της χώρας. Το εμπόριο είναι ποικίλο· κάθε έμπορος εφοδιάζεται με διάφορα είδη που του στέλνουν οι αντιπρόσωποί του από την Ιταλία, τη Γερμανία και τον τελευταίο καιρό από τη Μάλτα. Κάθε φθινόπωρο γίνεται παζάρι, συγκεντρώνονται πολλοί κάτοικοι της περιοχής και ψωνίζουν τα διάφορα είδη που εισάγουν οι έμποροι από το εξωτερικό²⁷⁰.

Η ανάπτυξη του εμπορίου και η κατασκευή δημοσίων έργων²⁷¹ δεν παραμελήθηκαν στο ελάχιστο από τον Αλή, αφού θεωρούσε την άνθιση των συγκεκριμένων κλάδων σημαντικότερη και από την αύξηση των δασμών. Το εμπόριο στα Γιάννινα βρισκόταν σε εξέλιξη και οι προοπτικές για τη βιωσιμότητά του ήταν κάτι παραπάνω από ευνοϊκές. Χάρη στην τοποθεσία τους, στο μέσον δηλαδή της οδού από τον κόλπο της Θεσσαλονίκης ως την Κέρκυρα, συνιστούσε αναγκαστικό σταθμό των ταξιδιωτών που διέρχονταν την άλλη πλευρά της Πίνδου. Μετά τη Θεσσαλονίκη και την Αδριανούπολη, προσθέτει ο Hobhouse, τα Γιάννινα είναι η πλέον αξιοσημείωτη πόλη της ευρωπαϊκής Τουρκίας²⁷².

Δείγμα της κυκλοφορίας αγαθών και χρήματος, το παζάρι της πόλης²⁷³, που ο Cockerell²⁷⁴ μόνο στο αντίστοιχο της Κωνσταντινούπολης είχε παρατηρήσει πλήθος επιχειρηματικών δοσοληψιών. Το εξωτερικό εμπόριο όμως, είχε αντιμετωπίσει πληθώρα δυσκολιών στο παρελθόν εξαιτίας των πολέμων. Σύμφωνα με το Holland, η διακίνηση βαμβακερών προϊόντων και βαμβακονημάτων από τη Θεσσαλία αλλά και τα ντόπια μάλλινα είδη, εξάγονταν μέχρι πρότινος σε Ιταλία και Γερμανία διαμέσου Ιωαννίνων, μέχρι τη στιγμή που το δρομολόγιο άλλαξε και τα εμπορεύματα στέλνονταν δια ξηράς μέσω Θεσσαλονίκης. Ως τις αρχές του 19^{ου} αιώνα, το εισαγωγικό εμπόριο ήταν εξαιρετικά επικερδές για τους εμπόρους της πόλης αφού η ίδια αποτελούσε την

269. Ο Ναπολέντας εισήλθε στη Μόσχα, την οποία και κατέστρεψε ολοσχερώς, στις 14 Σεπτεμβρίου 1812.

270. Holland, *Travels in the Ionian Isles, Albania, Thessaly, Macedonia, &c. During the years 1812 and 1813*, τομ. 1, σ. 150.

271. Ο Αλή Πασάς, κατασκεύασε δρόμους, γέφυρες, λιμάνια, υδραγωγεία, φρούρια, στρατιωτικές αποθήκες, και εν γένει φρόντισε για τον εκπολιτισμό και την ασφάλεια της χώρας του. Η ληστεία, χρόνια πληγή της Ηπείρου, εξαλείφθηκε σε σημαντικό βαθμό εξαιτίας της αυστηρής καταδίωξης των οργάνων του.

272. Leake Martin William, *Travels in Northern Greece*, τομ. 4, εκδ. J. Rodwell, Λονδίνο 1835, σ. 136-141.

273. Η αναφορά του Holland για το παζάρι της πόλης διαμορφώνεται ως εξής: «...τα παζάρια αποτελούν το πιο ενδιαφέρον τμήμα της πόλης. Καταλαμβάνουν δέκα ως δώδεκα δρόμους που τέμνουν ο ένας τον άλλο σε ακανόνιστες γωνίες. Οι δρόμοι είναι αρκετά στενοί και γίνονται σκοτεινότεροι εξαιτίας των ορόφων που προεξέχουν χαμηλά...». Holland, *Travels in the Ionian Isles, Albania, Thessaly, Macedonia, &c. During the years 1812 and 1813*, τομ. 1, σ. 190-191.

274. Αναφερόμαστε στον Charles Robert Cockerell, τον Άγγλο αρχιτέκτονα που επισκέφτηκε την Ελλάδα την άνοιξη του 1810. Το έργο του, από όπου και αντλούμε πληροφορίες φέρει τον τίτλο *Travels in southern Europe and the Levant 1810-1817*, εκδ. Longmans, Green and Co., Λονδίνο 1903.

αποθήκη από την οποία πραγματοποιούνταν η διανομή των εισαγόμενων ειδών σε πόλεις και χωριά²⁷⁵.

Τα Ιωάννινα, όπως και η Θεσσαλονίκη, εξαίρονται ως ένα καλό παράδειγμα διοικητικού κέντρου που συνδύαζε μια εκτεταμένη εμπορική κίνηση. Η πόλη – αγορά, ήταν συνήθως και το διοικητικό κέντρο μιας (υπό) περιφέρειας. Αυτός ο διττός συνδυασμός μπορούσε να προσφέρει ευημερία σε έναν τόπο, συνδυαζόμενος πάντοτε με τις κατάλληλες συνθήκες, όπου αυτές ήταν δυνατές, όπως η λιγοστή καταπίεση, ασήμαντη πληθυσμιακή μείωση και ανεπαίσθητες εμπορικές διακυμάνσεις. Παρά τη γενική εικόνα της παρακμής, αρκετές ελληνικές πόλεις κατόρθωσαν να φτάσουν σε ένα ικανοποιητικό επίπεδο οικονομικής άνθισης²⁷⁶.

3.2. Πνευματικό γίγνεσθαι

Οι άλλοι Έλληνες επαινούν τους Γιαννιώτες για τις φιλολογικές τους επιδόσεις και δίχως αμφιβολία αξίζουν τη φήμη που έχουν αποκτήσει. Υπάρχουν στην πόλη δύο ακαδημίες στις οποίες εκπαιδεύεται διαδοχικά το μεγαλύτερο μέρος των νεαρών Ελλήνων²⁷⁷. Το «Γυμνάσιο²⁷⁸» του Αθανάσιου Ψαλίδα²⁷⁹ είναι το πρώτο, και απέκτησε κάποια φήμη από

275. Holland, *Travels in the Ionian Isles, Albania, Thessaly, Macedonia, &c. During the years 1812 and 1813*, τομ. 1, σ. 216

276. Πέρα από τα Ιωάννινα, η Πάτρα, η Καλαμάτα και το Άργος σημειώνονται από τον Leake ως ευδοκίμουσες πόλεις. Η Καλαμάτα είχε αντικαταστήσει την Κορώνη, που αποτελούσε βασικό λιμάνι εξωτερικού εμπορίου της νοτίου Πελοποννήσου. Leake, *Travels in the Morea*, τομ. 1, εκδ. John Murray, Λονδίνο 1830, σ. 346-8· Gell William, *Narrative of a Journey in the Morea*, εκδ. Longman, Hurst, Rees, Orme, and Brown, Λονδίνο 1823 σ. 222.

277. Εκτός από τις παραδιδόμενες ακαδημίες, μαρτυρείται η ύπαρξη και άλλων δημόσιων, ιδιωτικών και μοναστικών σχολείων, που λειτουργούσαν στο πλαίσιο της οθωμανικής επικυριαρχίας. Αρκετά καταστράφηκαν το 1822. Αρκετά χωριά του Ζαγορίου (Κουκούλι, Τσπεέλοβο, Βίτσα, Φραγγάδες, Αρίστη), διέθεταν δημοτικά σχολεία από τον 17^ο αιώνα και μέχρι το 1830, είχαν ήδη καθιερωθεί. Το πρώτο σχολείο για κορίτσια, άνοιξε στο Μονοδέντρι το 1846. Υπεύθυνοι για τη διάδοση της εκπαίδευσης στο Ζαγόρι, υπήρξαν, ένας Έλληνας ιερέας, ονόματι Κοσμάς, που μετά το μαρτυρικό του ανακηρύχθηκε άγιος και ο Αναστάσιος Σακελλάριος από το Βραδέτο. Το πρώτο λύκειο της πόλης, η Ζωσιμαία Σχολή, ιδρύθηκε το 1828. Potts Jim, *The Ionian Islands and Epirus: a Cultural History*, εκδ. Oxford University Press, Νέα Υόρκη 2010, σ. 119.

278. Πρόκειται για τη συνέχιση της λειτουργίας της Μαρουτσαίας σχολής, η οποία ανασυγκροτήθηκε στα 1805 με χορηγία του Ζώη Καπλάνη. Ονομάστηκε «Καπλάνειος Πατριαρχική Σχολή», γιατί αναγνωρίστηκε επίσημα από το Πατριαρχείο. Σε ολόκληρη τη διάρκεια ζωής της (1805-1820), πρωτοστάτησε στη διεύθυνσή της ο Αθανάσιος Ψαλίδας, μια από τις ηγετικές φυσιογνωμίες του νεοελληνικού διαφωτισμού και ένας πραγματικός διδάσκαλος του Γένους. Βλ. Βακαλόπουλος Κωνσταντίνος, *Ιστορία του βόρειου ελληνισμού: Ήπειρος*, ό.π., σ. 284.

279. Ο Αθανάσιος Ψαλίδας γεννήθηκε στα Ιωάννινα το 1767· ο πατέρας του Πέτρος Ψαλίδας καταγόταν από παλιά ευκατάστατη οικογένεια των Ιωαννίνων λόγω της επιδόσής της στο εμπόριο στη Βλαχία και τη Ρωσία. Το γεγονός ότι προερχόταν από οικογένεια κοινωνικο-οικονομικά ανώτερη, συγκριτικό πλεονέκτημα για εκείνη την εποχή, τον βοήθησε μετέπειτα να εδραιωθεί στην κοινωνία των Ιωαννίνων και να αντιπαρέλθει τους τριγμούς που προκαλούσαν οι ριζοσπαστικές απόψεις του. Σπούδασε τα πρώτα γράμματα στα Ιωάννινα και σε ηλικία 18 ετών περνάει στη Ρωσία, όπου και συνεχίζει τις σπουδές του αρχικά στη Νίζνα και αργότερα στην Πολτάβα της Ουκρανίας. Εκεί, προσλαμβάνεται ως οικοδιδάσκαλος ενός ομογενή, και δυο χρόνια μετά βρίσκεται στη Βιέννη συνοδεύοντας και επιβλέποντας το νεαρό μαθητή στις περαιτέρω σπουδές του. Το αντικείμενο των σπουδών του δε μας είναι απόλυτα γνωστό· Πέραν των συνηθισμένων σπουδών του καιρού του, που αποπεράτωσε με επιτυχία, και ύστερα από ένα γρήγορο πέρασμα από την ιατρική, ο Ψαλίδας προσπάθησε να ικανοποιήσει τις έντονα

τον ίδιο τον δάσκαλο που θεωρείται ένας από τους πρωτεργάτες της φιλολογίας στη Νέα Ελλάδα. Πρόκειται για έναν καλό κλασικό λόγιο, οξύ κριτικό και ποιητή που γνωρίζει καλά τη φιλολογία και την επιστήμη των ευρωπαϊκών εθνών.

Το σχολείο ιδρύθηκε από τον Πικροζώη (Καπλάνη), πλούσιο έμπορο από το Γραμμένο Ιωαννίνων. Διέθετε θαυμάσια βιβλιοθήκη και κάποια καλά όργανα αστρονομίας. Τη φήμη του τη χρωστούσε στο χαρακτήρα του δασκάλου του που τον θεωρούσαν έναν από τους ηγέτες της φιλολογίας στη Νεότερη Ελλάδα. Είναι αλήθεια πως υπάρχουν και άλλοι που έγραψαν περισσότερα, ο Ψαλίδας όμως ταξίδεψε πολύ, ξέρει πολλές γλώσσες, είναι δυνατός στην κλασική φιλολογία, οξύς κριτικός, ποιητής και ακόμα γνώστης της φιλολογίας και των ευρωπαϊκών εθνών. Το μόνο έργο που γνώριζε ο Leake ήταν το «Αληθής ευδαιμονία ήτοι βάσις πάσης θρησκείας»²⁸⁰, στο οποίο διακρίνεται ένας ιδιαίτερος τόνος σκεπτικισμού²⁸¹. Ο περιηγητής σημειώνει ότι ίσως να έγραψε και άλλα έργα, ο ίδιος όμως δεν τα γνώριζε²⁸². Ο Ψαλίδας δίδασκε αρχαία ελληνικά, ιστορία, γεωγραφία και διάφορους κλάδους της γενικής φιλοσοφίας²⁸³. Εκτός από το σχολείο, ο Καπλάνης ίδρυσε μια εκκλησία και ένα νοσοκομείο στα Ιωάννινα. Τα συνολικά έξοδα των δύο σχολείων ανέρχονταν στα 60 πουνγγιά²⁸⁴. Τα ονόματα και η μνήμη των δύο αντρών θα είναι πάντοτε αγαπητά και σεβαστά στους κατοίκους των Ιωαννίνων²⁸⁵.

Η άλλη Ακαδημία στα Γιάννινα είναι η Σχολή Εμμανουήλ Γκίονμα (1677-1723),

υπαρξιακές και φιλοσοφικές του ανάγκες. Δεν υιοθέτησε κανένα φιλοσοφικό σύστημα της εποχής του ολοκληρωτικά. Η σκέψη του κινήθηκε ελεύθερα επιθυμώντας σφοδρά να εκφράσει με τον πιο κατηγορηματικό τρόπο τις απόψεις του. Βλ. Βρανούσης Λεάνδρος, «Αθανάσιος Ψαλίδας, Ο Διδάσκαλος του Γένους. Ο πατριώτης - ο πολιτικός - ο αγωνιστής», *Ηπειρωτική Εστία* 1 (1952), σ. 333-345· Νούτσος Παναγιώτης, «Ο Νεαρός Ψαλίδας και η Φιλοσοφία του Γαλλικού Διαφωτισμού», *Ηπειρωτικά Χρονικά* 23 (1981), σ. 184-214.

280. Βλ. *Αληθής ευδαιμονία, ήτοι βάσις πάσας θρησκείας, συντεθείσα υπό Αθανασίου Πέτρου Ψαλίδα του εξ Ιωαννίνων, εις την απλήν διάλεκτον, και υπό του αυτού εις την Λατινικήν μεταφρασθείσα*, τομ. Α', εν τη τυπογραφία Ιωσήφ του Βαουμαϋστέρου, εν Βιέννη της Αουστρίας 1791. Σε ηλικία 24 ετών λοιπόν, ο Ψαλίδας έκανε τη συγγραφική του εμφάνιση με μια μελέτη καθαρά ακαδημαϊκής υφής. Η φιλοσοφική του γραμματεία δημοσιεύτηκε ταυτόχρονα και στη λατινική, γλώσσα στην οποία έγραφαν τις διατριβές τους οι διανοούμενοι της Ευρώπης. Στο εν λόγω έργο του, ερμηνεύει τις επιταγές της θρησκείας και τις εξ αποκαλύψεως αλήθειες, με γνώμονα το ωφελιμιστικό κριτήριο της κοινωνικής τους λειτουργικότητας. Για τον Ψαλίδα, «*η θεία Αποκάλυψις ησυχάζει τον νουν, καταπραΰνει το πνεύμα, διευθύνει την βούλησιν του ανθρώπου· επειδή πουθενά δεν ευρίσκεται το ίσως, το ενδέχεται· και το δυνατόν είναι, και το φαίνεται· αλλά πανταχού το βέβαια, και το αληθώς*». Η ευδαιμονία φαίνεται να προϋποθέτει την καθησυχαστική βεβαιότητα των εξ αποκαλύψεως ιδεών. Νούτσος Παναγιώτης, «Ο Νεαρός Ψαλίδας και η Φιλοσοφία του Γαλλικού Διαφωτισμού», ό.π., σ. 204· Βάκη Φωτεινή, «Ελληνική επανάσταση και ευρωπαϊκός Διαφωτισμός», *Ιόνιος Λόγος: Επιστημονική Περιοδική Έκδοση*, τομ. Γ', εκδ. Τμήμα Ιστορίας - Ιόνιο Πανεπιστήμιο, Κέρκυρα 2011, σ. 155-168.

281. Leake, *Travels in Northern Greece*, τομ. 4, σ. 148.

282. Τα υπόλοιπα έργα του Ψαλίδα φέρουν τους τίτλους *Λογική* (Βιέννη 1793), *Καλοκινήματα* (Βιέννη 1795) και *Μεταφυσική* (Βιέννη 1784). Για περαιτέρω στοιχεία, Νούτσος Παναγιώτης, «Ένα μαθηματάριο Μεταφυσικής του Αθ. Ψαλίδα», *Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου Ιστορίας Ήπειρος: Κοινωνία- Οικονομία 15^{ος}-20^{ος} αι.*, εκδ. Δήμος Ιωαννιτών, Γιάννινα 1987, σ. 337-344.

283. Holland, *Travels in the Ionian Isles, Albania, Thessaly, Macedonia, &c. During the years 1812 and 1813*, τομ. 1, σ. 151-152· Pouqueville F.C.H.L., *Voyage de la Grèce, Deuxième édition, revue, corrigée et augmentée*, τομ. 1, εκδ. Firmin Didot, Παρίσι 1826, σ. 153.

284. Leake, *Travels in Northern Greece*, τομ. 4, σ. 148.

285. Pouqueville, *Voyage de la Grèce*, τομ. 1, σ. 153.

η οποία είναι κατωτέρου επιπέδου και δέχεται παιδιά υποδεέστερων τάξεων. Την περίοδο εκείνη διευθυνόταν από έναν ηλικιωμένο Έλληνα, τον Κωνσταντίνο Μπαλάνο, ιδιαιτέρως σεβαστό και φιλόπονο, όμως με μικρότερη μόρφωση από τον Ψαλίδα²⁸⁶. Το σχολείο ιδρύθηκε από τον Γκιούμα (ή Γκιόνμα) το 1683 (1676), έμπορο που απέκτησε μεγάλη περιουσία από εμπορικές επιχειρήσεις στη Βλαχία και διατηρήθηκε, κατά μεγάλο μέρος, από τις ευγενείς ευεργεσίες των Ζωσιμάδων²⁸⁷, μιας από τις μεγαλύτερες και πλουσιότερες νεοελληνικές οικογένειες, εγκατεστημένες στη Ρωσία, την Πολωνία και την Αυστρία, γεγονός που αποδοκιμάστηκε από τον Hughes²⁸⁸. Πιο συγκεκριμένα σχολιάζει:

Ελεύθεροι από την καταπίεση της δεσποτικής δύναμης και φωτισμένοι από την επικοινωνία τους με πιο φωτισμένα έθνη, ζητούσαν με την ενθουσιώδη αγάπη τους για την πατρίδα να ριξουν τους θησαυρούς της φιλολογίας στην αγκαλιά της. Και καθώς δε μπορούσαν να βοηθήσουν τα ταπεινωμένα παιδιά της με όπλα, έθεσαν σκοπό τους να εφοδιάσουν με τα πιο σίγουρα, αν και βραδύτερα σε ενέργεια, φάρμακα της γνώσης. Αυτό είναι θαυμάσιο παράδειγμα γνήσιου και με καλή κατεύθυνση πατριωτισμού. Με τη δική τους βοήθεια και τα χρήματα, μεγάλος αριθμός ρωμαϊκών βιβλίων δημοσιεύονταν σταθερά και διανέμονταν στην Ελλάδα, ανάμεσά τους στοιχειώδεις διατριβές και γραμματικές. Βοηθούσαν επίσης κάθε αξιόλογη φιλολογική δημοσίευση και εφοδίαζαν με τα απαραίτητα μέσα πολλούς νέους με ταλέντο για να έχουν τη δυνατότητα να ταξιδέψουν προς βελτίωσή τους ή να σπουδάζουν

286. Στο σχολείο δίδαξαν ο Βησαρίων Μακρής (1676-1683), ο ιερέας Γεώργιος Σουγδουρής (1673-1714), ο ιερέας Αναστάσιος Παπαβασιλείου (1715), ο ιερομόναχος Μεθόδιος Ανθρακίτης (1715-1723), ο Μπαλάνος Βασιλόπουλος (1723-1760), και οι γιοι του Κοσμάς Μπαλάνος (1760-1807), Κωνσταντίνος Μπαλάνος (1807-1818) και Αναστάσιος Μπαλάνος (1818-1820). Ο Μπαλάνος Βασιλόπουλος, υπήρξε ο δεύτερος κατά σειρά διευθυντής μετά τον Ανθρακίτη. Ολόκληρη η γενιά των δασκάλων Μπαλάνων ακλούθησε μια εντελώς αποκομμένη πορεία από τον υπόλοιπο πνευματικό κόσμο, χωρίς να δέχεται επιδράσεις από κάποια ιδεολογικά περιβάλλοντα ή να μετέρχεται των ευρωπαϊκών ιδεών, γιατί κανένας τους δεν ήρθε σε επαφή με τη Δύση. Εχθρικά διακείμενοι απέναντι στα καινοτόμα μηνύματα των καιρών, δημιούργησαν μια αφόρητη κατάσταση στο χώρο της Σχολής τους, αποκλείοντας ηθελημένα τις θετικές επιστήμες, την ευρωπαϊκή φιλοσοφία και τις ξένες γλώσσες. Πιστεύοντας πως μόνο με τη διατήρηση της παράδοσης και την καταπολέμηση των νεωτερισμών θα μπορούσε το Γένος να ωθηθεί στην εξέλιξη και την πρόοδο, θεωρήθηκαν υπέρμαχοι της οπισθοδρόμησης. Βλ. σχετικά Κουρμαντζή Ελένη, «Η εκπαίδευση στα Γιάννενα και οι ιδεολογίες της: οι «Νεωτεριστικές» Σχολές και οι Σχολές Μπαλάνων και Ψαλίδα (1645-1820)», *Δωδώνη: Φιλολογία*, τομ. Κ', Ιωάννινα 1991, σ. 103-173· Μιχαλόπουλος Φάνης, *Τα Γιάννενα κι η Νεοελληνική Αναγέννηση (1648-1820)*, εκδ. Π. Δ. Σακελλάριος, Αθήνα 1930, σ. 59-60.

287. Απόρροια της οικονομικής βοήθειας των Ζωσιμάδων ήταν η οικονομική ευρωστία της σχολής και η δημιουργία εργαστηρίου φυσικής και χημείας. Το εργαστήριο ονομάστηκε «Μουσείο Φυσικής» και εξοπλίστηκε με τα απαραίτητα επιστημονικά όργανα για την εκτέλεση πειραμάτων. Βλ. Βακαλόπουλος Κωνσταντίνος, *Ιστορία του βόρειου ελληνισμού: Ήπειρος*, ό.π., σ. 278-279.

288. Ο Hughes ομολογουμένως βρήκε έναν διαφορετικό τρόπο να υποτιμήσει τους εγχώριους Έλληνες. Αναγνωρίζει πως υπάρχουν δύο εξαιρετικές ακαδημίες με άριστες βιβλιοθήκες στα Γιάννενα, υπερτονίζοντας όμως το γεγονός πως είναι δημιουργήματα Ελλήνων του εξωτερικού, σα μια ύστατη προσπάθεια να βοηθήσουν τα «ξεπεσμένα τέκνα» με έναν πιο αποτελεσματικό τρόπο. Με τον έναν ή τον άλλο τρόπο, δεν απέτυχε να δώσει έμφαση στον εκφυλισμό τους. Βλ. Hughes Smart Tomas, *Travels in Sicily, Greece and Albania*, τομ. 2, εκδ. J. Mawman, Λονδίνο 1820, σ. 22, 77-79.

σε πανεπιστήμια του εξωτερικού. Πολλά βιβλία τυπώθηκαν και κυκλοφόρησαν με έξοδά τους και χρησιμοποιήθηκαν από τους Έλληνες²⁸⁹.

Οι 300 περίπου μαθητές του σχολείου διδάσκονταν γραμματική και αρχαίους Έλληνες συγγραφείς. Διευθυντής του σχολείου χρημάτισε ο Μελέτιος ο Γεωγράφος, γεννημένος στα Γιάννινα και μητροπολίτης Αθηνών, και ακολούθως ο περίφημος Ευγένιος Βούλγαρης²⁹⁰, (Κερκυραίος, που μετέφρασε την Αινειάδα σε ελληνικούς εξάμετρους²⁹¹).

Αναφερόμενος στην ελληνική παιδεία της Ηπείρου τον καιρό της παραμονής του (1804-10), ο Leake εξάγει την προτροπή του Αλή Πασά για ανάπτυξη, προτρέποντας κυρίως τους αρχιερείς και τον διδάσκαλο Μπαλάνο να διδάσκουν την εμπιστευθείσα σε αυτούς νεολαία, δίδοντάς της το αγαθό παράδειγμα. Ο ίδιος ο Αλή επιθυμούσε να αναλάβει το ρόλο του προστάτη και υποστηρικτή των γραμμάτων, χορηγώντας, σύμφωνα με πληροφορίες του Λαμπρίδη, 1.200 γρόσια ετησίως για τη συντήρηση του ελληνικού σχολείου της Άρτας²⁹².

Ο Hughes είναι σε θέση να παρατηρήσει πως το ύφος των συνομιλιών των κατοίκων των Ιωαννίνων, αν και είναι ανώτερο από ότι σε άλλες περιοχές της Ελλάδος, δε διακρίνεται για λαμπρότητα και ψυχικό πέταγμα. Συναντά κανείς πολλούς ανθρώπους που καλυτέρευσαν τους τρόπους τους από την παρατήρηση ξένων χωρών και τις ικανότητές τους από την εκμάθηση ξένων γλωσσών και την απόκτηση μερικών άλλων προσόντων, όμως δε βρίσκεται κανείς που να έχει αξιόλογες επιτυχίες πάνω από το μέτριο. Υπάρχουν μερικοί που έχουν ένα επίχρυσμα φιλοσοφίας, που ονομάζεται έτσι ψεύτικα, όμως πλήρωσαν ακριβά για αυτό με το να δεχτούν τον σκεπτικισμό σε σοβαρά ζητήματα. Γενικά το ενδιαφέρον στην κοινωνία των Ιωαννίνων επικεντρώνεται στο να μάθουν τα νέα, και όταν αυτά μαραθούν, τίποτα δεν καταφέρνει να ελαφρώσει τη μονοτονία της, να ταραξεί τις τελματωμένες ιδέες και να απασχολήσει τις ικανότητες ενός σκεπτόμενου ανθρώπου. Δεν υπάρχουν θεατρικές παραστάσεις ή μουσικές συναυλίες, ούτε καλλιτεχνικές εκθέσεις, ούτε πολιτικές συζητήσεις ή δικαστήρια, ούτε ακόμα ένα καινούριο βιβλίο ή φυλλάδιο, γιατί δεν υπάρχει ούτε τυπογραφείο, ούτε βιβλιοπωλείο στην πρωτεύουσα αυτή²⁹³.

289. Hughes, *Travels in Sicily, Greece and Albania*, τομ. 2, σ. 24, 73· Holland, *Travels in the Ionian Isles, Albania, Thessaly, Macedonia, &c. During the years 1812 and 1813*, τομ. 1, σ. 151-152.

290. Ο Ευγένιος Βούλγαρης, ήταν Έλληνας κληρικός, παιδαγωγός, μεταφραστής του Βολταίρου και διαπρεπής στοχαστής του Νεοελληνικού Διαφωτισμού. Με τη διδασκαλία και τα συγγράμματα του, εγκαινίασε μια νέα εποχή στην ιστορία της ελληνικής παιδείας. Έγραψε πάμπολλες γραμματείες (νομικές, ιστορικές, θεολογικές, γραμματικές, γλωσσικές, αστρονομικές, πολιτικές, μαθηματικές, αρχαιολογικές), ποιήματα, λόγους, εκκλήσεις προς την Αικατερίνη Β' για απελευθέρωση της Ελλάδας, επιμελήθηκε πολύτιμες εκδόσεις βυζαντινών συγγραφέων και κλασικών συγγραμμάτων, και επίσης, μετέφρασε πλήθος κειμένων από τα λατινικά στα γαλλικά. Για μια βαθύτερη μελέτη της προσφοράς και του έργου του, βλ. «Ευγένιος Βούλγαρης», *Πρακτικά Διεθνούς Επιστημονικού Συνεδρίου*, εκδ. Ιόνιο Πανεπιστήμιο-Τμήμα Ιστορίας & εκδ. Κανάκη, Αθήνα 2009· Ψημμένος Νικόλαος, *Η ελληνική φιλοσοφία από το 1453 ως το 1821*, εκδ. Γνώση, Αθήνα 1988-1989.

291. Hughes, *Travels in Sicily, Greece and Albania*, τομ. 2, σ. 24· Leake, *Travels in Northern Greece*, τομ. 4, σ. 148.

292. Αραβαντινός Σπυρίδων, *Χρονογραφία*, ό.π., σ. 474.

293. Hughes, *Travels in Sicily, Greece and Albania*, τομ. 1, σ. 71-73.

Ανάμεσα στους υπόλοιπους και ο Rouqueville με τη σειρά του παρατήρησε πως

μέσα στην κατάσταση της βαρβαρότητας που καταπιέζει την Ελλάδα, τα Ιωάννινα, φημίζονται πως καλλιέργησαν σιωπηρά τα γράμματα, τα εξορισμένα από τη χώρα που στάθηκε το λίκνο και το ιερό τους. Μια αίθουσα φυσικής, σφαίρες, χάρτες, μερικά όργανα χημείας, μια βιβλιοθήκη με χίλιους πεντακόσιους τόμους περίπου, με τους κλασικούς των τριών γλωσσών που διδάσκονται στο γυμνάσιό τους, αρκούν για να μυήσουν τους μαθητές στα γράμματα και τις επιστήμες και όλα αυτά είναι περισσότερα από όσα θα τολμούσαμε να ελπίζουμε από μια σκοταδιστική διοίκηση²⁹⁴».

3.3. Κοινωνικός βίος

Ελληνίδα κυρά καθισμένη στο ντιβάνι του γυναικωνίτη. Χαλκογραφία των C. R. Cockerell και J. Clark, από το οδοιπορικό του Thomas Smart Hughes "Travels in Sicily, Greece and Albania"

Η θέση των γυναικών

Οι δυνατότητες των περιηγητών να γνωρίσουν τις Ελληνίδες και να συλλέξουν

294. Rouqueville F.C.H.L., *Ταξίδι στην Ελλάδα: Τα Ηπειρωτικά*, μτφρ. Βλάχος Κώστας, τομ. Ι, εκδ. Ίδρυμα Ακτία Νικόπολις, Πρέβεζα 1994-2010, σ. 97.

πληροφορίες για εκείνες, καθορίζονταν από τον προορισμό, το χρόνο παραμονής σε έναν τόπο, τις τοπικές συνθήκες και τον παραδοσιακό τρόπο ζωής των γυναικών.

Οι ταξιδιώτες ήταν πάντοτε πρόθυμοι να σχολιάσουν την εμφάνιση και την κατάσταση των γυναικών στους τόπους που επισκέπτονταν. Παρόλα αυτά, οι διηγήσεις τους όσο ενδιαφέρουσες φαντάζουν, δεν είναι πάντοτε τόσο άφθονες ή λεπτομερείς όσο θα περίμενε κάποιος, ενώ σε κάποιες περιπτώσεις, εμφανίζονται αρκετά επιφανειακές. Οι μαρτυρίες τους παρουσιάζουν μια επιπλέον προβληματική, αφού δεν αναφέρονται σε όλες τις περιοχές της Ελλάδος με την ίδια έμφαση και αυτό οφείλεται στο γεγονός ότι ταξίδεψαν σε ποικίλες περιοχές σε διαφορετικές χρονικές περιόδους, λαμβάνοντας υπόψη τις στρατιωτικο-πολιτικές συνθήκες και τις κυρίαρχες τάσεις και τρόπους διαμόρφωσης. Στα μέσα του 18^{ου} αιώνα, οι πληροφορίες εστιάζονται στις γυναίκες των νησιών του Αρχιπελάγους και της Κωνσταντινούπολης, αφού ελάχιστοι περιηγούμενοι επέλεξαν την ελληνική ενδοχώρα· τα δεδομένα αλλάζουν από τα μέσα του ίδιου αιώνα και τα στοιχεία που αφορούν στο γυναικείο πληθυσμό, φτάνουν στο απόγειό τους την πρώτη εικοσαετία του 19^{ου} αιώνα, περίοδο κατά την οποία η πλειοψηφία των ταξιδευτών διέσχισε ένα σημαντικό κομμάτι του ηπειρωτικού κομματιού της Ελλάδος²⁹⁵.

Η κριτική των περιηγητών για τη μόρφωση και την κοινωνική θέση των γυναικών στα Γιάννινα, υπήρξε αρκετά αυστηρή ακολουθώντας την υποτιμημένη πολιτισμική προσέγγιση της Ανατολής, ερχόμενη σε αντιπαράθεση με τη γυναίκα της Δύσης που στις συνειδήσεις των Ευρωπαίων ήταν προορισμένη να τεκνοποιεί, να ασχολείται με τα οικιακά και ενίοτε, να εργάζεται. Εξάλλου, το ταξίδι στην Ανατολή αποτελούσε ανδρικό, κατά βάση, προνόμιο, κατά τη διάρκεια του οποίου, αναπαράγεται και σχηματοποιείται, σε μορφή στερεοτύπων, το βλέμμα που ρίχνει ο Δυτικός, στην ανατολίτικη γυναικεία φιγούρα. Στις περισσότερες των περιπτώσεων, γράφουν με αξιοσημείωτη εμπιστοσύνη και αυθεντία για γυναίκες τις οποίες είχαν ελάχιστες ευκαιρίες να γνωρίσουν καλύτερα. Πολύ σπάνια εξηγούσε ένας ταξιδιώτης, τη δυσκολία να σχηματίσει μια ακριβή εντύπωση, μέσα από την επιφανειακή και περιορισμένη γνωριμία με τις Ελληνίδες²⁹⁶. Ωστόσο με την άμεση (όπου μπορούσε αυτή να καταστεί δυνατή) επαφή τους με το γυναικείο φύλο, ελαχιστοποιείται το φαντασιακό στοιχείο στις περιγραφές των ανδρών, χωρίς όμως να συμβαίνει το ίδιο με τις στερεοτυπικές αντιλήψεις τις οποίες φέρουν τόσο οι περιηγητές όσο και οι περιηγήτριες.

Ο Holland εκπλήσσεται από το ότι μερικές από τις πλουσιότερες γυναίκες στα Γιάννινα δεν έχουν άμεση σχέση με το εμπόριο, αλλά ζουν με την περιουσία που κληρονόμησαν από τους προγόνους ή με όσα κέρδισαν παλιότερα από το εμπόριο. Τις παλιές οικογένειες τις σέβονται

295. Για το απόσταγμα της περιηγητικής παρατήρησης του ελληνικού γυναικείου φύλου, προτείνεται μια επισταμένη μελέτη του εκτενούς και ιδιαίτερος διαφωτιστικού άρθρου της Αγγελομάτη-Τσουγγαράκη Ελένης με τίτλο “Greek women, 16th-19th century: the traveller’s view”, *Μεσαιωνικά και Νέα Ελληνικά* 4 (1992), σ. 321-403.

296. Αγγελομάτη-Τσουγγαράκη Ελένη, “Greek women, 16th-19th century: the traveller’s view”, *Μεσαιωνικά και Νέα Ελληνικά*, ό.π., σ. 324-325.

εδώ όχι για τα εξωτερικά γνωρίσματα της αριστοκρατίας που δεν έχουν, ούτε μονάχα για τον πλούτο. Ο τρόπος ζωής στα Γιάννινα είναι γενικά ομοιόμορφος, καθ' όλοι υποκύπτουν στις πολιτικές πιέσεις. Αν και στις περιπτώσεις αυτές οι κοινωνικές εκδηλώσεις περιορίζονται, στα Γιάννινα υπάρχουν ευχάριστες κοινωνικές συναναστροφές, τουλάχιστον όμοιες με αυτές που συναντάει κανείς στην Ισπανία, την Πορτογαλία, τη Σικελία και ανώτερες από την άλλη Ελλάδα... Και εδώ όμως, όπως και στα άλλα μέρη της Ελλάδας, βρίσκει κανείς μεγάλη ανισότητα ανάμεσα σε στα δύο φύλα²⁹⁷ που εξηγείται από τις διαφορετικές συνθήκες κάτω από τις οποίες βρίσκεται το καθένα από αυτά. Η διαφορά αυτή υπήρχε και στα αρχαία χρόνια, αλλά με την οθωμανική επίδραση σαφώς και διογκώθηκε²⁹⁸. Οι γυναίκες καταπιεσμένες από τα έθιμα, δε διαδραματίζουν παρά έναν ανενεργό ή αρνητικό ρόλο στην κοινωνία.

Ο Hughes έρχεται να προσθέσει πως σύμφωνα με το επικρατές σύστημα, τα κορίτσια σε εφηβική ηλικία, αποκλείονταν επιμελώς από τη δημόσια θέα με μεγαλύτερη φροντίδα από ότι οι καθολικές καλόγριες²⁹⁹. Στο «γυναικείο» όπου κλείνονταν, δε διδάσκονταν τίποτε άλλο πέρα από κεντήματα και άλλα τέτοια μικροπράγματα και αν η μητέρα ή η παραμάνα ήξερε να διαβάσει, τις δίδασκε για τα θεία λείψανα, την ιστορία των θαυματοποιών και άλλες ανοησίες που η δεισιδαιμονία πρόσθεσε στη θρησκεία. Στους αρχαίους Έλληνες συνέβαινε το ίδιο γιατί και αυτοί απέκλειαν τις γυναίκες από την κοινωνία³⁰⁰. Μόνο οι εταίρες συναναστρέφονταν ελεύθερα τους άντρες και ήταν οι μόνες που μορφώνονταν³⁰¹.

297. Στην ηπειρωτική Ελλάδα, η κοινωνική τάξη καθόριζε τον τρόπο ζωής της γυναίκας. Η εθνική προέλευση, διαφοροποιούσε κάπως τις Ελληνίδες από τις Αρβανίτισσες, που συνήθως απολάμβαναν μεγαλύτερη ελευθερία κινήσεων. Αξιοσημείωτες διαφορές, εντοπίζονται ανάμεσα στα νησιά του Αιγαίου και την υπόλοιπη Ελλάδα. Παραδοσιακά, οι γυναίκες των κατώτερων τάξεων, διήγαν έναν αρκετά σκληρό βίο. Συχνά, εργάζονταν χωρίς να λαμβάνουν μισθό, με τα υπόλοιπα μέλη τις οικογένειας, είτε σε ιδιόκτητες εκτάσεις, είτε σε ξένες ιδιοκτησίες. Στις ορεινές περιοχές και στα νησιά, η καλλιέργεια της γης, λόγω απουσίας αντρικού πληθυσμού, επωμίστηκε από τις γυναίκες. Είναι δύσκολο να διακρίνουμε εκείνες που εργάζονταν με τις οικογένειές τους αμισθί από εκείνες που λάμβαναν ένα υποτυπώδες ημερομίσθιο. Χωρίς αμφιβολία, σε ορισμένες περιπτώσεις, ένας μεγάλος αριθμός γυναικών, διορίζονταν ως έμμισθοι εργάτες. Angelomatis-Tsougarakis Helen, "Women in the Greek War of Independence", στο συλλογικό τόμο Mazower Mark (επιμ.) *Networks of Power in Modern Greece: Essays in honor of John Cambell*, εκδ. Columbia University Press, Νέα Υόρκη 2008, σ. 46-47.

298. Holland, *Travels in the Ionian Isles, Albania, Thessaly, Macedonia, &c. During the years 1812 and 1813*, τομ. 1, σ. 153.

299. Η περιγραφή του Hughes για το χαρέμι του Αλή Πασά, καθιστά κατανοητή τη θέληση των γονιών, να κρατούν τα θηλυκά τέκνα απομονωμένα στο σπίτι, μακριά από κινδύνους και αδιάκριτα βλέμματα. Ο Αλή, έχει στην κατοχή του 500 περίπου κορίτσια, που φυλάσσονται από ευνούχους, εντός του περιορισμένου χώρου του χαρεμιού. Όταν στα αυτιά του φτάνει η πληροφορία για την ύπαρξη ενός όμορφου παιδιού, ανεξαρτήτως φύλου, το απομακρύνει από την πατρική φωλιά και σε περίπτωση άρνησης, είτε σφαγιαζόταν η οικογένειά του, είτε καιγόταν ο τόπος καταγωγής του. Ο χαρακτήρας του μεγαλύτερου γιου του, Μουχτάρ Πασά, περιγράφεται σκληρός και αδυσώπητος στο μέγιστο βαθμό, ενώ η ασέλγειά του τόσο δυσάγωγη που συχνά κυκλοφορεί η φήμη πως «παραβιάζει» γυναίκες σε κοινή θέα. Hughes, *Travels in Sicily, Greece and Albania*, τομ. 2, σ. 66.

300. Στην αρχαία Ελλάδα, η ζωή των αξιοσέβαστων γυναικών, εθεωρείτο ιδιαιτέρως καταπιεστική. Αρχαιολογικές και λογοτεχνικές αποδείξεις, μαρτυρούν πως, αποκλεισμένες από τα κοινά διά νόμου και τις κοινωνικών συμβάσεων, υφίσταντο διαχωρισμό και εντός του σπιτιού. Ο προορισμένος για εκείνες χώρος ονομαζόταν «γυναικωνίτης» και ο αντίστοιχος για τους άρρενες, «ανδρωνίτης», με τις καθημερινές φυσικά ανάγκες, να επιτάσσουν επαφή ανάμεσα στα δύο φύλα. Winterer Caroline, *The mirror of antiquity: American women and the classical tradition, 1750-1900*, εκδ. Cornell University Press, Νέα Υόρκη 2009, σ. 43.

301. Hughes, *Travels in Sicily, Greece and Albania*, τομ. 2, σ. 35. Ο Ιωάννης Αναστασίου υπογραμμίζει πως,

...Όταν κάποια κοπέλα πλησίαζε στην εφηβεία, καταγράφει ο Hughes στο οδοιπορικό του, οι γονείς της την αρραβώνιαζαν για λόγους ευκολίας και ίσως εκτιμόταν τυχερή αν έβρισκε συνομήλικό σύντροφο. Σπάνια, πράγματι, η γαμήλια λάβα, άναβε από τη σπίθα της αγάπης· όλα τα προκαταρκτικά του γάμου, γίνονται από τρίτο άνθρωπο. Καμία πιθανότητα δε δίνεται στο ζευγάρι, να αποκτήσει ο ένας, μια γνώση για το χαρακτήρα του άλλου, που είναι τόσο ουσιώδης για τη συζυγική ευτυχία... Και τα αγόρια της οικογένειας, σύμφωνα με τον αμετάβλητο νόμο, δεν παντρεύονταν, πριν αποκαταστήσουν τις αδερφές τους³⁰²...

Οι Ελληνίδες των ανωτέρων τάξεων, λάμβαναν μια υποτυπώδη μόρφωση και αυτή όχι από κάποιο εκπαιδευτικό ίδρυμα, αλλά από τους άνδρες της οικογένειάς³⁰³. Δεν ταξίδευαν στο εξωτερικό κι έτσι στερούνταν τα πλεονεκτήματα που διέθεταν οι άνδρες τους από τα ταξίδια, ήταν αποκλεισμένες από την ανάμιξη με τον κόσμο και σπάνια έβγαιναν από τα διαμερίσματα των σπιτιών τους, συνήθως για να πάνε στην εκκλησία ή στα λουτρά³⁰⁴. Οι ταξιδιώτες δεν παρέλειπαν να συγκεντρώνουν πληροφορίες για το γάμο, και για προσκείμενα σε αυτόν θέματα, όπως η προίκα³⁰⁵, καταγράφοντας πληροφορίες και για τα τοπικά έθιμα. Παρατηρούν πως οι Ελληνίδες παντρεύονται σε μικρή ηλικία³⁰⁶ και αυτό συντελούσε ακόμα περισσότερο στο να μένουν αμόρφωτες³⁰⁷. Συμπληρωματικά με τον γάμο σε νεαρή ηλικία

όσα γράφει ο Hughes προέρχονται από την αντιπάθειά του για την ορθοδοξία, την οποία δε γνώριζε καλά και τη συνέχεε με τον ρωμαιοκαθολικισμό. Ο ίδιος, όντας αγγλικανός, έγινε μετέπειτα ιερέας της εκκλησίας του. Βλ. «Η πνευματική κατάσταση στα Γιάννινα στις αρχές του ΙΘ' αιώνα όπως την είδαν οι ξένοι περιηγηταί», ό.π., υποσημ. 13, σ. 242/726.

302. Hughes, *Travels in Sicily, Greece and Albania*, τομ. 2, σ. 35-36.

303. Η μόρφωση του γυναικείου φύλου, προσέλκυσε βαθμιαία το ενδιαφέρον των ταξιδιωτών πριν από τα τέλη του 18^{ου} αιώνα. Σε σύντομο χρονικό διάστημα, η έλλειψη παιδείας των Ελληνίδων προκάλεσε ποικίλα σχόλια. Κοινή διαπίστωση αποτέλεσε το γεγονός, πως, η μόρφωση εθεωρείτο περιττή για τα κορίτσια, καθώς οι γνώσεις για τη βελτίωσή τους στα οικοκυρικά, καθίσταντο πολυτιμότερες. Γαλουχημένες με αυτή την ιδέα, προετοιμάζονταν από πολύ μικρή ηλικία, για να αναλάβουν τον συγκεκριμένο ρόλο. Αγγελομάτη-Τσουγκαράκη Ελένη, «Πώς είδαν την Ελληνίδα», *Περιηγητές:εικόνες της Ελλάδας, Η Καθημερινή*, 2/4/2000, σ. 20-22.

304. Lord Charlemont, *The Travels of Lord Charlemont in Greece and Turkey 1749: from his own Unpublished Journals*, εκδ. Trigraph, Λονδίνο 1984, σ. 127-8.

305. Στην Ήπειρο τον 19^ο αιώνα, τα άρρενα τέκνα δε λάμβαναν την περιουσία τους τη στιγμή του γάμου, αντίθετα μα τα κορίτσια, τα οποία βέβαια, δεν είχαν κανένα περαιτέρω δικαίωμα στην πατρική περιουσία. Mayer Georg, *Ο Ελληνικός λαός: δημόσιο, ιδιωτικό, και εκκλησιαστικό δίκαιο από την έναρξη του Αγώνα για την Ανεξαρτησία ως την 31 Ιουλίου 1834*, μτφρ. Ρομπάκη Όλγα, εκδ. Συλλογή, Αθήνα 2007, σ. 157-238.

306. Το φαινόμενο να συναντήσει κάποιος νεαρή ανύπαντρη κοπέλα ήταν εξαιρετικά σπάνιο, αν όχι αδύνατο, κυρίως στην ηπειρωτική Ελλάδα και στο νησί της Ζακύνθου. Οι ηλικιακά ωριμότερες γυναίκες διέθεταν μεγαλύτερη ελευθερία, χωρίς αυτό να αποτελεί κανόνα. Τόσο στις αρχές όσο και στα τέλη του 19^{ου} αιώνα, υποστηρίζεται πως οι γυναίκες των ανώτερων κοινωνικών τάξεων μπορεί να μην υπέστησαν τις ταπεινώσεις και τη σκληρή ζωή των θηλέων που εργάζονταν στα χωράφια, αλλά πλήρωσαν ακριβά το τίμημα της απώλειας της ελευθερίας τους. Η ζήλεια των Ελλήνων ανδρών ήταν τόση που, ακόμα και όταν απελευθερώνονταν από τους Τούρκους, δε θα βελτιωνόταν ο συζυγικός τρόπος ζωής τους, εφόσον θα παρέμεναν αποκλεισμένες στα χαρέμια. Rouqueville, *Voyage de la Grèce*, τομ. 4, σ. 173.

307. Ο Γάλλος ιατρός συμπληρώνει: «... σε αυτές τις χώρες, όπως είναι πολύ γνωστό, η ανθρώπινη ζωή είναι μερικά βήματα πιο μπροστά στη διαδικασία της ωριμότητας, επίσης είναι πιο πρόωρη η έναρξη της φθοράς. Έχουμε λίγους λόγους να ζηλεύουμε ένα κλίμα που συντομεύει την άνθιση της νιότης και την ομορφιά της ώριμης ηλικίας· αφαιρεί από την περίοδο της πνευματικής μορφώσεως και ως εκ τούτου καθιστά το τελευταίο μεγάλο στάδιο της ζωής πιο επαχθές καθ' αυτό και λιγότερο ωραίο και αξιοπρεπές στα μάτια των άλλων. Η

και τον περιορισμό κατ' οίκων, πάμπολλες φορές, και η φτώχεια των γονέων συντελούσε στη μη πρόσληψη στοιχειώδους εκπαίδευσης των κορασίδων. Για το λόγο αυτό, ο αρραβώνας στην ηλικία των δέκα ή έντεκα χρόνων³⁰⁸ και ο γάμος στα δεκατέσσερα ή στα δεκαπέντε, αποτελούσε τον κανόνα και όχι την εξαίρεση³⁰⁹.

Ίδια εντύπωση καταθέτει και ο Leake, που κατά το διάστημα της διαμονής του στην Ήπειρο, διέκρινε πως «... οι Ελληνίδες γυναίκες των Ιωαννίνων, είναι τόσο αμόρφωτες όσο και οι Τουρκάλες, και είναι περιορισμένες σε τέτοιο βαθμό δουλοπρέπειας, που συναντάται και στην υπόλοιπη Ελλάδα, και όπως φαίνεται, ήταν μια παγιωμένη κατάσταση και στους αρχαίους³¹⁰. Οι νεαρές κοπέλες, είτε βγαίνουν σπάνια, είτε ποτέ από το σπίτι πριν από το γάμο, με εξαίρεση την εκκλησία, την οποία επισκέπτονται συνήθως τις βραδινές ώρες³¹¹...». Τις παραπάνω μαρτυρίες επιβεβαιώνει και ο Byron, που στις σημειώσεις του με ημερομηνία 6 Ιουλίου 1821, προβαίνει στον παραλληλισμό των αρχαίων και των νεότερων Ελληνίδων. Τα σχόλιά του διατυπώνονται ως εξής : «... στις νεότερες εποχές, οι γυναίκες έχουν την υποχρέωση να παραμένουν στο σπίτι, να είναι καλοταϊσμένες και καλοντυμένες, αλλά να μην συναναστρέφονται άλλους στην κοινωνία. Είναι καλά μορφωμένες επίσης, σε θρησκευτικά θέματα, όχι όμως στην ποίηση και τα πολιτικά, προτιμούν τα ευσεβή βιβλία κι εκείνα για τη μαγειρική. Μουσική, ζωγραφική, χορός, λίγο κηπουρική και όργωμα που και που, είναι οι δραστηριότητές τους. Τις έχω δει να επιδιωρθώνουν τους δρόμους στην Ήπειρο, με μεγάλη επιτυχία· και γιατί όχι; Είναι εξίσου καλές στην κοπή των χόρτων και στο όργωμα³¹²...».

Όσον αφορά στη συνομιλία των Ελληνίδων, αν και είναι ζωνρή, δεν παρουσιάζει ποικιλία θεμάτων· διαβάζουν ελάχιστα και πιστεύουν σε πολλές δεισιδαιμονίες. Στη φορεσιά τους όμως υπάρχει κάτι που κεντάει τη φαντασία, όταν μάλιστα συνδυάζεται με τη μεγαλοπρέπεια της Ανατολής.³¹³ Συνήθως η κουβέντα τους είναι χαριτωμένη και

εξάρτηση και κατωτερότητα των γυναικών στην Ανατολή, οποιαδήποτε και αν είναι τα άλλα αίτια της, μπορεί σίγουρα να αποδοθεί σε μεγάλο βαθμό σε εκείνη τη διαφορετική διάρκεια των σταδίων της ζωής, που τις κάνει παιχνίδια των ανδρών για λίγα χρόνια και μετά τα αντικείμενα της περιφρόνησης και της αδιαφορίας τους». Holland, *Travels in the Ionian Isles, Albania, Thessaly, Macedonia, &c. During the years 1812 and 1813*, τομ. 1, σ. 192-193.

308. Holland, *Travels in the Ionian Isles, Albania, Thessaly, Macedonia, &c. During the years 1812 and 1813*, τομ. 1, σ. 154.

309. Οι αρχαίοι Έλληνες στην προσπάθειά τους να κρατήσουν αγνούς τους τρόπους των γυναικών, τις περιόριζαν στο «γυναικείο». Κάτι ανάλογο έπρατταν και οι οθωμανοί κλείνοντάς τις στα χαρέμια και οι νεότεροι Έλληνες, από ζήλια, τις απέκλειαν από κοινωνικές δραστηριότητες. Τα νέα κορίτσια στην Ελλάδα ήταν αυστηρώς περιορισμένα στις οικίες τους με αποτέλεσμα ελάχιστες από αυτές να έχουν παντρευτεί από προσωπική γνωριμία αφού τις περισσότερες φορές γνώριζαν το μελλοντικό τους σύζυγο στην εκκλησία λίγο πριν το μυστήριο. Βλ. Conder Josiah, *The Modern Traveller. A Description, Geographical, Historical and Topographical of the Various Countries of the Globe: Greece*, τομ. II, εκδ. J. Dunkan, Λονδίνο 1830, σ. 97-98.

310. Για τη θέση της γυναίκας στην αρχαία Ελλάδα, βλ. Brundell Sue, *Women in Ancient Greece*, εκδ. Harvard University Press, Cambridge, Μασαχουσέτη 1995.

311. Leake, *Travels in Northern Greece*, τομ. 4, σ. 147.

312. *Lord Byron: Selected Letters and Journals*, εκδ. Pimlico, Λονδίνο 1982, σ. 241.

313. Ο Άγγλος περιηγητής Edward Daniel Clarke, επισκεπτόμενος τον ελληνικό χώρο το έτος 1801, έτυχε να έρθει σε επαφή με μια ώριμη κυρία από την Ήπειρο, που παρατηρώντας τη μέσα στην παραδοσιακή στολή, ξεστόμισε πως οι μεγαλύτερες γυναίκες της Ηπείρου ντύνονται καλύτερα και με έναν πιο κόσμιο τρόπο από άλλες Ελληνίδες, δένο-

ελκυστική. Υπάρχουν γυναίκες στα Γιάννινα, που οι ωραίοι τρόποι τους θα μπορούσαν να τις τοποθετήσουν σε ευρωπαϊκούς κύκλους. Στο σπίτι ασχολούνται με τις δουλειές του νοικοκυριού· η απασχόληση αυτή είναι εύκολη γιατί ο ελληνικός τρόπος ζωής είναι απλός και υπάρχουν πολλές γυναίκες στις ελληνικές οικογένειες³¹⁴. ... Στην Αθήνα οι γυναίκες είναι πιο ελεύθερες και διασκεδάζουν με διάφορους τρόπους, άγνωστους στην αυστηρή κοινωνία της ηπειρωτικής πρωτεύουσας³¹⁵. Ακόμα και γυναίκες που ζουν σε μεγαλύτερες πόλεις των Ιονίων Νήσων, που είναι σαφώς ανοιχτές σε ιταλικές, γαλλικές και Δυτικοευρωπαϊκές επιρροές, είχαν το δικαίωμα των εξόδων και ευκαιρίες για κοινωνικές συναναστροφές. Και σε αυτή όμως την περίπτωση, οι καταγόμενες από χωριά και κατώτερες κοινωνικές τάξεις, στερούνταν το δικαίωμα πρόσληψης στοιχειώδους εκπαίδευσης, με αποτέλεσμα να μένουν αγράμματες (παρόλα αυτά, ήταν εξαιρετικές κεντήστρες³¹⁶).

Σε μια από τις συναντήσεις του Άγγλου περιηγητή Hughes με τον λόγιο Αθανάσιο Ψαλίδα, τέθηκε και το ζήτημα του περιορισμού των γυναικών. Ο πρώτος, επηρεασμένος από τον ευρωπαϊκό τρόπο ζωής, υποστηρίζει πως είναι άδικο να αποκλείουν τις γυναίκες από την κοινωνία και μαζί με αυτές όλη την τέρψη και τη λεπτότητα που μονάχα η δική τους επιρροή μπορεί να δημιουργήσει³¹⁷. Από τα λεγόμενα του Hughes, τίποτα άλλο δεν τάραξε τις πεποιθήσεις του Ψαλίδα όσο αυτό, γιατί με πάθος υπεράσπισε το έθιμο διακηρύττοντας ότι όλες οι γυναίκες κλίνουν προς το κακό και αν τους δοθεί η ευκαιρία, θα την καταχραστούν. Ο Άγγλος περιηγητής ανταπάντησε πως τίποτα άλλο δε θα μπορούσε να γεννήσει τιμή και ειλικρίνεια στο ωραίο φύλο παρά εμπιστοσύνη σε αυτό από τους άνδρες, φέροντάς του ως παράδειγμα τις γυναίκες της χώρας του. Ο Ψαλίδας, εκφράζοντας τις αντιρρήσεις του ως προς το θέμα, παρέθεσε τις γνώμες και τα έθιμα των αρχαίων Ελλήνων, τα οποία και θεωρεί άξια μίμησης και θαυμασμού³¹⁸.

ντας τα πλεγμένα τους μαλλιά γύρω από το κεφάλι, με τρόπο που αποτυπώνεται στα αρχαία γλυπτά και η εμφάνισή τους είναι πιο αξιοπρεπής από άλλες οικοδέσποινες της Ελλάδας. Βλ. Daniel Clarke Edward - Walpole Robert, *Travels in Various Countries of Europe, Asia and Africa*, τομ. 4, εκδ. T. Cadell and W. Davies, Λονδίνο 1816, σ. 125.

314. Για μια εκτενέστερη μελέτη της νεοελληνικής οικογένειας, Cassia Paul - Bada Constantina, *The Making of the Modern Greek Family: Marriage and Exchange in Nineteenth-Century Athens*, εκδ. Cambridge University Press, Cambridge 1992.

315. Holland, *Travels in the Ionian Isles, Albania, Thessaly, Macedonia, &c. During the years 1812 and 1813*, τομ. 1, σ. 153-154.

316. Murrey John, *A Handbook for Travellers in the Ionian Islands, Greece, Turkey, Asia Minor, and Constantinople*, εκδ. John Murrey, Λονδίνο 1840, σ. 22.

317. Στα νησιά του Αιγαίου και ιδιαίτερα στις Κυκλάδες, οι περιηγητές επισημαίνουν μεγάλη διαφορά στην κοινωνική θέση και τις ελευθερίες που απολάμβαναν οι γυναίκες, συγκριτικά με την ηπειρωτική Ελλάδα. Η απουσία του ενεργού αντρικού πληθυσμού, που ταξίδευε με τα καράβια (ασκώντας το επάγγελμα του μεταφορέα, του ναύτη, του εμπόρου και του τεχνίτη), αλλά και του οθωμανικού στοιχείου, καθιστούσε τις γυναίκες των νησιών του Αιγαίου, ελεύθερες και εξαιρετικά δραστήριες, καθώς επωμίζονταν ολοκληρωτικά τις ανάγκες για την επιβίωσή τους. Ιδιαίτερη μνεία γίνεται για τις Αθηναίες, που παρουσιάζονται ως γυναίκες με μια μεγαλύτερη, σχετικά, ελευθερία που προσφέρουν στον εαυτό τους διαφόρων ειδών διασκεδάσεις, άγνωστες σχεδόν στην αυστηρά περιχαρακωμένη γιαννιώτικη κοινωνία. Βλ. Ζιώγα-Καραστεργίου Σιδηρούλα, «Η μέση εκπαίδευση των κοριτσιών στην Ελλάδα (1830-1893)», *Ιστορικό Αρχείο Ελληνικής Νεολαίας* 2, εκδ. Γενική Γραμματεία Νέας Γενιάς, Αθήνα 1986, σ. 22-23 και Holland, *Travels in the Ionian Isles, Albania, Thessaly, Macedonia, &c. During the years 1812 and 1813*, τομ. 1, σ. 195.

318. Ο άκρως ενδιαφέρων διάλογος μας μεταφέρεται μεταφρασμένος από το άρθρο του Γεωργίου Σούλη με

Αναφερόμενοι στο γενικότερο επίπεδο της μόρφωσης των Γιαννιωτών, οι Ευρωπαίοι περιηγητές διατυπώνουν τις απόψεις τους, έχοντας στο νου τους από τη μια, τα επιτεύγματα των αρχαίων Ελλήνων σε όλες τις εκφάνσεις της σκέψης τους, και από την άλλη τη μακροχρόνια περίοδο της οθωμανικής κυριαρχίας, αλλά και τη γενικότερη μορφωτική κατάσταση που έχουν παρατηρήσει σε άλλα μέρη της Ελλάδας. Αυτές οι βασικές σκέψεις, άλλους τους οδηγούν να είναι αυστηροί στην κρίση τους, όπως ο Hughes, και άλλους εμφανώς πιο επιεικείς.

Ο Hughes στις τρεις συναντήσεις που είχε με τον Ψαλίδα κατά τη διάρκεια της παραμονής του στα Ιωάννινα, οδηγήθηκε σε ενδιαφέροντα συμπεράσματα, στα οποία αξίζει να δοθεί μεγαλύτερη έμφαση. Από τον μεταξύ τους διάλογο, που έλαβε χώρα στην οικία του Νικολού Βρεττού, ο περιηγητής σημειώνει πως ο Ψαλίδας μιλά πολύ και κατέχει μια φυσική οξύνηια σε σημαντικό βαθμό, αλλά οι συζητήσεις του είναι κατά ένα παράξενο τρόπο, ανάμικτες με παράδοξους και δικτατορικούς ισχυρισμούς. Έχει ταξιδεύσει σε πολλά μέρη και έχει αποκτήσει κάποιον ενδοιασμό στις θρησκευτικές του αντιλήψεις· στη ροή του διαλόγου, ο «διδάσκαλος του γένους», όπως πολλοί τον αποκαλούν, δε δίστασε να επιτεθεί στο αγγλικό έθνος και να κατηγορήσει τους Άγγλους για φτηνή αγνωμοσύνη, γιατί αφού καρπώθηκαν ανεκτίμητα οφέλη από τα έργα των αρχαίων προγόνων των Ελλήνων, αντί να προσπαθήσουν να σπάσουν τις αλυσίδες με τις οποίες είναι δεμένοι οι απόγονοι, οι Νέοι Έλληνες, αυτοί ζητούν να κατασκευάσουν καινούριες για να τους δέσουν πιο σφιχτά³¹⁹.

3.4. Διαπρεπείς προσωπικότητες που συζητήθηκαν

Οι περιηγητές θαύμασαν ιδιαίτερα τον Ιωάννη Μελά, απόφοιτο της Καπλανείου Σχολής και νέο έμπορο³²⁰, για τον οποίο οι μνείες είναι εξαιρετικές, αφού υπήρξε πολυταξιδεμένος, μιλούσε πολύ καλά τις ευρωπαϊκές γλώσσες και διέθετε εκλεπτυσμένους τρόπους. Ήταν οξυδερκής, είχε επίγνωση της κατάστασης της Ελλάδος και οι απόψεις του, ήταν οι σωστότερες από ότι μπορούσε κανείς να ακούσει αλλού. Τη μόρφωση που απέκτησε στα ταξίδια του, την επαύξησε πίσω στην πατρίδα με δικές του και μόνον προσπάθειες. Ο Holland σημειώνει πως στο σπίτι του ο Μελάς διέθετε μια μικρή βιβλιοθήκη, όμορφα επιπλωμένη, με αξιόλογη συλλογή ελληνικών, γαλλικών και γερμανικών βιβλίων. Ανάμεσά

τίτλο «Πώς είδαν τον Αθανάσιο Ψαλίδα οι ξένοι περιηγητές», *Ηπειρωτική Εστία* 1 (1952), σ. 504· Hughes, *Travels in Sicily, Greece and Albania*, τομ. 2, σ. 467.

319. Hughes, *Travels in Sicily, Greece and Albania*, τομ. 1, σ. 450.

320. Δραστηριοποιήθηκε κατά κύριο λόγο στη Ρωσία, τη Γερμανία, την Κωνσταντινούπολη και εγκαταστάθηκε εν τέλει στην Ιταλία. Διετέλεσε γενικός φροντιστής των στρατοπέδων Ανατολικής Ελλάδας, ενώ την περίοδο 1827-1830, διαχειρίστηκε τις εθνικές προσόδους της ως γενικός επιστάτης. Επί Καποδίστρια διορίστηκε πολιτικός διοικητής Ναυπάκτου καθώς και Παλιάς πάτρας-Βοστίτσας, ενώ επί Όθωνα, έπαρχος Δυτικής Μάνης. Βλ. *Εγκυκλοπαίδεια Πάπυρος Λαρούς Μπριτάνικα*, τομ. 41, εκδ. Οργανισμός Πάπυρος, Αθήνα, σ. 210.

τους υπήρχε και μια νεοελληνική μετάφραση του Laplace με τίτλο «Το σύστημα του κόσμου», το οποίο ο περιηγητής δε θυμόταν να έχει δει κάπου αλλού³²¹.

Ο Hughes τον αναφέρει ως νέο Έλληνα έμπορο, έναν από τους πιο μορφωμένους, έξυπνους και σεβαστούς ανθρώπους στα Γιάννινα που οι φωτεινές του ιδέες μπορούσαν να αποδοθούν κατά μεγάλο μέρος στην επίδραση της κοινωνίας με την οποία ήρθε σε επαφή κατά τη διάρκεια των ταξιδιών του στην Ευρώπη³²².

Ο Ιωάννης Βηλαράς υπήρξε επίσης περίπτωση μορφωμένου Γιαννιώτη, που προκάλεσε εντύπωση ειδικά στον Holland. Τον περιγράφει ως έναν άνθρωπο με χαρακτηριστική πολυμάθεια, καλά πληροφορημένο στις φυσικές επιστήμες και τη βοτανική. Είχε τη φήμη, και την άξιζε, του πρώτου βοτανολόγου στην Ελλάδα. Επιπλέον, οι γνώσεις του για την πρόοδο της χημείας εκτείνονταν στην πιο πρόσφατη εποχή και στο θέμα αυτό έκανε λεπτολογείς ερωτήσεις που τις συνόδευε με έξυπνες παρατηρήσεις. Τον απασχολούσαν μεταφυσικά και ηθικά ζητήματα και όταν συζητούσε για αυτά, έδειχνε τον ίδιο σατυρικό σκεπτικισμό που αποτελούσε χαρακτηριστικό των σκέψεών του. Αφετέρου το ποιητικό ταλέντο του, δεν είναι κατώτερο από την κατάρτισή του στις επιστήμες και τη φιλολογία. Ο περιηγητής μάλιστα, είδε δείγματα των ποιημάτων του στα Ιωάννινα και την Τρίπολη. Μερικά είναι ερωτικά με επιγραμματική μορφή και άλλα είναι χιουμοριστικά ή σατυρικά.

Τον θεωρούσε ένα από τα καλύτερα παραδείγματα Νεοέλληνα λογίου. Ήταν πραγματικά ανώτερος στο χαρακτήρα, φανέρωνε όμως καλά όλα τα χαρακτηριστικότερα εθνικά στοιχεία του λαού του. Η φήμη του ήταν πολύ σημαντική και πολλές φορές άκουγε κανείς το όνομά του να αναφέρεται με υπερηφάνεια από τους Έλληνες. Η περηφάνια αυτή μπορεί να συγχωρείται για την καταγωγή της και να δικαιολογείται από την πραγματική αξία του αντικειμένου που την προκαλούσε³²³.

Ο Holland δεν αμφισβήτησε πως ο Ψαλίδας ήταν πολύ καλά πληροφορημένος σχετικά με τις νέες επιστήμες, αφού μορφώθηκε στη Γερμανία και αλλού. Φαίνεται όμως ότι ο νους του απασχολούταν περισσότερο με τις μελέτες που είχαν τη γέυση της αρχαίας φιλοσοφίας των σχολών. Είχε αξιέπαινο ζήλο για την πρόοδο της ελληνικής φιλολογίας και πολύ ενθουσιασμό για την ποίηση στη γλώσσα αυτή. Ο περιηγητής τον άκουσε να απαγγέλλει και να εξηγεί τους λυρικούς στίχους του Αθανάσιου Χριστόπουλου³²⁴, τους οποίους όπως και

321. Pierre Simnn Laplace (1749-1827). Γάλλος γεωμέτρης και αστρονόμος, με έργα που δημιούργησαν νέα εποχή για την αστρονομία. Το 1773, έγινε μέλος της Ακαδημίας των Επιστημών και το 1816 μέλος της Γαλλικής Ακαδημίας. Το έργο που αναφέρεται εδώ είναι το δίτομο «*Exposition du Monde*», το οποίο εκδόθηκε το 1796 σε απλούστατη μορφή, χωρίς μαθηματικούς τύπους και έτυχε μεγάλης αποδοχής. Βλ. Holland, τομ. 1, σ. 120, 167· Αναστασίου Ιωάννης, «Η πνευματική κατάσταση στα Γιάννινα στις αρχές του ΙΘ' αιώνα όπως την είδαν οι ξένοι περιηγηταί», ό.π., σ. 97.

322. Hughes, *Travels in Sicily, Greece and Albania*, τομ. 2, σ. 30.

323. Holland Henry, "Travels into the Ionian Isles, Albania, Thessaly and Macedonia during the Years 1812 and 1813", *The Edinburgh Review: Or Critical Journal* 25 (1815), σ. 474.

324. Ο Αθανάσιος Χριστόπουλος, ο «άλλος Ανακρέων» κατά τον Γεώργιο Σακελλάριο, υπήρξε νομικός, ανώτατος δικαστικός, λόγιος, ποιητής και Φίλικός. Δημοτικιστής εκ των πλέον φανατικών (όπως και οι φίλοι του Ψαλίδας και Βηλαράς), με αξιέπαινο επιστημονικό έργο που περιλαμβάνει πραγματείες σε θέματα γλωσσικά,

πολλοί άλλοι Έλληνες, θεωρούσε τους ωραιότερους της νέας ποίησης και λίγο κατώτερους από τους στίχους του ίδιου του Ανακρέοντα³²⁵.

3.5. «Περί γλώσσας ο λόγος»

Στα ταξιδιωτικά κείμενα που περιλαμβάνει η μελέτη μας, δίνεται βαρύνουσα προσοχή στην προσπάθεια επιβολής της δημοτικής γλώσσας, από συγκεκριμένους πνευματικούς κύκλους της πόλης. Οι επισημάνσεις τους για την καθομιλουμένη και τους φορείς της δημοτικής, σε ένα διαπρεπές πνευματικό κέντρο του ελληνικού ηπειρωτικού τμήματος, φανερώνουν πως το θέμα δεν τους άφησε αδιάφορους. Τα «γλωσσικά ζητήματα», υπόθεση κατά βάση του 19^{ου} αιώνα, παρουσιάζουν ιδιαίτερο ενδιαφέρον, καθώς, συνδέονται κατά κανόνα, με διαφορετικές περί του έθνους αντιλήψεις. Σύμφωνα με την προσέγγιση της Έλλης Σκοπετέα στο παρόν ζήτημα, προκύπτουν θεμελιώδη ερωτήματα όπως, «ποια είναι η γλώσσα που θα επικρατήσει; ποια είναι η έννοια της γλώσσας του «λαού»; η γλώσσα μιας λόγιας κάστας, ποια περιθώρια αυθαιρεσίας διαθέτει;», συμπληρώνοντας πως, «η νεόκοπη «εθνική γλωσσολογία», σε στενή συνεργασία με τη φιλολογία, αυτοεξουσιοδοτείται να γνωμοδοτήσει, να αποφασίσει στην πραγματικότητα τί είναι λαός, τί είναι έθνος· και, το κυριότερο, να φτιάξει μια γλώσσα σύγχρονη, τη γλώσσα του έθνους-κράτους, που να προβλέπει χώρο για έννοιες εξ ορισμού απύουσες από τη γλώσσα του «λαού»»³²⁶.

Από τα λεγόμενα του Holland, γίνεται αντιληπτό πως η γλώσσα που μιλιέται από τους Έλληνες στα Γιάννινα θεωρείται μια από τις καλύτερες μορφές της ρωμαϊκής³²⁷ και ως ένα βαθμό αξίζει τη διάκριση αυτή. Ο συγγραφέας δεν ασχολείται με τις μεταβολές της γλώσσας από την αρχαία ελληνική ως τη σημερινή, αλλαγές που επήλθαν στη γραμματική, τη σύνταξη και την προφορά. Οι φράσεις της είναι περισσότερο ελληνικές και η δομή της περισσότερο σύμφωνη με τη γραμματική. Αν ο ξένος ξεπεράσει τη μεταβολή της προφοράς, μπορεί εύκολα να μάθει τη γλώσσα γιατί οι περισσότερες ρίζες είναι όμοιες με της αρχαίας.

φιλοσοφικά, πολιτικά και φυσικών επιστημών όπως η «Γραμματική της Αιολοδωρικής ήτοι της ομιλουμένης τωρινής των Ελλήνων γλώσσας» (1805), το «Δράμα Ηρωικών» (1805), τα «Λυρικά» (1811, 1814, 1817-8), η «Νομοθεσία» (1818), το «*Der neue griechische Anacreon*» (1821) και τα «Πολιτικά Παράλληλα» (1833). Για περισσότερα βιογραφικά στοιχεία του Αθανάσιου Χριστόπουλου βλ. Βαλέτας Γεώργιος, *Αθανάσιος Χριστόπουλος: Βίος - Έργο - Βιβλιογραφία*, ανάτυπο της Εισαγωγής στην Καστοριανή έκδοση των «Απάντων» Χριστοπούλου, Αθήνα 1969.

325. Holland, *Travels in the Ionian Isles, Albania, Thessaly, Macedonia, &c. During the years 1812 and 1813*, τομ. 1, σ. 234-235.

326. Σκοπετέα Έλλη, «Έθνος και γλώσσα», στο συλλογικό τόμο Χρηστίδης Φ. Αναστάσιος (επιμ.) *Εγκυκλοπαιδικός Οδηγός για τη Γλώσσα*, εκδ. Κέντρο Ελληνικής Γλώσσας, Θεσσαλονίκη 2001, σ. 108.

327. Οι περιηγητές χρησιμοποιούν τον όρο *Romaic Language* για τη νεοελληνική γλώσσα και «ελληνική» γράφουν για την αρχαία. Για να μείνουμε πιο κοντά στο κλίμα των περιγραφών θα χρησιμοποιούμε τη λέξη ρωμαϊκή. Βλ. Αναστασίου Ιωάννης, «Η πνευματική κατάσταση στα Γιάννινα στις αρχές του ΙΘ' αιώνα όπως την είδαν οι ξένοι περιηγηταί», ό.π., υποσ. 10, σ. 241/725.

Ακόμα ευκολότερα θα χρησιμοποιήσει τα ρωμαίικα βιβλία, γιατί, όπως είναι φυσικό, λαοί, όπως οι Νεοέλληνες, έχουν εγκαταλείψει κάπως την ομιλούμενη γλώσσα και ζητούν να πλησιάσουν περισσότερο την αρχαία ελληνική. Η τάση αυτή δυνάμωσε τα τελευταία χρόνια και πολλοί συγγραφείς προσπαθούν να διαμορφώσουν το ύφος τους έχοντας υπόδειγμα τον Θουκυδίδη και να αυξήσουν τη δύναμη της γλώσσας χρησιμοποιώντας σύνθετες λέξεις³²⁸. Είναι βέβαια συζητήσιμο αν η προσπάθεια αυτή, να χωριστεί δηλαδή η γραπτή από την ομιλούμενη γλώσσα, τραβήξει πολύ μακριά, γιατί είναι αμφίβολο αν η γραπτή μπορεί αποτελεσματικά να υψώσει και να προσδιορίσει το επίπεδο της ομιλούμενης.

Εκτός από όσους αναφέρθηκαν, υπάρχουν στα Ιωάννινα και άλλοι Έλληνες που διακρίθηκαν από τα έργα τους. Πολλά από αυτά υπάρχουν ακόμα σε χειρόγραφη μορφή και περιμένουν την ευκαιρία να εκδοθούν. Ό,τι κι αν σκεφτεί κανείς για την κατάσταση των Ελλήνων σε άλλους τομείς, είναι βέβαιο ότι η φιλολογία τους βελτιώθηκε τα τελευταία χρόνια και μαζί με αυτή, χωρίς αμφιβολία, η αγάπη τους για την ελευθερία και ο χαρακτήρας των κοινωνικών-οικογενειακών τους συνθηκών³²⁹.

Ο Hughes, προσεγγίζοντας το γλωσσικό ζήτημα της Ελλάδος του καιρού του, παραδέχεται ότι δεν είναι πολύ καλά κατατοπισμένος σε αυτό, ούτε έχει και την αρμοδιότητα να αναπτύξει έγκυρες γνώμες. Συνειδητοποιεί παρ' όλα αυτά πως η ρωμαίικη γλώσσα³³⁰ διατηρήθηκε στην Ήπειρο πιο καθαρή σε σχέση με την υπόλοιπη Ελλάδα, με την αιτιολογία ότι είναι απαλλαγμένη από ανατολίτικους βαρβαρισμούς και

328. Ο επισκέπτης του ελληνικού χώρου, Jean Alexandre Buchon, σημείωνε στα 1842 για τους Έλληνες και τη γλώσσα τους: «... δεν είχαν απελευθερωθεί καλά καλά από τον τουρκικό ζυγό κι απελευθέρωσαν τη γλώσσα τους από τις τουρκικές λέξεις που τη χαλούσαν, και με την ευκαιρία, και από τις φραγκικές λέξεις, που κατέστρεφαν την ενότητά της... Ο καθαρισμός πραγματοποιήθηκε με ταχύτατους ρυθμούς... Ο σοφός Πατριάρχης Κοραΐς, είχε αρχίσει ήδη πριν από την απελευθέρωση της Ελλάδας την απελευθέρωση της γλώσσας... Γυρίζοντας στη χώρα τους, οι νεαροί Έλληνες, οπαδοί και μαθητές του, θέλησαν να τη συνεχίσουν, και οι προσπάθειές τους ενθαρρύνθηκαν από το γενικό ενδιαφέρον για τη φιλολογία· επειδή η φιλολογία είναι το πάθος όλων των Ελλήνων φοιτητών, όχι μονάχα όσων αφιερώνονται στην εκπαίδευση, παρά κι εκείνων που θέλουν να αφιερωθούν στη νομική, στην εκκλησία ή στη δημόσια διοίκηση. Το να ξέρεις καλά ελληνικά, είναι συχνό όπως σε'μας, το να διαθέτεις ευφράδεια· και μπορεί ένας γιατρός, δικηγόρος, καθηγητής, να γίνει υπουργός, επειδή χειρίζεται σωστά τη γλώσσα...». Και στο τέλος παρατηρεί πως, «... η ελληνική γραμματική, έχει θροναστεί στη βάση και στην κορφή κάθε διδασκαλίας...». Βλ. Πολίτης Αλέξης, «Γλώσσα, λογοτεχνία, έθνος. Η συναρμογή τους στα χρόνια του Ρομαντισμού», *Πρακτικά Δ' Ευρωπαϊκού Συνεδρίου Νεοελληνικών Σπουδών Ταυτότητες στον ελληνικό κόσμο (από το 1204 έως σήμερα)*, ό.π., τομ. Β', σ. 581-590.

329. Holland, *Travels in the Ionian Isles, Albania, Thessaly, Macedonia, &c. During the years 1812 and 1813*, τομ. 1, σ. 251.

330. Η κοινή δημοτική γλώσσα άρχισε να διαμορφώνεται από τον Δημήτριο Καταρτζή και τους μαθητές του, τους «Δημητριάδες» της Νεωτερικής Γεωγραφίας, καθώς και από τον Αθανάσιο Χριστόπουλο, τον Βηλαρά και τον Ψαλίδα. Οι οπαδοί της δημοτικής, της «φυσικής γλώσσας» όπως την έλεγαν, θεωρούσαν θεμιτό να εκφράζονται σε μια μετριασμένη λόγια γλώσσα, της οποίας η απόκλιση από τη δημοτική είχε να κάνει περισσότερο με τις πτώσεις παρά με το λεξιλόγιο και το συντακτικό. Οι οπαδοί της «μέσης οδού» που αντικειμενικά δεν ήταν μόνο οι κοραϊστές, είχαν όλοι τους μια κοινή συντεταγμένη ως προς το λεξιλόγιο: συμφωνούσαν όλοι ότι η γλώσσα έπρεπε να αποκαθαριστεί από τα ξένα στοιχεία. Ως προς αυτό δεν έλειπαν στην πράξη και οι καταφάσεις από την πλευρά των δημοτικιστών, όπως αργότερα ονομάστηκαν οι οπαδοί της απλής, λαϊκής γλώσσας, δηλαδή των «ρωμαίικων». Ασδραχάς Ι. Σπύρος, «Κοραϊστές και δημοτικιστές, οι εκπρόσωποι των γλωσσικών τάσεων στην Ιόνιο Ακαδημία της Κέρκυρας», *Επτά Ημέρες, Αδαμάντιος Κοραΐς, 250 χρόνια από τη γέννησή του, Η Καθημερινή*, 29/11/1998, σ. 22-23.

ξενότροπους φράγκικους και ιταλικούς όρους. Έχει τις ρίζες της στη Νέα Διαθήκη και στη γλώσσα των Βιβλίων της Εκκλησίας, όπου μπορεί κανείς να παρακολουθήσει την εξέλιξη από την κλασική και τις αλλαγές που σημειώθηκαν με το πέρασμα των ετών. Στους ιδιωτισμούς, στις καταλήξεις και στη φρασεολογία της δεν απομακρύνθηκε τόσο πολύ από την αρχική της γλώσσα, όσο η ιταλική από τη μητρική της, όμως είναι αμφίβολο αν αυτό είναι πλεονέκτημα ή το αντίθετο. Δε μπορεί όμως να καταλάβει την αυτοτέλεια της νέας ελληνικής από την αρχαία και τη χαρακτηρίζει σαν υποβιβασμένη εκνευριστική διάλεκτο της ενδοξότερης γλώσσας που έπλασε ποτέ το ανθρώπινο πνεύμα. Η νέα θα είναι πάντοτε σκιασμένη από τη λαμπρότητα του πρωτοτύπου. Ωστόσο, οι προσπάθειες που έγιναν για να διορθωθούν τα ελαττώματα της και να ξεριζωθούν οι βαρβαρισμοί, είναι αξιέπαινες ειδικότερα γιατί κάθε άλλη σύνθεση που περιμένουν να γίνει από τους Νεοέλληνες πρέπει να γραφεί στη ρωμαϊκή. Αν επιχειρήσουν να γράψουν στην ελληνική, ασφαλώς θα αποτύχουν³³¹. Καμιά γλώσσα δε μπορεί να εκφράσει καλά τις γνήσιες υπαγορεύσεις της καρδιάς με την ευγλωττία του πνεύματος... Ωστόσο, η μεταρρύθμιση της ρωμαϊκής γλώσσας όπως, και κάθε άλλη μετασύνθεση που περιμένουν να γίνει από τους Νεοέλληνες, πρέπει να γίνει βαθμιαία και όχι βίαια. Προπαντός δεν πρέπει να την εμπιστευτούν σε μια ομάδα ριζοσπαστών μεταρρυθμιστών, σαν αυτούς που παρουσιάστηκαν εδώ και λίγο καιρό στα Γιάννινα³³², οι οποίοι σχημάτισαν μόνοι τους μια διευθύνουσα επιτροπή για τον σκοπό αυτό και δημοσίευσαν ένα μικρό αριθμό βιβλίων στη νεοεφευρημένη διάλεκτό τους, τη «Ρομέηκη γλώσσα»³³³, όπως διάλεξαν να

331. Ο Hughes, αναγνωρίζει τη σπουδαιότητα της σύγχρονης ελληνικής φιλολογίας, αν αναλογιστούμε, όπως αναφέρει κατά λέξη, τη δυστυχία και την υποτίμηση που υφίστανται. Η λογοτεχνική αναγέννηση δεν αποτελούσε εξαίρεση, θα έπρεπε όμως βασική της γλώσσα να είναι η ρωμαϊκή. Μόνο απόφοιτοι δυτικοευρωπαϊκών πανεπιστημίων μπορούσαν να αναλάβουν ένα τόσο σοβαρό εγχείρημα, όπως η γραφή σε σωστά ελληνικά. Woodhouse Montague, *The Philhellenes*, εκδ. Hodder and Stoughton, Λονδίνο 1969, σ. 36.

332. Ο Κοραΐς αποδοκιμάστηκε για τις γλωσσικές του απόψεις, από τη λεγόμενη «αριστερά» της εποχής. Η προσπάθειά του για αναμόρφωση και εξυγίανση της ομιλουμένης γλώσσας, με τρόπο που να κάνει προφανείς τις ομοιότητές της με την αρχαία ελληνική, δυσaráεστησε τους ριζοσπαστικούς κύκλους του Ψαλίδα στα Γιάννινα. Βηλαράς και Ψαλίδας στην Ήπειρο του Αλή Πασά, έμειναν ανεπηρέαστοι από τις αναστολλές που παρεμβάλλονταν στο δρόμο των Φαναριωτών λογίων. Ο «ελλαδικός δημοτικισμός», όπως χαρακτηρίστηκε, ώθησε στα άκρα το γλωσσικό ζήτημα με την πρόταση του Βηλαρά, για φωνητική γραφή της νέας ελληνικής. Ο Κοραΐς, είχε να αντιμετωπίσει τις επιθέσεις των συντηρητικών και προσκολλημένων, στην παράδοση κύκλων, που, πορυβημένοι από τις εξελίξεις της Γαλλικής επανάστασης, επιδίδονταν σε κατάφωρη επίθεση εναντίον του Διαφωτισμού. Η επίκρισή του από τους υπέρμαχους της δημοτικής γλώσσας στη μετέπειτα διαμάχη του για το γλωσσικό ζήτημα, είχε ως προϋπόθεση τις μεταμορφώσεις της ελληνικής πολιτικής παράδοσης που ακολούθησαν τη διάλυση της κληρονομιάς του Διαφωτισμού, τον 19^ο αιώνα. Βλ. Κιτρομηλίδης Πασχάλης, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός. Οι πολιτικές και κοινωνικές ιδέες*, εκδ. Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, Αθήνα 2000³, σ. 399-400.

333. Ο Άγγλος αιδεσιμότατος S. Sheridan Wilson που επισκέφτηκε την περιοχή της Ηπείρου το 1824, καταδικάζει στο έργο του το απλοποιημένο σύστημα φωνητικής ορθογραφίας του Βηλαρά, υιοθετημένου και από τον Ψαλίδα, του οποίου δείγμα αποτελεί «*Η ρομέηκη γλώσσα*». Υπήρξε το μόνο έργο που εκδόθηκε ζώντος του Βηλαρά και αφιερώνει «Προς το σοφολογητοτάτο κυρ Αθανασιον Ψαλιδά αρχηδασκαλον κε επιστημονα του Ελληνικου σχολου τον Γιαννηνον», με υπόληψη και σεβασμό που κατά χρέος νιώθει προς τη σοφολογιότητά του. Το έργο τυπώθηκε στην Κέρκυρα το 1814, και περιλαμβάνει λυρικά ποιήματα και δείγματα νεοελληνικών μεταφράσεων από την αρχαία ελληνική γραμματεία. Όσον αφορά στο ζήτημα της γλώσσας ο Wilson τάσσεται

την ονομάζουν³³⁴.

Το κίνημα λοιπόν που αναπτύσσεται στον ελλαδικό χώρο, στη «δημοτικιστική» τουλάχιστον έκφρασή του (και σε περιορισμένους κύκλους ή μεμονωμένα πρόσωπα), εντοπίζεται κυρίως στα Ιωάννινα, στον κύκλο των Ψαλίδα³³⁵ - Βηλαρά³³⁶, στη Θεσσαλία (Λάρισα), εκπρόσωπος είναι ο Ιωάννης Οικονόμου και στην Πελοπόννησο (Κόρινθο), ως μεμονωμένο παράδειγμα ριζοσπαστισμού, αναφέρεται το όνομα του Ιωάννη Καλαρά. Για τον Βηλαρά, η κοινή γλώσσα (π.χ το γιαννιώτικο ιδίωμα) και η φωνητική γραφή, συνιστούν μια «πραγματικότητα», όπως αυτή συναντάται σε αλληλογραφία εμπόρων και σε «κοινότερων» κοινωνικά στρωμάτων³³⁷. ο ίδιος, δεν υιοθετεί απλά την κοινή γλώσσα και τη φωνητική γραφή, προτείνει ταυτόχρονα και τον εκσυγχρονισμό της ομιλουμένης μέσω του εμπλουτισμού της. Χρησιμοποιεί τον όρο «ελληνομανία», για να περιγράψει τη διάθεση αποδοχής, ολοκληρωτικά ή εν μέρει, της αρχαίας ελληνικής στη σύγχρονη ομιλία και γραφή και ενώ διατηρεί μια θετική στάση προς τον αρχαίο ελληνικό πολιτισμό, στέκεται κριτικά απέναντι στη χρήση της αρχαίας ελληνικής γλώσσας, με την αιτιολογία ότι δεν είναι γλώσσα της σύγχρονης κοινωνίας.

Οι αρχαίοι Έλληνες σαφώς διέθεταν μια εξαιρετική γλώσσα που, οι λόγιοι, στην προσπάθειά τους να την υιοθετήσουν, οδηγούνται στη δημιουργία μιας τεχνητής, ακατανόητης γλώσσας, μιας «διαλέκτου» δηλαδή, όπως την αποκαλεί ο Βηλαράς, που δε θα ήταν κατανοητή ούτε από τους αρχαίους, ούτε από τους σύγχρονους³³⁸. Τέλος, θίγοντας

υπέρ της δημοτικής και ειρωνεύεται μάλιστα τον Ψαλίδα για τη λόγια γλώσσα την οποία χρησιμοποίησε στην «Αληθή ευδαιμονία», ώστε ο Ψαλίδας απολογούμενος τρόπον τινά, να ομολογήσει ότι επρόκειτο περί νεανικού έργου και ότι αν είχε γράψει το έργο λίγα χρόνια αργότερα, η γλώσσα θα ήταν διαφορετική. Βλ. τη μελέτη του Ζώρα Γεώργιου, *Πληροφορία άγγλου περιηγητού περί Βηλαρά, Χριστόπουλου, Ψαλίδα και Αλή Πασά το 1824: στα εκατό χρόνια από το θάνατό του*, Κείμενα και μελέται νεοελληνικής φιλολογίας 90, Αθήναι 1974, σ. 4-7.

334. Hughes, *Travels in Sicily, Greece and Albania*, τομ. 2, σ. 73-75. Ο Hughes επαινεί τις προσπάθειες που έγιναν για το ξεκαθάρισμα της ρωμαϊκής από βαρβαρισμούς και ξένα στοιχεία και, πολύ εύστοχα παρατηρεί ότι η συγκεκριμένη γλώσσα πρέπει να χρησιμοποιηθεί σε κάθε μελλοντική σύνθεση, γιατί αν οι Έλληνες προσπαθήσουν να γράψουν την αρχαία, σίγουρα θα αποτύχουν. Η μεταρρύθμιση και ο καθαρισμός της γλώσσας, πρέπει να προχωρήσουν σταδιακά. Παράδειγμα βιαίας και απότομης μεταρρύθμισης φέρνει μια ομάδα ριζοσπαστών, όπως τους χαρακτηρίζει στα Γιάννινα. Αφού σχημάτισαν μια επιτροπή στην πόλη με σκοπό τη μεταβολή της γλώσσας, δημοσίευσαν αρκετές μικρές εργασίες στη νεόφερτη «Ρομέκη γλώσσα» όπως τη λένε. Επικεφαλής της ομάδας υπήρξαν ο Ψαλίδας, ο Βηλαράς, κι ένας αμαθής «ψευτογιατρός», ο Σακελλάριος. Ίσως σε αυτή να συμμετείχε και ο Ιωάννης Μελάς, αλλά ο περιηγητής δεν τον αναφέρει διότι είχε καλή άποψη για εκείνον, αλλά όχι, όπως φαίνεται, για την επιτροπή. Βλ. Αναστασίου Ιωάννης, «Πώς είδε τον Ψαλίδα ο Άγγλος περιηγητής Τ. Σμαρτ. Χιούζ», *Ηπειρωτική Εστία* 1 (1952), σ. 508-516.

335. Ο Ψαλίδας, νεωτεριστής όπως ήταν σε όλα, έτσι και στο γλωσσικό ζήτημα, υπήρξε θερμός οπαδός και υποστηρικτής της λαϊκής γλώσσας. Πρώτος αυτός και εν συνεχεία ο μαθητής του Βηλαράς, υπήρξαν οι πρωτοπόροι του άκρατου δημοτικισμού στην Ήπειρο και κατέστησαν τα Ιωάννινα, «τας Νέας Αθήνας» εκείνης της εποχής, «εστία της εκπαιδευτικής και γλωσσικής επανάστασης». Βλ. Σούλης Γεώργιος, «Ο Ψαλίδας και το γλωσσικό ζήτημα», *Ηπειρωτικά Γράμματα* 2 (1944), σ. 84-88.

336. Βλ. Βρανούσης Λεάνδρος, «Κείμενα και χειρόγραφα του Βηλαρά και του Ψαλίδα. Δύο κορυφαίοι του Νεοελληνικού Διαφωτισμού κι ένα βιβλίο τους που έμεινε ανέκδοτο», *Νέα Εστία* 94 (1975), σ. 51-86.

337. Δημαράς Κωνσταντίνος, *Ιστορία της νεοελληνικής λογοτεχνίας: από τις πρώτες ρίζες ως την εποχή μας*, εκδ. Ίκαρος, Αθήνα 1968⁴, σ. 184.

338. Μοσχονάς Εμμανουήλ, *Η δημοτικιστική αντίθεση στην κοραϊκή «Μέση οδό» - Βηλαράς, Ψαλίδας, Χριστό-*

το ρόλο των σχολείων, υποστηρίζει πως παρέχουν ανεπαρκείς και συνάμα ακατάλληλες γνώσεις, καθιστώντας αδύνατη την παραγωγή «πραγματικών λογίων», ενώ η διδασκόμενη γλώσσα, «κάνει τους μαθητές να ξεχνούν ακόμα και τη μητρική τους³³⁹».

3.6. Πληθυσμιακά δεδομένα

Ο ελληνικός χώρος, και σε ένα ευρύτερο πλαίσιο ο Βαλκανικός, αποτελούσαν χώροι εισβολών, εξεγέρσεων, επαναστάσεων και πολεμικών επιχειρήσεων. Αφήνοντας πίσω τις μεσαιωνικές εποχές, και έχοντας ως αφετηρία τον 17^ο αιώνα, έχουμε μια αλληλουχία τέτοιων γεγονότων και στον ηπειρωτικό χώρο, που επηρέασαν την εθνογραφική σύστασή του³⁴⁰. Με βάση τα ανωτέρω δεδομένα, γίνεται κατανοητό ότι η γεωγραφική επικράτεια που μελετούμε υπήρξε από τα πιο σύνθετα μωσαϊκά εθνοτήτων, αφού βρίσκεται στα σύνορα τριών μεγάλων περιοχών: πέρα από το ελληνικό στοιχείο, στα βόρεια, οι Αλβανοί, στα ανατολικά, οι Βλάχοι και φυσικά ένα πλαίσιο Οθωμανών κατακτητών. Την εικόνα συμπληρώνουν ιουδαϊκές ενότητες στα Ιωάννινα και την Άρτα, καθώς και αθίγγανοι, διάσπαρτοι σε διάφορα μέρη³⁴¹.

Οι πληροφορίες για τον υπολογισμό του πληθυσμού των Ιωαννίνων, που προέρχονται από τις αναφορές και τις εκθέσεις των Ευρωπαίων προξένων στην Ήπειρο, είναι συγκεχυμένες· όλοι τους τονίζουν την επικρατούσα αβεβαιότητα ως προς τα πληθυσμιακά αριθμητικά στοιχεία. Είναι σαφές ότι οι ανακατατάξεις που σημειώνονται στο ανθρώπινο δυναμικό της πόλης, ακολουθούν τις πολιτικο-οικονομικές αλλαγές που συντρέχουν όχι μόνο στον ηπειρωτικό, αλλά και στον ευρύτερο ελληνικό χώρο, στα όρια πάντα της οθωμανικής επικράτειας, λαμβάνοντας υπόψη την αμφίδρομη σχέση που συντηρείται ανάμεσα στην εξέλιξη του πληθυσμού και την οικονομία κάθε περιοχής.

Η κοινή, για τα ταξιδιωτικά κείμενα, δυσκολία εκτίμησης του πληθυσμού μιας πόλης, λάμβανε άλλες διαστάσεις για τα Γιάννενα, όπου εγκατοικούσε για μεγαλύτερα ή μικρότερα διαστήματα, ένας σημαντικός αριθμός μη μόνιμων κατοίκων, εμπόρων, Αλβανών στρατιωτών και μισθοφόρων, ομήρων και προεστών διαφόρων περιοχών (τους οποίους ο Αλής ανάγκαζε να διαμένουν εκεί κατά περιόδους), καθώς και άλλων ταξιδευτών. Η ίδια αοριστία αντιμετωπίζεται και ως προς την αριθμητική αναλογία μεταξύ των εθνοτικών ομάδων, εφόσον οι ξένοι συχνά μετέφεραν αριθμητικές πληροφορίες που σχετίζονταν με το θρήσκευμα και όχι με την εθνικότητα, κάτι το οποίο δεν δηλωνόταν πάντοτε³⁴².

πουλος κ.ά., εκδ. Οδυσσέας, Αθήνα 1981, σ. 148.

339. Κουρμαντζή-Παναγιωτάκου Ελένη, *Η νεοελληνική αναγέννηση στα Γιάννενα: από τον πάροικο έμπορο στον Αθανάσιο Ψαλίδα και τον Ιωάννη Βηλαρά (17^ο-αρχές 19^ο αιώνα)*, ό.π., σ. 239.

340. Ενδεικτικά αναφέρουμε την αγροτική εξέγερση του επισκόπου Τρίκης Διονυσίου (1611), τους Οθωmano-βενετικούς πολέμους (17^ο-αρχές 18^ο αιώνα), τις εξεγέρσεις των αρματολών (1627 και 1730), τις προσπάθειες αυτονομίας του Αλή Πασά (1758-1822), τους παράλληλους σουλιώτικους πολέμους κ.ά.

341. Σαρηγιάννης Γεώργιος, «Η εθνογραφική σύνθεση και το εθνικό ζήτημα στον ηπειρωτικό χώρο», ανάτυπο από το *Ηπειρωτικό Ημερολόγιο*, Ιωάννινα 1986, σ. 299-320.

342. Αγγελομάτη-Τσουγκαράκη Ελένη, «Γεωγράφοι και περιηγητές του ευρύτερου χώρου της Ν. Αλβανίας

Ο 17^{ος} αιώνας, κατά τη διάρκεια του οποίου φτάνουν και οι πρώτοι ταξιδιώτες, είναι κατά γενική ομολογία, ένα χρονικό διάστημα πλατιάς αναδιοργάνωσης των σχέσεων εξουσίας, των εθνικοθησκευτικών κοινοτήτων, των κοινωνικών στρωμάτων του αστικού χώρου. Ήδη από τις αρχές του αιώνα, τα Ιωάννινα έχουν αποκτήσει την πολεοδομική συγκρότηση των οθωμανικών πόλεων. Ο κύριος άξονάς της συμπίπτει με τη βασική οδική αρτηρία, ενώ η αγορά οργανώνεται γύρω από το Μπαϊρακλί τζαμί που βρισκόταν στην καρδιά της πόλης, με δρόμους που εξυπηρετούσαν τις λειτουργικές απαιτήσεις των εμπορικών-βιοτεχνικών δραστηριοτήτων. Από εδώ και στο εξής, η πόλη αναπτύσσεται με τη μορφή συνοικιών που περιλαμβάνουν και τις τρεις εθνότητες³⁴³.

Ο Τσελεμπή μαρτυρά πως η πόλη το διάστημα της περιήγησής του (1670), αριθμούσε 4.000 σπίτια και 1.900 μαγαζιά και εργαστήρια, προσελκύοντας εμπόρους από τα δυτικά παράλια της Ελλάδας και της Ιταλίας³⁴⁴. Ήδη από το 1564 μέχρι το 1670, η πόλη επέδειξε μια πληθυσμιακή αύξηση της τάξης του 300% με 20.000 κατοίκους περίπου (4.000 εστίες). Πιο συγκεκριμένα παρατηρεί πως «...αυτό το καταστόλιστο βαρόσι εκτείνεται στη νότια και δυτική πλευρά του κάστρου και είναι μια πολιτεία περίτρανη. Έχει συνολικά 18 Μουσουλμανικούς μαχαλάδες, 14 μαχαλάδες των αμαρτωλών απίστων, 4 Εβραϊκές ενορίες κι έναν Τσιγγάνικο μαχαλά στην πλευρά του Κανλή Τσεσμέ. Σύμφωνα με αυτόν τον υπολογισμό η πόλη των Ιωαννίνων έχει συνολικά 37 μαχαλάδες³⁴⁵...». Ο ίδιος, μας μεταφέρει ειδήσεις και για τη δόμηση μέσα στο κάστρο των Ιωαννίνων, μνημονεύοντας τέσσερις μουσουλμανικές συνοικίες και οχτακόσιες κατοικίες³⁴⁶. Στοιχείο της πολυ-πολιτισμικότητας της πόλης, οι χιλιάδες άνθρωποι (Ρωμιοί, Αραβες, Πέρσες) που καταφθάνουν στην πόλη για το ασίγαστο παζάρι που πραγματοποιείται μια φορά το χρόνο, τις ημέρες του φθινοπώρου και διαρκεί δέκα μερόνυχτα, σύμφωνα με τα όσα καταγράφει ο μουσουλμάνος «ταξιδιώτης του κόσμου»³⁴⁷.

Τα Ιωάννινα, αποτελούν σταυροδρόμι ηπειρωτικών εμπορικών δρόμων της εποχής και κέντρο παραγωγής βιοτεχνικών αγαθών. Κομμάτι της οθωμανικής αυτοκρατορίας, ακολουθεί τους νόμους, τους θεσμούς της και η αγορά μιμείται πια το πρότυπο της αντίστοιχης

και της Ηπείρου», στο συλλογικό τόμο Κατσάνος Δημήτρης & Παγγέ - Λέκκα Πολυξένη (επιμ.) *Η Κοινή Αρχιτεκτονική Κληρονομιά των Αρχοντικών Σπιτιών της Ηπείρου και της Νοτίου Αλβανίας*, εκδ. Επιτροπή Ερευνών Πανεπιστημίου Ιωαννίνων, Ιωάννινα 2008, σ. 17.

343. Κανετάκης Γιάννης, *Το Κάστρο: συμβολή στην πολεοδομική ιστορία των Ιωαννίνων*, εκδ. Τεχνικό Επιμελητήριο Ελλάδος, Αθήνα 1994, σ. 63.

344. Σούλης Γεώργιος, «Ταξίδι Τούρκου Περιηγητού στην Ήπειρο», *Ηπειρωτικά Γράμματα* 1 (1944), σ. 199-200.

345. Κοκολάκης Μιχάλης, «Ο Εβλιγιά Τσελεμπή στα Ιωάννινα», *Σκουφάς* 74-75 (1991), σ. 328.

346. Στα χρόνια της οθωμανικής κυριαρχίας, εντός του κάστρου δεν υπήρχαν μαγαζιά, χάνια, λουτρά κ.λ.π., αφού είχε ήδη αναπτυχθεί η έξω πόλη, όπου βρισκόταν και η αγορά. Παρότι στα χρόνια του Τσελεμπή, το κάστρο δεν έπαιζε σπουδαίο ρόλο, η δόμηση πρέπει να ήταν πυκνή, συμπέρασμα στο οποίο μας οδηγεί η απουσία κήπων. Βλ. Κορδώσης Μιχαήλ, *Τα Βυζαντινά Γιάννενα: κάστρο (πόλη) - ζώκαστρο - κοινωνία - διοίκηση - οικονομία*, Αθήνα 2003, σ. 101.

347. Κορδώσης Μιχαήλ, *Τα Βυζαντινά Γιάννενα: κάστρο (πόλη) - ζώκαστρο - κοινωνία - διοίκηση - οικονομία*, ό.π., σ. 334.

οθωμανικής³⁴⁸. Λίγο μετά τα μέσα του αιώνα, στα 1677, οι διαπιστώσεις του Jacob Spon πως η πόλη των Ιωαννίνων ευημερεί πληθυσμιακά και από άποψης εμπορικού πλούτου, φαίνεται να συγκλίνουν με εκείνες του Τσελεμπή. Από το 1690 η πόλη εξαπλώθηκε δυτικά με τη δημιουργία τεσσάρων νέων συνοικιών, ενώ ο πληθυσμός της υπολογιζόταν σε 35.000 κατοίκους, ιδιαίτερα σημαντικός αριθμός, συγκρινόμενος με τα πληθυσμιακά δεδομένα άλλων αστικών κέντρων του ελληνικού χώρου την ίδια χρονική περίοδο³⁴⁹. Σύμφωνα με απογραφή της οθωμανικής κυβέρνησης, το 1731, η πόλη μετρά 8.000 οικογένειες που αντιστοιχούν σε 40.000 κατοίκους, από τους οποίους τα 3/4 είναι χριστιανοί³⁵⁰. Μικρότερο αριθμό κατοίκων μας παραδίδει ο Holland (30.000)³⁵¹, χωρίς όμως να προσμετρά τα αλβανικά στρατεύματα που ήταν μονίμως εγκατεστημένα εκεί, συνυπολογίζοντας Έλληνες, Οθωμανούς, Αλβανούς και Εβραίους³⁵². Οι Έλληνες απατώνται φυσικά σε μεγαλύτερη αναλογία (73,39% του μόνιμου πληθυσμού) και σε καλύτερη κατάσταση από οικονομικής και κοινωνικής απόψεως. Διαχειρίζονται ως επί το πλείστον το εμπόριο ενώ ένας αρκετά σημαντικός αριθμός τους είτε κατέχει πολιτικές και διοικητικές θέσεις στον κρατικό μηχανισμό του Αλή είτε αποτελούν επιστημονικό προσωπικό (γιατροί, δάσκαλοι, μηχανικοί)³⁵³. Οι υποδεέστερες τάξεις καταπιάνονται με τεχνικές εργασίες ή είναι ιδιοκτήτες μικρών καταστημάτων.

Οι Οθωμανοί των Ιωαννίνων αποτελούν ένα υπολογίσιμο πληθυσμιακό κομμάτι στην πόλη (περίπου 21.45% των μόνιμων κατοίκων³⁵⁴). Πολλοί από αυτούς βρίσκονται στην υπηρεσία του Αλή και είναι σε διαρκή κινητικότητα, οι υπόλοιποι όμως επιδεικνύουν την

348. Η επαγγελματική δραστηριότητα είναι οργανωμένη σε συντεχνίες και συνεπάγεται το χώρο άσκησης της σε συγκεκριμένο και καθορισμένο χώρο.

349. Ο πληθυσμός των κυριότερων πόλεων του ελληνικού χώρου διαμορφώνεται ως εξής: Κωνσταντινούπολη 900.000, Αδριανούπολη 100.000, Θεσσαλονίκη 80.000, Πρέβεζα 10.000, Άρτα 8.000, Λάρισα 20.000, κάτι που συνεπάγεται ότι η πόλη των Ιωαννίνων έρχεται 4^η πόλη από άποψης πληθυσμού. Βλ. Μακρής Γιώργος-Παπαγεωργίου Στέφανος, *Το χερσαίο δίκτυο επικοινωνίας του Αλή Πασά*, ό.π., υποσ. 49, σ. 27.

350. Κουρμαντζής Γ., «Από τη βυζαντινή στην οθωμανική πόλη (15^{ος}- 18^{ος} αιώνες)», *Πρακτικά Επιστημονικού Συνεδρίου Γιάννινα - Ήπειρος 19^{ος} - 20^{ος} αι: Ιστορία - Κοινωνία - Πολιτισμός*, ό.π., σ. 23.

351. Holland, *Travels in the Ionian Isles, Albania, Thessaly, Macedonia, &c. During the years 1812 and 1813*, τομ. 1, σ. 114.

352. Σύμφωνα με τα γραφόμενα του Leake, η πόλη είναι γεμάτη από κατοίκους άλλων περιοχών της Ελλάδας και της Αλβανίας, που προσελκύονται από τις υποθέσεις και τις δαπάνες που προκύπτουν σε αυτή, ούσα έδρα της κυβέρνησης μιας μεγάλης μερίδας της Ελλάδας και της Αλβανίας. Μερικές οικογένειες, από απομακρυσμένα μέρη της χώρας, αναγκάζονται να διαμένουν εδώ, ως εγγυητές της πιστότητας των συγγενών τους, που μπορεί να βρίσκονται στην υπηρεσία του βεζύρη, είτε εδώ, είτε σε άλλα τμήματα της κυριότητάς του. Leake, *Travels in Northern Greece*, τομ. 4, σ. 139-140.

353. Σύμφωνα με τον Lyman, οι περισσότεροι από τους γραμματικούς και τους γραφιάδες του βεζύρη είναι Έλληνες, εκτός από τους πολλούς αξιωματούχους του στρατού που προέρχονται από την ίδια εθνότητα. Βλ. Lyman Theodore, «Επίσκεψη στα Ιωάννινα και στον Αλή Πασά», στο συλλογικό έργο Βιγγοπούλου Ιόλη - Μιχαηλάρης Παναγιώτης (επιμ.), *Ο Αλή Πασάς όπως τον γνώρισα: οι μαρτυρίες δύο ταξιδιωτών*, εκδ. Ισνάφι, Ιωάννινα 2006, σ. 114.

354. Ο Davenport εξηγεί τους λόγους δυσκολίας υπολογισμού του οθωμανικού στοιχείου: εφόσον δεν είχαν την υποχρέωση να καταβάλλουν το φόρο υποτέλειας, το λεγόμενο χαράτσι, δεν ήταν καταγεγραμμένοι στα μητρώα των καδήδων. Επιπλέον, για λόγους ματαιοδοξίας, συνήθιζαν να υπερβάλλουν στον αριθμό των μελών της οικογένειας, κυρίως στον αριθμό των τέκνων, και για αυτούς τους λόγους, οποιαδήποτε απόπειρα ακριβούς εκτίμησης, θεωρείται παρακινδυνευμένη. Davenport Richard, *The life of Ali Pasha of Tepelbni, Vizier of Epirus*, εκδ. Thomas Tegg and Son, Λονδίνο 1837, σ. 275.

ίδια βραδύτητα, απάθεια και προκατάληψη στο δημόσιο βίο, που ανέκαθεν τους χαρακτήριζε σαν κοινότητα. Η ισχυρή ωστόσο παρουσία του ελληνικού και αλβανικού στοιχείου, καθώς και η ίδια αντιμετώπιση των κοινοτήτων από τον Αλή, τους ανάγκασαν να αποβάλλουν προκαταλήψεις και στερεότυπα.

Οι Εβραίοι³⁵⁵, που δεν ξεπερνούν τους 1.200 (ο αριθμός των οικιών εκτιμάται στα 200, και τα μέλη των οικογενειών είναι κατά μέσο όρο 4, σύμφωνα με τον Leake³⁵⁶) και καλύπτουν τέσσερις συνοικίες της πόλης, φαίνεται πως ήλεγχαν ένα μεγάλο μέρος του εμπορίου και των τεχνών, κυρίως μέσω χρηματοδοτικών ή τοκογλυφικών μηχανισμών, χωρίς ουσιαστική συμμετοχή στην παραγωγική εμπορική διαδικασία και τις φορολογικές υποχρεώσεις³⁵⁷. Οι χριστιανοί περιορίζονται σε πιο ασήμαντες εμπορικές συναλλαγές και συχνά συνάπτουν δάνεια με επαχθείς όρους, ενώ υφίστανται βαριά φορολογία³⁵⁸.

Η τηλεγραφική περιγραφή ενός εξαιρετικού μάρτυρα, του Αθανάσιου Ψαλίδα για την πόλη διαμορφώνεται ως εξής: «...έχει δε σπίτια 3.000 σχεδόν· 1.700 ρωμαίικα, 1.000 τούρκικα, και ως 300 εβραίικα. Έχει δε φρούρια δύο, το παλαιόν, το μεγαλύτερον, οπού ανεκαινίσθη από τον βεζίρην Αλήπασιαν τον Τεπελενλή, και το νέον στα Λιθαρίτσια το μικρόν, οπού από τον ίδιον εκτίσθηκεν ηγεμόνα. Έχει δε και παλάτια υπέρλαμπρα αυθεντικά 5· εκκλησίες 7, και τζαμιά 17· ένα μικρόν μπεζεστένι εις την αγοράν θολογύριστον, σχολεία δε εις τα οποία σπουδάζουν υπέρ τους 400 μαθητάς την ελληνικήν και λατινικήν γλώσσαν, την Ποιητικήν, την Ρητορικήν, την Γεωγραφίαν, την Μαθηματικήν την Φιλοσοφίαν και την Θεολογίαν. Αν πολλαπλασιάσουμε τον αριθμό των σπιτιών με το 4,5 ή το 5 -μέσο όρο μιας οικογένειας- έχουμε έναν συνολικό πληθυσμό 13.500 με 15.000 κατοίκους πάνω-κάτω³⁵⁹».

Οι δημογραφικές εκτιμήσεις για την πόλη των Ιωαννίνων³⁶⁰ ποικίλλουν στις

355. Ο 19^{ος} είναι ο αιώνας κατά τον οποίο, η οθωμανική αυτοκρατορία προσπαθεί να εκσυγχρονιστεί και να προσαρμοστεί τους μη μουσουλμανικούς πληθυσμούς, ώστε να αποσοβήσει περαιτέρω διάλυσή της, οδηγεί στην κατάργηση των, από αιώνες, καθοριστικών θρησκευτικών διακρίσεων. Η θεωρητικά, τουλάχιστον, θεσμική εξίσωση χριστιανών και Εβραίων, έναντι των Οθωμανών, επιτρέπει την ελεύθερη άσκηση των δραστηριοτήτων τους, ενθαρρύνει τις επενδύσεις σε γη και ακίνητα και κάνει δυνατή την εγκατάστασή τους εκτός των εθνικοθρησκευτικά ομοιογενών συνοικιών. Η διάχυση που βαθμιαία επέρχεται, παίρνει ποικίλες κατά τόπους μορφές και δεν περιορίζεται σε «γεωγραφικές» επιλογές, αλλά σε πολιτισμικές. Καραδήμου-Γερολύμπου Αλέκα, «Από τη συγκέντρωση στη διάχυση: οι εβραϊκές συνοικίες στις βορειοελλαδικές πόλεις στο τέλος της Τουρκοκρατίας», *Σύγχρονα Θέματα* 52-53 (1994), σ. 15.

356. Leake, *Travels in Northern Greece*, τομ. 4, σ. 139.

357. Λεπτομέρειες για τους Εβραίους των Ιωαννίνων, βλ. Dalven Rae, *The Jews of Ioannina*, εκδ. Cadmus Press, Φιλαδέλφεια 1989.

358. Δημητριάδης Ευάγγελος, *Το Βιλαέτι των Ιωαννίνων κατά το 19^ο αιώνα: Γιάννενα, από την «πόλη – παζάρι» στην «πόλη - πρακτορείο»: Ιστορική χωρολογική - πολεολογική - κτιριολογική μελέτη*, εκδ. Αδελφοί Κυριακίδη, Θεσσαλονίκη 1993, σ. 42.

359. Πολίτης Αλέξης, «Η εξέγερση του Αλή Πασά και η Ελληνική Επανάσταση. Μια παράλληλη θεώρηση», *Αριάδνη* 15 (2009-2010), σ. 75-89, προδημοσίευση *Η Αυγή*, 28/3/2010· Κοσμάς ο Θεσπρωτός -Ψαλίδας Αθανάσιος, *Γεωγραφία Αλβανίας και Ηπείρου: εξ ανεκδότου χειρογράφου του Κοσμά Θεσπρωτού με τοπικά σχεδιογραφήματα και γεωγραφικούς χάρτες του ιδίου*, εκδ. Εταιρεία Ηπειρωτικών Μελετών, Ιωάννινα 1964, σ. 53.

360. Για τον υπολογισμό του γιαννιώτικου πληθυσμού, βλ. Γιαννακοπούλου Ελένη, «Όψεις της οικονομικής και κοινωνικής ζωής στην ήπειρο στα τέλη του 18^{ου} αιώνα: ένα γαλλικό υπόμνημα», *Ηπειρωτικά Χρονικά* 28

καταγραφές των ευρωπαίων ταξιδευτών, παρουσιάζοντας κάποιες αξιοπρόσεκτες αποκλίσεις και τα κάτωθι παραδιδόμενα στρογγυλοποιημένα νούμερα, μας οδηγούν στο να διατηρήσουμε τις επιφυλάξεις μας ως προς την ακρίβεια και την προσέγγιση σε μια πιο έγκυρη καταμέτρηση. Ο αξιοπιστότερος Leake προσδιορίζει τον πληθυσμό περί τις 21.000³⁶¹, σε αντίθεση με τον Hobhouse που εκτιμά πως οι κάτοικοι φτάνουν τους 35.000³⁶², αριθμός που παραδίδεται και στο χρονικό των Dimo et Nicolo Stephanopoli³⁶³. Ο Hughes ενστερνίζεται την εκτίμηση του Holland, πως το πληθυσμιακό δυναμικό της πόλης αποτελείται από 30.000³⁶⁴ άτομα.

Συμπληρωματικά με τις εκτιμήσεις των περιηγητών, διαθέτουμε πληθυσμιακές πληροφορίες για την πόλη, από στρατιωτικές επίσημες στατιστικές εκθέσεις, παρότι και σε αυτή την περίπτωση τα μεγέθη είναι στρογγυλοποιημένα. Για παράδειγμα, ο Γάλλος αξιωματικός Tromelin, που βρίσκεται στην πόλη το έτος 1807, δίνει για τα Ιωάννινα την πληροφορία των 34.000 κατοίκων και 30.000 το 1808³⁶⁵, ο Vignolles, 28.000 το 1808, ο Rayon κάνει αναφορά για 36.000-38.000 και τα δύο έτη, ο Bessieres υπολογίζει τους κατοίκους σε 30.000 το 1809 και για το 1811, ο Guillaume κάνει λόγο για κάτι παραπάνω από 90.000 ψυχές³⁶⁶. Ο Pouqueville συμβιβάζει τις προαναφερθείσες τιμές και αποτιμά τον σταθερό πληθυσμό της πόλης σε 23.000 κατοίκους και 35.000 συναριθμώντας και τους περαστικούς³⁶⁷.

Ο Theodore Lyman, κατά το χρονικό της παραμονής του στα Ιωάννινα, την άνοιξη του 1819, μεταφέρει τις δικές του εκτιμήσεις για τον πληθυσμό της πρωτεύουσας της Ηπείρου: «από αξιόπιστη πηγή πληροφορηθήκαμε ότι στην πόλη υπάρχουν 5.000 σπίτια, με έξι άτομα

(1986/87), σ. 48-49.

361. Leake, *Travels in Northern Greece*, τομ. 4, σ. 139.

362. Broughton Baron Hobhouse Cam John, *Travels in Albania and other provinces of Turkey in 1809 & 1810*, τομ. 1, εκδ. J. Murray, Λονδίνο 1858, σ. 60-62.

363. Stephanopoli Dimo & Stephanopoli Nicolas, *Voyage de Dimo et Nicolo Stephanopoli en Grèce: pendant les années 1797 et 1798, d'après deux missions, dont l'une du Gouvernement français, et l'autre du général en chef Buonaparte*, τομ. 2, Λονδίνο 1800, σ. 164.

364. Holland, *Travels in the Ionian Isles, Albania, Thessaly, Macedonia, &c. During the years 1812 and 1813*, τομ. 1, σ. 194-195.

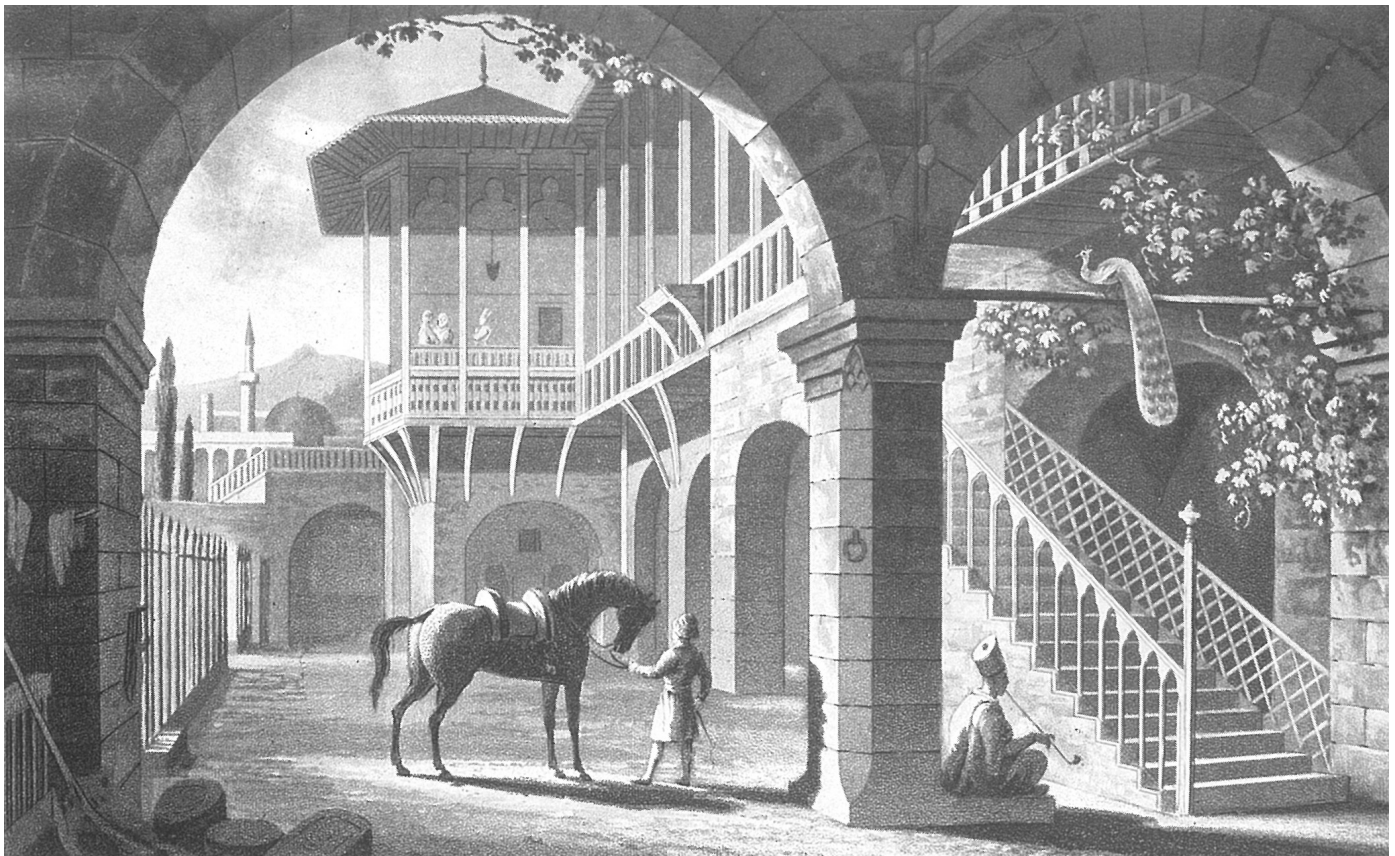
365. Tromelin J., "Itinéraire d'un voyage fait dans la Turquie d'Europe, d'après les orders de Son Excellence le Général en chef Marmont duc de Raguse etc., etc. Par un officier d'état-major de l'armée de Dalmatie dans l'automne de 1807", *Revue de Études Napoléoniennes* 12 (1917), σ. 348. Το περιοδικό *Revue de Études Napoléoniennes* δημοσιεύει το υπόμνημα του Tromelin δίχως να αναφέρει ότι βρίσκεται στα αρχεία του Service Historique de l'Armée de Terre της Γαλλίας με τα στοιχεία M.R. 1618/47.

366. Τα ονόματα και τα αριθμητικά αποτελέσματα προέρχονται από χειρόγραφο που βρέθηκε στο Πολεμικό Μουσείο του Παρισιού (Archives historiques, Ministère de la guerre) και συντάκτης του είναι ο στρατηγός Marmont, γενικός διοικητής των Ιλλυρικών επαρχιών. Βλ. Ανωγιάτης-Pele Δημήτρης, «Σχέση μεταξύ του αγροτικού και του αστικού πληθυσμού στην Ήπειρο (1807)», *Πρακτικά Επιστημονικού Συνεδρίου Γιάννινα - Ήπειρος 19^{ος} - 20^{ος} αι: Ιστορία- Κοινωνία- Πολιτισμός*, ό.π., σ. 132-133.

367. Pouqueville, *Voyage de la Grèce*, τομ. 1, σ. 160. Για τον υπολογισμό των κατοίκων, ο Γάλλος πρόξενος συμβουλευτήκε τους καταλόγους του χαρτασιού, τους οποίους σύγκρινε με τους μητροπολιτικούς καταλόγους και τις απογραφές των πόλεων, κωμοπόλεων και χωριών, με βάση των αριθμό των οικογενειών. Ο ίδιος, *Voyage de la Grèce*, τομ. 4, σ. 160.

το καθένα, πράγμα που φαίνεται λίγο υπερβολικό. Τα Γιάννενα καταλαμβάνουν μια μικρή έκταση γης, συμπεριλαμβανομένων των δύο κόσμων, των δύο κάστρων, των δύο σεραγιών του βεζίρη, του σεραγιού του Μουχτάρ, δεκαεφτά τζαμιών και των μεγάλων εκτάσεων όπου οι χώροι ταφής, όπως συμβαίνει σε όλες τις τουρκικές πόλεις. Αυτό που πρέπει να ληφθεί υπόψη είναι το γεγονός πως σε ένα ελληνικό σπίτι σπάνια κατοικούν πάνω από μια οικογένειες... Ο αριθμός των σπιτιών φτάνει το πολύ τις 3.000». Ένας Άγγλος περιηγητής εκτιμά τον πληθυσμό στις 35.000, ενώ ένας άλλος βασισμένος στη μαρτυρία ενός Γάλλου κατοίκου, θεωρεί ότι είναι 30.000. Όλα αυτά τα πρόσωπα, επειδή παρέμειναν στα Γιάννενα για μεγάλο χρονικό διάστημα, κυρίως ο Rouqueville, είχαν περισσότερες ευκαιρίες να υπολογίσουν με μεγαλύτερη ακρίβεια τον πληθυσμό της πόλης. Συγκρίνοντας το μέγεθος των Ιωαννίνων με άλλες πόλεις, των οποίων ο πληθυσμός είναι επακριβώς γνωστός, τείνουμε να πιστέψουμε πως οι εκτιμήσεις είναι διογκωμένες³⁶⁸.

Το σπίτι του Νικολού Βρεττού (Αργύρη) στα Ιωάννινα. Έργο των C. R. Cockerell και F. C. Lewis, από το οδοιπορικό του Thomas Smart Hughes "Travels in Sicily, Greece and Albania"

368. Ο Lyman επικρίνει εκείνους που δεν μπόρεσαν ποτέ σε διαδικασία σύγκρισης πόλεων και πληθυσμών, προβαίνοντας σε χειρίστες εκτιμήσεις και ανήκουστες υπερβολές. Lyman Theodore, «Επίσκεψη στα Ιωάννινα και στον Αλή Πασά», *Ο Αλή Πασάς όπως τον γνώρισα: οι μαρτυρίες δύο ταξιδιωτών*, ό.π., σ. 105-106.

Κεφάλαιο 4°

Φιλοξενούμενοι Ευρωπαίοι στην αυλή του Αλή Πασά : μια ιδιόμορφη σχέση

Πρώτος ο λοχαγός Leake και δεύτερος ο Byron υπήρξαν οι Άγγλοι που γνώρισαν περισσότερο την Ήπειρο, τα Γιάννενα ειδικότερα, καθώς και την Αλβανία. Ο Βύρωνας γράφει: «...την Ήπειρο την είδα καλλίτερα από κάθε άλλο Άγγλο, γιατί είναι μια χώρα που σπάνια επισκέπτονται οι ξένοι, εξ αιτίας του άγριου χαρακτήρα των κατοίκων της, παρ' όλο που έχει περισσότερες φυσικές ομορφιές από τις κλασσικές περιοχές της Ελλάδας, που ωστόσο δεν παύουν να είναι εξαιρετικά ωραίες, ιδιαίτερα οι Δελφοί και το Σούνιο. Κι όμως δεν αξίζουν τίποτα μπροστά σε ορισμένα μέρη της Ηπείρου, που δεν έχουν κανένα όνομα και σε μερικούς ποταμούς, που δεν βρίσκονται σε κανένα χάρτη. Ίσως κάποτε, όταν γίνουν αυτά τα μέρη πιο γνωστά, να θεωρηθούν σημαντικότερα για την πέννα και το μολύβι, απ' ό,τι η στεγνή τάφος του Ιλισσού και τα μέρη της Βοιωτίας³⁶⁹.» Είναι αλήθεια πως η Ήπειρος δεν ήταν ιδιαίτερα γνωστή, τα άγρια όμως βουνά της θύμιζαν στον Βύρωνα τη Σκωτία των παιδικών του χρόνων.

Από τις 29 Σεπτεμβρίου 1809 ως και τις 12 Νοεμβρίου του ίδιου έτους, ο Βύρωνας διασχίζει το εσωτερικό της ηπειρωτικής επαρχίας και διανύει 150 περίπου μίλια για να φτάσει στο Τεπελένι με σκοπό να πραγματοποιήσει επίσκεψη στον Αλή, ο οποίος είχε ήδη αναχωρήσει για τη γενέτειρά του. Εν τέλει, ο λόρδος φιλοξενήθηκε εκεί για τρεις ημέρες από τον βεζίρη.

Ο Βύρωνας, υπήρξε παθιασμένος επιστολογράφος (τα γράμματά του ξεπερνούν τις 2.500), και ιδιαίτερα αφοσιωμένος γιος, κάτι που γίνεται εμφανές από τη σωρεία γραμμάτων που έστελνε στη μητέρα του. Δείγμα αυτών αποτελεί και το παρακάτω, όπου και σώζεται μια ανεκτίμητη περιγραφή από το οδοιπορικό του στην Ήπειρο, εκφράζοντας ταυτόχρονα και τον θαυμασμό του για την ξακουστή αυλή του Αλή πασά. Τα γράμματά του δεν είχαν αποκλειστικό αποδέκτη τη μητέρα του, αφού ο ίδιος αλληλογραφούσε και με τον Hobhouse που είχε ήδη επιστρέψει στην Αγγλία. Οι δυο τους συναντήθηκαν για τελευταία φορά στην Πίζα το 1822. Ο Hobhouse επέδειξε ζωηρότερο ενδιαφέρον για τον σύγχρονο ελληνισμό, παρά για τις αρχαιότητες. Η δεύτερη έκδοση του έργου του κυκλοφόρησε την ίδια ακριβώς χρονιά με την πρώτη, και εξαιτίας αυτού, από πολλούς θεωρείται ο σημαντικότερος δημοσιονομικός αναλυτής των αστικών κέντρων της ηπειρωτικής Ελλάδας, και από τους θερμότερους υποστηρικτές του ελληνικού αγώνα³⁷⁰.

369. Παπακώστας Σπύρος, «Ο Λόρδος Βύρωνας στην Ήπειρο», *Σκουφάς* 58-59 (1981), σ. 26-31.

370. Αρκαδίου Μαρία, «Γύρω από τον Λόρδο Βύρωνα», *Σκουφάς* 64-65 (1983), σ. 312-313.

Επιστολή XL(40^η)

Πρέβεζα 12 Νοεμβρίου 1809

«Αγαπημένη μου Μητέρα.

Είναι αρκετός καιρός τώρα που βρίσκομαι στην Οθωμανική Αυτοκρατορία. Η πόλη στην οποία μένω είναι παραθαλάσσια. Μόλις που επέστρεψα από μια μεγάλη περιήγηση στις επαρχίες της Ηπείρου. Όταν έφτασα στα Γιάννενα, την Πρωτεύουσα, ύστερα από ένα ταξίδι τριών ημερών πάνω στα βουνά μέσα από μια περιοχή απaráμιλλης ομορφιάς και γραφικότητας, έμαθα ότι ο Αλή πασάς βρισκόταν με τον στρατό του στην Ιλλυρία³⁷¹ και πολιορκούσε τον Ιμπραήμ πασά στο κάστρο του Βερατίου. Ο Αλή πασάς είχε μάθει ότι κάποιος Άγγλος ευγενής βρισκόταν στην επικράτειά του και είχε αφήσει διαταγή στα Γιάννενα να μου παραχωρήσουν ένα σπίτι και ό,τι άλλο χρειαζόμουν. Και παρ' όλο που είχα την άδεια να κάνω δώρα στους σκλάβους, δε με άφηναν να κάνω το παραμικρό έξοδο για το νοικοκυριό μου και τους ακόλουθούς μου. Το όνομα του πασά είναι Αλής και θεωρείται άνθρωπος με μεγάλες ικανότητες. Κυβερνά ολόκληρη την Ήπειρο, την Αλβανία (την αρχαία Ιλλυρία) και ένα τμήμα της Μακεδονίας. Ο γιος του, ο Βελή πασάς, για τον οποίο μου έδωσε συστατικές επιστολές, διοικεί τον Μορέα και έχει μεγάλη επιρροή στην Αίγυπτο. Με λίγα λόγια, είναι ένας από τους πιο ισχυρούς άνδρες της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Έμεινα τρεις μέρες στα Γιάννενα, όπου έκανα περιπάτους καβάλα στα άλογα του βεζίρη και είδα τα παλάτια του και τα παλάτια των γιων του. Ήταν καταπληκτικά, αλλά παραφορτωμένα με χρυσό και ασήμι³⁷²...».

Τα ημερολόγια μας ενημερώνουν πως η συγγραφή του πρώτου άσματος του Childe Harold ξεκίνησε όταν ο Byron βρισκόταν στα Ιωάννινα, την 31^η Οκτωβρίου 1809³⁷³.

Δεν υπήρξε βέβαια ο μοναδικός ταξιδιώτης που μαγνητίστηκε από την πολυσχιδή και αμφιλεγόμενη προσωπικότητα του Αλβανού μονάρχη. Εκτός των μιλόρων, ευρωπαίοι διπλωμάτες, γιατροί, αριστοκράτες, κατάσκοποι, τυχοδιώκτες, ζωγράφοι, λόγιοι, κερδοσκόποι, στρατιωτικοί και κερδοσκόποι σύχναζαν στην αυλή του και από όλους ο πασάς προσπαθούσε να αποκομίσει πληροφορίες για την πρόοδο της επιστήμης, της τεχνολογίας και της εξέλιξης των θεσμών.

Αναντίρρητα, η φιγούρα του Αλή από τη φύση της συγκέντρωνε την προσοχή των μελετητών και η ευρωπαϊκή πένα των ταξιδιωτών αρχικά, και των νεότερων συγγραφέων μεταγενέστερα, ανέδειξαν κάθε πτυχή του διφορούμενου χαρακτήρα του. Εκεί που ο θρύλος συναντάται με την ιστορία, η διήγηση με την παράδοση, η υπερβολή με τη σύγχυση και η περιπέτεια με τη δράση, τοποθετείται ο αντιφατικός χαρακτήρας του Αλή Πασά των Ιωαννίνων,

371. Εδώ ο Byron, Ιλλυρία ονομάζει την Αλβανία.

372. Το κείμενο παραδίδεται μεταφρασμένο από την πρωτότυπη επιστολή που απέστειλε ο Βύρωνας στη μητέρα του. Ολόκληρο το γράμμα συμπεριλαμβάνεται στη συλλογή με τίτλο *Letters and journals of Lord Byron: with notices of his life*, τομ. Α', εκδ. J. Murray, Νέα Υόρκη 1830, σ. 157-158.

373. *The complete works of Lord Byron: reprinted from the last London edition*, εκδ. A. and W. Galignani, Παρίσι 1841, σ. 67.

του Τεπελενλή. Από τις οθωμανικές πηγές που αφορούν στο πρόσωπο του Αλή, ξεχωρίζουμε τη βιογραφία του Ahmed Mufid, (Tepedelenli Ali Pasa 1744-1822, Κωνσταντινούπολη 1906), ενώ ανάμεσα στις κυριότερες δυτικές πηγές κατατάσσονται τα έργα όσων αναφέραμε παραπάνω: Pouqueville, Leake, Hobhouse, Hughes, Vaudoncourt³⁷⁴ (Memoirs of the Ionian Isles, including the life and character of Ali Pacha, Λονδίνο 1816) και Davenport (Life of Ali Pasha of Tepeleni, visier of Epirus, Λονδίνο 1837), που προσφέρουν πολύτιμες πληροφορίες και διαφωτίζουν το παρελθόν, την πολιτική καριέρα και τις σχέσεις του με τη Δύση. Οι περιεκτικότερες μελέτες που εξιστορούν την ιστορία του Αλή Πασά, είναι βιογραφικά μυθιστορήματα, όπως εκείνο του William Plomer με τίτλο Lion of Ioannina, ενώ ως δευτερεύουσα, αλλά χρήσιμη πηγή, που βασίζεται σε αγγλικά και γαλλικά ντοκουμέντα για τη δράση του Αλή, παραθέτουμε το έργο του John Baggally, Ali Pasha and Great Britain, Οξφόρδη 1938³⁷⁵.

Το βασικότερο ίσως πρόβλημα χρήσης δυτικών πηγών, είναι οι παρερμηνεύσεις, οι λανθασμένοι προσδιορισμοί εξαιτίας των ελληνικών γλωσσικών ιδιωμάτων, και τα ιδεολογικά στερεότυπα, όπως η αναφορά σε μια οριενταλιστική, όσο και υπερβολική, δεσποτική εικόνα του ηγεμόνα. Ως επί το πλείστον, οι δυτικές πηγές στερούνται χρονολογικής αλληλουχίας γεγονότων· ελάχιστες ακολουθούν μια ορθή χρονολογική σειρά και αρκετές φορές, δίνονται ποικίλες ημερομηνίες για ίδια γεγονότα. Το μεγαλύτερο μέρος των δυτικών αφηγήσεων, είναι προσωπικές αναμνήσεις και ιδιωτικές εντυπώσεις, που έδωσαν προτεραιότητα στην καθημερινότητα του Αλή, σε τοπογραφικές περιγραφές και αρχαιολογικές έρευνες, ενώ το σκηνικό συμπληρώνουν άρτια, αριστοτεχνικά χαρακτηριστικά, σκίτσα και χάρτες.

Γεννημένος ανάμεσα στα 1744 με 1750, απόγονος του «επιφανέστερου γένους των Τόσκηδων και από τις πρώτες οικογένειες της Ηπείρου»³⁷⁶, είχε κληρονομήσει από τη μητέρα του την εξυπνάδα, την επιμονή και τη φιλοδοξία αλλά και την υποκρισία, την τόλμη και τη σκληρότητα³⁷⁷, απαραίτητα ομολογουμένως προσόντα για την άνοδο και την επιβολή του μέσα στην κοινωνία των αλληλοσυγκρουόμενων αλβανικών πατριών³⁷⁸.

374. Πρόκειται για τον Γάλλο συνταγματάρχη Guillaume de Vandocourt, ο οποίος ανέλαβε το 1807 πολιτικο-στρατιωτική αποστολή στα Γιάννενα.

375. Η βιβλιογραφία γύρω από τη ζωή και τη δράση του Αλή Πασά είναι τεράστια, στην παρούσα μελέτη όμως επιλέξαμε να χρησιμοποιήσουμε ως πηγές τα όσα αφηγήθηκαν οι ευρωπαίοι επισκέπτες για εκείνον, στη άλλοτε μακρόχρονη ή βραχύχρονη παραμονή τους στην επικράτειά του. Πλούσιο υλικό προσφέρει το αρχείο του Αλή Πασά, που περιλαμβάνει συνολικά 1469 έγγραφα, γραμμένα όλα στην ελληνική γλώσσα. Στο περιεχόμενό τους αντανakλάται η καθημερινότητά του, οι επαφές με τους εκπροσώπους του στην Κωνσταντινούπολη, η σχέση του με τους γιους του, η απονομή δικαιοσύνης, ο τρόπος διακυβέρνησης και άλλες πτυχές του ιδιωτικού και δημόσιου βίου του.

376. Σπανίδης Παναγιώτης, «Αλή Πασάς Τεπελενλής: πλευρές της οικονομικής δραστηριότητας ενός αγιάννη», *Πρακτικά Επιστημονικού Συνεδρίου Γιάννινα-Ηπειρος 19^{ος}-20^{ος} αιώνας: Ιστορία- Κοινωνία- Πολιτισμός*, ό.π., σ. 209-213.

377. Στερεοτυπικές αντιλήψεις κυριαρχούν, στο σύνολο σχεδόν των βιογραφιών του Αλή, για τη μητέρα του Χάμκω. Προσδίδοντάς της τα παραπάνω χαρακτηριστικά, θεωρούν αδιανόητο το γεγονός να μην κληρονόμησε ο Πασάς έναν σκληρό και διεφθαρμένο χαρακτήρα.

378. Βακαλόπουλος Απόστολος, «Η άνοδος του Αλή Πασά», *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τομ. ΙΑ', εκδ. Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα 1975, σ. 86.

Στα όρια ισορροπίας και νεύρωσης, ιδιοτελής και ισχυρογνώμων, επίμονος και επίβουλος, χαρακτηριστικά που του αποδίδονται από τον Βασίλη Παναγιωτόπουλο³⁷⁹, διαχειρίστηκε τις πολιτικο-διπλωματικές συνθήκες της εποχής του και τις αδυναμίες του οθωμανικού διοικητικού συστήματος, με στόχο την ίδρυση μιας κληρονομικής ηγεμονίας - ένα σχέδιο που μέσα από απερίγραπτα δαιδαλώδεις διαδρομές, το έφτασε στα όριά του και στο άδοξο τέλος του. Εμβληματική όσο και αινιγματική φυσιογνωμία της οθωμανικής, της Ελληνικής αλλά τελικά και της Ευρωπαϊκής Ιστορίας του ύστερου 18ου και του 19ου αιώνα, ο Αλή Πασάς κατέχει ιδιαίτερη θέση στην ελληνική ιστοριογραφία. Στο πνεύμα της ρομαντικής αντίληψης του «τυράννου», μέσα στο πνεύμα ουσιαστικά διαμόρφωσης του ευρωπαϊκού ανατολισμού, η αιματηρή σταδιοδρομία και η εκκωφαντική του πτώση, διακινείται επί δύο αιώνες τώρα, από την ευρωπαϊκή κυρίως και στη συνέχεια από την ελληνική ιστοριογραφία, ως ένα παράδειγμα πρωτόγονου και αντιφατικού ηγεμόνα, μια εικόνα που ολοκληρώνεται από τα χαρακτηριστικά του «εθνικού προδρόμου», της σύγχρονης Αλβανίας.

Για τρεις περίπου δεκαετίες, 1788- 1820/1822³⁸⁰, σπάνιο αν όχι μοναδικό φαινόμενο διοικητικής μακροημέρευσης³⁸¹, διατηρήθηκε στη θέση του Πασά ηγεμονεύοντας σε ένα νευραλγικό σημείο της Οθωμανικής αυτοκρατορίας, το οποίο συνόρευε επικίνδυνα με τη Δύση και οι πρωτοβουλίες του είχαν άμεσο αντίκτυπο στις πολιτικο-στρατιωτικές εξελίξεις της Ευρώπης. Ο 19^{ος} αιώνας, που χαρακτηρίστηκε από τον İlber Ortaylı «ο πιο μακρύς αιώνα της αυτοκρατορίας³⁸²», αποτελεί χαρακτηριστικό παράδειγμα περιόδου κατά την οποία, τα αποτελέσματα ραγδαίων εξελίξεων, επέφεραν μια σειρά από δραματικά γεγονότα στο εσωτερικό της αυτοκρατορίας. Κατά τη διάρκειά του, οξύνθηκε η πολιτική αστάθεια κυρίως στην περιοχή των Βαλκανίων, αφού παράλληλα με την ενδυνάμωση των κινημάτων ανεξαρτησίας, η κεντρική εξουσία βρέθηκε μπροστά στην πραγματικότητα της κυριαρχίας

379. Εκτενής και ουσιώδης μελέτη για τα «έργα» και τις «ημέρες» της αμφιλεγόμενης φυσιογνωμίας της Νέας Ελληνικής Ιστορίας, πραγματοποιείται στον τετράτομο κατάλογο της συλλογής Αλή Πασά με υλικό της Γενναδείου Βιβλιοθήκης. Ο ιστορικός Βασίλης Παναγιωτόπουλος και οι συνεργάτες του, μετέγραψαν, σχολίασαν κι εξέδωσαν το πολύτιμο αυτό υλικό από το αρχείο του Αλή Πασά, σε μια τετράτομη μνημειώδη έκδοση το 2007. Αξίζει να ειπωθεί πως έχει διασωθεί πλήθος εγγράφων του Αλή, που βρίσκονται στην Εθνική Βιβλιοθήκη, το Μουσείο Μπενάκη, το Εθνικό Ιστορικό Μουσείο, τα Γενικά Αρχεία του Κράτους, τη Ζωσιμαία Βιβλιοθήκη Ιωαννίνων, και διάσπαρτα σε πολλά εκκλησιαστικά και ιδιωτικά αρχεία. Εδώ, *Αρχείο Αλή Πασά*, έκδοση - σχολιασμός - ευρετήρια, Βασίλης Παναγιωτόπουλος, Δημήτρης Δημητρόπουλος, Παναγιώτης Μιχαηλάρης, τομ. Δ', Αθήνα 2009, σ. 15-18.

380. Η παλαιότερη βιβλιογραφία αναφέρει το 1788 ως έτος ανάρρησης του Αλή Πασά στο πασαλίκι των Ιωαννίνων. Νεότερες έρευνες έχουν δείξει πως η απρόσκλητη εγκατάστασή του στα Γιάννινα τοποθετείται στα τέλη του 1787 αλλά, οπωσδήποτε η αναγνώρισή του από την Υψηλή Πύλη, η οποία επικυρώθηκε με σουλτανικό διάταγμα, έγινε το επόμενο έτος, το 1788. Βλ. Σιορόκας Γεώργιος, *Άγνωστη διασκευή της «Αληπασιάδας» του Χατζή Σεχρέτη: μια ιστορική προσέγγιση*, εκδ. Εταιρεία Ηπειρωτικών Μελετών, Ιωάννινα 1983, υποσ. 37, σ. 10· Arsh Grigorii Lvovich, *Η Αλβανία και η Ήπειρος στα τέλη του ΙΗ' και στις αρχές του ΙΘ' αιώνα: τα δυτικοαλβανικά πασαλίκια της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας*, μτφρ. Διάλλα Αντωνία, εκδ. Gutenberg, Αθήνα 1994, σ. 134.

381. Η μακρόχρονη κυριαρχία του Αλή ανέτρεψε τα δεδομένα σε μια εποχή που τα αξιώματα στην Οθωμανική αυτοκρατορία ήταν ετήσια και με πολύ μικρό αριθμό ανανεώσεων.

382. Ο πλήρης τίτλος του έργου του İlber Ortaylı είναι *Ο πιο μακρύς αιώνας της αυτοκρατορίας, ο οθωμανικός 19ος αιώνας: η πορεία προς τον εκσυγχρονισμό*, μτφρ. Στάθη Κατερίνα, εκδ. Παπαζήσης, Αθήνα 2004.

των τοπικών αρχόντων. Οι κατά περιοχές και τόπους φεουδάρχες αποκτούν - πολλές φορές και παρά τη μικρή προσπάθειά τους- δύναμη σε βάρος της κεντρικής σουλτανικής εξουσίας και τείνουν να αποσχιστούν και να δημιουργήσουν τοπικά κρατίδια φεουδαρχικού τύπου, διασπώντας με αυτόν τον τρόπο την πολιτική και οικονομική ενότητα της αυτοκρατορίας³⁸³. Οι εκκαθαριστικές τάσεις με σκοπό την ενίσχυση της κεντρικής εξουσίας στην εποχή του Μαχμούτ Β΄³⁸⁴, αν και χρησιμοποιήθηκαν ευρέως με σκοπό τη διαφύλαξη της πολιτικής σταθερότητας από το τοπικό στοιχείο, είχαν ενισχύσει τους τοπικούς αυτούς ηγεμόνες.

Στην εκτενή μελέτη του Γεωργίου Σιορόκα για τη γραμμή της εξωτερικής πολιτικής του Αλή Πασά, παρατίθενται οι απόψεις νεότερων ερευνητών που σχετίζονται με τις βαθύτερες επιδιώξεις του: ο Λ. Γκριγκόρι Αρς, θεωρεί το πασαλίκι των Ιωαννίνων ως ένα είδος αυτοτελούς «πριγκιπάτου», ενώ σύμφωνα με τον Τάσο Βουρνά, «ο Αλή σχεδίαζε να ιδρύσει και τυπικά ένα ανεξάρτητο ελληνοαλβανικό κράτος». Υπάρχουν κι εκείνοι οι μελετητές που υποστηρίζουν τη χρησιμότητα αποκλεισμού των όποιων εκδοχών που παρουσιάζουν τον βεζίρη να επιδιώκει πλήρη απόσχιση από τους κόλπους της αυτοκρατορίας, με συνεπαγόμενη συγκρότηση ανεξάρτητου ελληνοαλβανικού κράτους. Σύμφωνα με τη σύγχρονη ιστοριογραφία, ο Αλή επιζητούσε αυτονομία εντός του αυτοκρατορικού πλαισίου, καθώς ποτέ δεν ακολούθησε το δρόμο της ευθείας πολεμικής σύγκρουσης με τον Σουλτάνο στο όνομα μιας νέας κρατικής οντότητας. Το επικρατές σενάριο είναι ότι και ο ίδιος δεν είχε αποκρυσταλλώσει ακόμα το μέγεθος και τη μορφή του τολμήματός του³⁸⁵.

Το ζήτημα λοιπόν της πολιτικής οντότητας της συνεχούς άσκησης εξουσίας του Αλή, καθίσταται εμφανώς πολύπλοκο. Η οποιαδήποτε προσπάθεια απόδοσης απαντήσεων οφείλει να στοχεύσει στη διερεύνηση του τι επιθυμούσε, ή όχι, ο Αλής, αλλά και ποιες δυνατότητες διέθετε αντικειμενικά μέσα στο διεθνές περιβάλλον της εποχής, όπως και τη θέση των επαρχιών της οθωμανικής αυτοκρατορίας κατά τις μεταρρυθμιστικές προσπάθειες των σουλτάνων Σελίμ Γ΄, Μουσταφά Δ΄ και κυρίως Μαχμούτ Β΄³⁸⁶.

383. Τον 19° αιώνα, στο εσωτερικό της οθωμανικής αυτοκρατορίας, λαμβάνουν χώρα οι εξεγέρσεις των «αγιάνηδων», προκαλώντας πολιτική αστάθεια. Επρόκειτο για τοπικούς προύχοντες, είτε πρώην στρατιώτες, είτε διοικητές, που καθιέρωσαν δικούς τους κανόνες στις κατά τόπους περιφέρειες διοίκησής τους. Οι Ahmet Cezzar στη Συρία, Alemdar Mustafa, Tirsinilikli Ismail, Osman Pasvanoglu και Ali Psha Tepedelen, είναι μερικά από τα ονόματα των αγιάνηδων, στο χώρο των Βαλκανίων, που απήφησαν την κεντρική εξουσία. Η άνοδος των αγιάνηδων, ήταν το αποτέλεσμα μιας κοινωνικο-οικονομικής συγκυρίας, που ενδυνάμωσε τη νέα εμπορική τάξη, εκπροσωπώντας την ανερχόμενη αστική τάξη της υπαίθρου. Η εν λόγω τάξη, προσπάθησε να αποδесμευτεί οικονομικά από τα απομεινάρια του αυτοκρατορικού συστήματος και να προσαρμοστεί σε ένα οικονομικό μοντέλο της αγοράς που λειτουργούσε ελεύθερα, σύμφωνα με το νόμο της αγοράς και της ζήτησης. Karpat Kemal, "Ottoman relations with the Balkan nations: The changes in the subjects' Legal and Political Status and Relations with the Ottoman government", στον τόμο Karpat Kemal (επιμ.) *Studies on Ottoman Social and Political History: Selected Articles and Essays*, εκδ. Brill, Leiden 2002, σ. 398-402.

384. Ο Μαχμούτ Β΄, υπήρξε ο τριακοστός σουλτάνος της Οθωμανικής αυτοκρατορίας. Ο χρόνος παραμονής του στην εξουσία εκτείνεται από το 1808 ως το 1839.

385. Για τις αποσχιστικές σκέψεις του βεζίρη, ενδείκνυται η μελέτη του άρθρου του Νικόλαου Καποδίστρια, «Στασιαστές Πασάδες στη Βαλκανική του ύστερου 18^{ου} αιώνα: οι περιπτώσεις των Καρά Μαχμούτ Σκόδρα, Αλή Ιωαννίνων, Οσμάν Πασβάνογλου Βιδινίου», *Ιστορία Εικονογραφημένη* 518 (2011), σ. 5-15.

386. Βλ. Σιορόκας Γεώργιος, *Η εξωτερική πολιτική του Αλή Πασά των Ιωαννίνων: από το Τίλσιτ στη Βιέν-*

Από διπλωματικής σκοπιάς, ο «μουσουλμάνος Βοναπάρτης», χαρακτηρισμός που αποδόθηκε στον Αλή από τον λόρδο Βύρωνα, στην προσπάθειά του να συνοψίσει την ηγετική του ικανότητα και τον ψυχισμό του, ήρθε σε άμεση επικοινωνία με κυβερνητικούς εκπροσώπους διαφόρων δυτικοευρωπαϊκών κρατών. Άγγλοι³⁸⁷, Γάλλοι, Ρώσοι, Ενετοί και Αυστριακοί, σαστισμένοι από την οικονομική και τη στρατιωτική ισχύ του Αλή, τον αντιμετώπιζαν ως ανεξάρτητη ηγεμονική πολιτική οντότητα και μείζονα καθοριστικό παράγοντα στις γεωπολιτικές ανακατατάξεις της εποχής. Η Αγγλία³⁸⁸ και η Γαλλία³⁸⁹ μάλιστα διέθεταν μόνιμους προξένους στα Ιωάννινα, στοχεύοντας στην επιδοκιμασία του Αλή και κατανοώντας πλήρως την επιθυμία του να γίνει ο βασικός ρυθμιστής των γεωπολιτικών εξελίξεων. Ο Αλή Πασάς, ως άριστος διπλωμάτης, φρόντιζε να ανταποκρίνεται έντεχνα και προς όφελός του στην οριενταλιστική εικόνα των Δυτικών του Ανατολίτη αφέντη, προκειμένου να αποκομίσει όφελος.

Για τη μελέτη προπαντός της εξωτερικής πολιτικής του Αλή, οι μαρτυρίες των Ευρωπαίων που έζησαν για μικρότερο ή μεγαλύτερο χρονικό διάστημα, υπό ποικίλες ιδιότητες κοντά του, καθίστανται πολύτιμες. Περισσότεροι από πενήντα ταξιδιώτες μας κληροδότησαν απομνημονεύματα, χρονικά, σημειώσεις, επιστολές, υπομνήματα κι επίσημα έγγραφα, τα οποία αποτελούν το κύριο αρχειακό υλικό για το βίο και τη δραστηριότητα του Πασά των Ιωαννίνων. Τα κείμενα αυτά που περιέχουν μαρτυρίες από προσωπικές συναντήσεις αλλά και θρύλους, μυθεύματα και διαδόσεις, συνέθεσαν κάθε λογής στερεοτυπικές αντιλήψεις, οι οποίες τροφοδότησαν πλουσιοπάροχα τη δίψα του ευρωπαϊκού αναγνωστικού κοινού με

νη, εκδ. Εταιρεία Ηπειρωτικών Μελετών, Ιωάννινα 1999, σ. 33-34· Arsh Grigorii Lvovich, *Η Αλβανία και η Ήπειρος στα τέλη του ΙΗ' και στις αρχές του ΙΘ' αιώνα*, ό.π., σ. 273, 274, 282-3· Βουρνάς Τάσος, *Αλή Πασάς Τεπελενλής: τύραννος ή ιδιοφυής πολιτικός;*, εκδ. Αφοί Τολιδή, Αθήνα 1978, σ. 76.

387. Η τριετία 1809-1811 χαρακτηρίζεται από τόσο θερμές φιλικές σχέσεις ανάμεσα στον Αλή και τους Άγγλους, ώστε ο Γάλλος πρόξενος στα Ιωάννινα Rouqueville, θα γράψει αγανακτισμένος ότι «ο Μοριάς και το πασαλίκι των Γιαννίνων αποτελούν τώρα βρετανικές επαρχίες». Σιορόκας Γεώργιος, *Η εξωτερική πολιτική του Αλή πασά των Ιωαννίνων, από το Τίλσιτ στη Βιέννη (1807-1815)*, ό.π., σ. 153.

388. Η πρώτη επαφή του Αλή με τους Άγγλους, χρονολογείται το 1803, όταν, μέσω ενός γράμματος, απευθύνθηκε στον βρετανό πρεσβευτή στην Κωνσταντινούπολη, William Hamilton, προτείνοντάς του μια στενή συνεργασία εναντίον των Γάλλων, παρουσιάζοντας ταυτόχρονα μια λίστα ανταλλαγμάτων, όπως η εγκαθίδρυση προξενείου στην πόλη των Ιωαννίνων. Στο ίδιο γράμμα, ο Αλή διακήρυττε, πως, ήταν έτοιμος να διαθέσει βοήθεια προς τη Βρετανία, πολύτιμες δηλαδή προμήθειες από την Αλβανία σε ξυλεία, νερό, τροφή και άλογα, για στρατιωτική ή εμπορική χρήση. Ύστερα από μια σειρά αλληλογραφιών και διαβουλεύσεων με τον βρετανό υπουργό εξωτερικών Hawkesbury, ο Morier μετέβη στα Γιάννινα το 1805, ως ειδικός απεσταλμένος του βρετανικού υπουργείου εξωτερικών. Πέρα από την βασική αρμοδιότητά του, που ήταν η διαπραγμάτευση εμπορικών ζητημάτων και η υλικοτεχνική συνεργασία με τον Αλή, ρόλος του ήταν επίσης, να «διαιτητεύει» τις σχέσεις του Πασά και των Ρώσων στην περιοχή των Επτανήσων. Βλ. İlker Demir, *Tepedelenli Ali Pasha and the West: a history of his relations with France and Great Britain 1798-1820*, thesis, Department of History, Bilkent University, Άγκυρα 2007, σ. 77· Baggally John, *Ali Pasha and Great Britain*, εκδ. B. Blackwell, Οξφόρδη 1938, σ. 84.

389. Η γαλλική κατάκτηση της Ιταλίας, και η κατάρρευση της Γαληνοτάτης Δημοκρατίας, με τη συνθήκη του Campo Formio (1797), μετέβαλε την ισορροπία των πολιτικών δυνάμεων στη Μεσόγειο. Η Γαλλία, προσάρτησε το σύνολο της επικράτειας της πάλαι ποτέ δημοκρατίας του Αγίου Μάρκου, συμπεριλαμβανομένων των Ιονίων νήσων και την ηπειρωτικών κομματιών κατά μήκος των αλβανικών ακτών. Το εν λόγω γεγονός, προκάλεσε την ανάπτυξη επαφών του Αλή Πασά με τους Γάλλους, «εισάγοντάς» τους, κατά τρόπον τινά, στην Αδριατική, τα Ιόνια νησιά και την Ήπειρο.

λεπτομέρειες από τον ιδιωτικό και δημόσιο βίο του περίφημου ηγεμόνα. Τα περιηγητικά αυτά κείμενα συνιστούν ένα πλουσιότατο αρχειακό υλικό για τα πρόσωπα, τα γεγονότα, τον περίγυρο και το ευρύτερο χώρο επιρροής και δράσης του Αλή Πασά³⁹⁰.

Εκείνος με τη σειρά του ήταν πάντοτε πρόθυμος να συνάψει συμμαχίες ακόμα κι αν αυτές έρχονταν σε πλήρη αντίθεση με την επίσημη διπλωματική στάση του οθωμανικού κράτους. Αλλάζε αιφνιδιαστικά τους στόχους του, παρασυρόμενος από τις εκάστοτε για εκείνον ευνοϊκές συγκυρίες, επιδιώκοντας πάντα να βρίσκεται στο πλευρό των νικητών³⁹¹.

Από την εποχή αυτή, η κατάσταση της οθωμανικής αυτοκρατορίας άρχισε να γίνεται ιδιαίτερα κρίσιμη. Εξωτερικά, η θέση της ήταν ασταθής, αφού από βορρά η ρωσική πίεση ήταν έντονη, και από τα δυτικά οι ναπολεόντειοι πόλεμοι απειλούσαν να τη διαμελίσουν³⁹². Μέσα σε αυτό το κλίμα, ο Αλή πασάς, βρέθηκε να κυβερνά από τα Ιωάννινα, μια επικράτεια που, συνδυαζόμενη με τα γειτονικά πασαλίκια (κυβερνητικές περιφέρειες) του γιου του, κάλυπταν κατά κύριο λόγο το σύνολο της σημερινής ηπειρωτικής χώρας³⁹³. Μόνο η Αθήνα και τα περίχωρά της βρίσκονταν εκτός του ελέγχου του. Η εγγύτητα της διοικητικής περιφέρειας του Αλή με τη δυτική Ευρώπη είχε τεράστιες επιπτώσεις, πολιτικές και πολιτιστικές, στις σχέσεις της με την Ανατολή, της οποίας αναμφισβήτητο κομμάτι στα μάτια των δυτικοευρωπαίων συνιστούσε και ο ελλαδικός χώρος. Και ο διορατικός πολιτικός νους του Αλή, διέκρινε ξεκάθαρα το ενδεχόμενο καταποντισμού της αυτοκρατορίας. Το θέμα ήταν να αποσχισθεί και να αυτονομηθεί έγκαιρα, ώστε να επιβιώσει ο ίδιος πολιτικά.

Ο βεζίρης που για πολλά χρόνια ζούσε ως «ο μόνος διοικητής» μιας ευρύτερης γεωγραφικής έκτασης στην περιοχή της Ελλάδας και της Αλβανίας, παρά τις έντονες πιέσεις από την κεντρική εξουσία, πέτυχε να διατηρήσει την ηγεμονία του με κοινοποιήσεις της αφοσίωσής του στην Κωνσταντινούπολη, συνεχείς προσφορές δώρων και ενίοτε με συμμετοχές σε στρατιωτικές εκστρατείες της αυτοκρατορίας, δεχόμενος από την πλευρά της κεντρικής εξουσίας, δηλαδή τον σουλτάνο. Ωστόσο, την εποχή που η δύναμη του Αλή είχε φτάσει στο απόγειό της και οι βουλές της Κωνσταντινούπολης είχαν αρχίσει να αλλάζουν, οι προσπάθειες επανενίσχυσης του συγκεντρωτισμού στην Αυτοκρατορία, απέδωσαν γρήγορα. Μέσα σε αυτό το πλαίσιο, η αναδιαμόρφωση των κινήσεων του Τεπελενλή ήταν αναπόφευκτη³⁹⁴.

390. Μιχαηλάρης Παναγιώτης, «Αλή Πασάς των Ιωαννίνων, τα όρια της περιφερειακής αυτονομίας», *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού*, τομ. 1, εκδ. Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2003, σ. 257-272.

391. Για παράδειγμα, την ίδια ώρα που προσκαλούσε σε γεύμα τον Άγγλο στρατηγό Όσβαλντ εκφράζοντας τη στήριξή του στους Άγγλους, σχεδίαζε με τον Γάλλο πρεσβευτή Πουκεβίλ την αποστολή στρατιωτικής βοήθειας στους Γάλλους που είχαν καταλάβει τη Λευκάδα· το παρόν γεγονός αποτελεί αναμφίβολη ένδειξη της διπλωματικής ευελιξίας του φιλόδοξου βεζίρη. Βλ. Uzun Ahmet, «Ο Αλή Πασάς Τεπελενλής και η περιουσία του», μτφρ. Σύρμας Γιώργος, *Beletten* 65: 244 (2001), σ. 1035-1077.

392. Παπακώστας Σπύρος, «Ο Αλή Πασάς και η νεοελληνική αναγέννηση», *Σκουφάς* 60-61 (1981), σ. 83.

393. Ο Αλή είχε στην κυριαρχία του την Ήπειρο, την Αλβανία, τη Θεσσαλία, το μεγαλύτερο μέρος της Στερεάς Ελλάδας και ο γιος του Βελής, το Μοριά.

394. Uzun Ahmet, «Ο Αλή Πασάς Τεπελενλής και η περιουσία του», ό.π., σ. 1035-1036.

Η ταραχώδης ζωή του Αλή Πασά στα οθωμανικά Βαλκάνια, ακόμα και κάτω από συνθήκες εμφάνισης εντεινόμενων διαμαχών μεταξύ των λαϊκών μαζών και των τοπικών αρχόντων, στα τελευταία κυρίως χρόνια της αυτοκρατορίας και σε αυτή συγκεκριμένα την περιοχή, προβάλλει ως ένα αξιόλογο θέμα έρευνας. Ιδιαίτερα από ξένους μελετητές, η ζωή του Αλή μελετήθηκε επισταμένα. Μέρος από τις μελέτες αυτές υπάρχει σε γραπτά περιηγητών ή αξιωματούχων που έζησαν την εποχή της διακυβέρνησης του φημισμένου ηγέτη. Ξεχωρίζουμε το δίτομο “Travels in Greece and Albania” (Λονδίνο 1830) του Hughes, το “Voyage en Morée, à Constantinople, en Albanie, et dans plusieurs autres parties de l’Empire othoman” (Παρίσι 1805) του Pouqueville, και το τετράτομο “Travels in Northern Greece” (Λονδίνο 1835) του Leake.

Όπως χαρακτηριστικά τονίζει και η Ιόλη Βιγγοπούλου, «ποτέ άλλοτε δε βρέθηκαν τόσο σημαντικοί και τόσο δραστήριοι ταξιδιώτες στον ηπειρωτικό χώρο και τα Ιωάννινα, όσο το πρώτο τέταρτο του 19^{ου} αιώνα. Τα κείμενά τους αντικατοπτρίζουν και τις πολλαπλές πτυχές του περιηγητισμού· από τον αναρίθμητο πλούτο ταξιδιωτικών, αφηγήσεων, ποιημάτων, μυθιστορημάτων, εικαστικών έργων, επιστημονικών καταγραφών και κάθε μορφής κατάλοιπο προϊόν του ταξιδιού, υπήρξαν περιηγητές που τα κείμενά τους σηματοδότησαν και όλο τον σχετικό διάλογο³⁹⁵». Επομένως, από χρονολογικής άποψης, οι πρώτες ουσιαστικές επαφές του Αλή Πασά με τον λεγόμενο δυτικό κόσμο πραγματοποιούνται μέσω των περιηγητικών επισκέψεων τις δύο πρώτες δεκαετίες του 19^{ου} αιώνα, μέσα από την προσπάθειά του να κατανοήσει την οπτική τους γωνία και αυτό το ιδιαίτερο που ήθελαν κι εκείνοι να αποκομίσουν από αυτόν.

Ο Αλή γνώριζε πως ο ιδιόμορφος και πολύπλευρος χαρακτήρας του καθώς και ο ρόλος που διαδραμάτιζε στα πολιτικά τεκταινόμενα του ελληνικής επικράτειας, αποτελούσαν την καλύτερη «διαφήμιση» για εκείνον στο χώρο της Ευρώπης. Η εικόνα του εξάλλου, ήταν προϊόν συγκερασμού τόσο της ευρωπαϊκής φαντασίας όσο και της δικής του δημιουργικής παρέμβασης στη στερεοτυπική πρόσληψη της Ανατολής. Ενδεικτικά, σε συνομιλία που καταγράφηκε στο ταξιδιωτικό χρονικό του Holland, εξέφρασε την αυτονόητη ερώτηση: *γιατί άραγε τόσοι πολλοί μιλόρδοι³⁹⁶ επισκέπτονται τα Ιωάννινα;* Δίχως περιστροφές, η απάντηση κατοπτρίζεται στην ίδια του την ύπαρξη· και είναι κοινή παραδοχή, πως κάθε επισκέπτης των Ιωαννίνων εντυπωσιάστηκε από την εξυπνάδα, την ετοιμότητα, την ανδροπρέπεια, τη ματαιοδοξία, τη σκληρότητα και τη φιλοχρηματία του Αλβανού πασά.

Η συμπεριφορά του απέναντι στους ξένους επισκέπτες που βρέθηκαν στα Ιωάννινα,

395. Βιγγοπούλου Ιόλη, «Ταξιδιώτες και Αλή Πασάς. Όταν η Δύση συναντά την Ανατολή», *Ο Αλή Πασάς όπως τον γνώρισα: οι μαρτυρίες δύο ταξιδιωτών*, ό.π., σ. 10.

396. Στο κείμενο του Holland υπογραμμίζεται πως η αγγλική λέξη *gentlemen* είναι ουσιαστικά η αντίστοιχη ελληνική «Μιλόρδοι». Ο συγκεκριμένος όρος, ύστερα από μια μοναδική διαδικασία συγκερασμού, έχει καταστεί μια σχεδόν ομοιόμορφη αναφορά για κάθε άγγλο περιηγητή στην Ελλάδα, όπως και από οποιοδήποτε άλλο μέρος της ευρωπαϊκής ηπείρου. Βλ. Holland, *Travels in the Ionian Isles, Albania, Thessaly, Macedonia, &c. During the years 1812 and 1813*, τομ. 1. σ. 201.

από τον Byron ως τον Holland, υπήρξε, υποκριτικά κάποιες φορές, εξαιρετική· μια εκ θεμελίων διαφορετική αντιμετώπιση δε θα μπορούσε να αποτελέσει «δούρειο ίππο» για την εξασφάλιση ευρωπαϊκών στηριγμάτων και ηγεμονικών χαρακτηριστικών, ασφαλώς ανταλλάξιμων στο εσωτερικό και το εξωτερικό αντίστοιχα. Οι αρχαιογνώστες δάσκαλοι και γιατροί (Ψαλίδας, Μπαλάνος, Σακελλάριος, Βηλαράς) δεν έλειψαν ποτέ από κοντά του, μολονότι εκείνος γοητεύτηκε από τις αρχαιογνωστικές ενασχολήσεις των επισκεπτών του, κυρίως των δύο αντίπαλων προξενικών υπαλλήλων που υπηρετούσαν στην έδρα του, της Γαλλίας (Pouqueville) και της Αγγλίας (Leake). Μέσω των προσωπικών του γιατρών³⁹⁷, αλλά και των αλλοεθνών επισκεπτών που έφεραν τη συγκεκριμένη ιδιότητα, ανακαλύπτει το μεγαλείο της ευρωπαϊκής ιατρικής, αν και στην εποχή του δεν έχουν συντελεστεί ακόμα τα σπουδαιότερα επιτεύγματα της εν λόγω επιστήμης. Μυείται στην πολεμική τεχνολογία των δύο δυνάμεων, αγγλικής και γαλλικής, οι οποίες του προμηθεύουν έναν νέου τύπου εξοπλισμό. Ο «προοδευτικός» βεζίρης, παρακολουθεί τα αρχικά βήματα των πειραμάτων φυσικής του Ψαλίδα, γίνεται αυτόπτης μάρτυρας ναυπηγικών κατορθωμάτων Άγγλων, Γάλλων, Ρώσων και Αμερικανών, που αποτυπώνονται στα επιβλητικά πολεμικά και εμπορικά πλοία που διασχίζουν τη θάλασσα του Ιονίου και τέλος, στέλνει υποτρόφους για ιατρικές και τεχνολογικές σπουδές στην Ευρώπη³⁹⁸. Οι ενέργειές του γνωστοποιούν ένα πρόδηλο ενδιαφέρον για το ευρωπαϊκό υπόδειγμα, αντιλαμβανόμενος πως το μέλλον ανήκει στην Ευρώπη, αφού ο ευρωπαϊκός προσανατολισμός της οθωμανικής αυτοκρατορίας ήταν προ των πυλών και ίσως σε ένα μελλοντικό κρατικό σχήμα, σε μια διαρθρωμένη αυτοκρατορία, αυτός και οι γιοι του να κατείχαν μια ιδιαίτερη θέση³⁹⁹.

Σε αντίθεση με άλλους περιηγητές, στους οποίους η προσωπικότητα του Αλή είχε να επιδείξει και κάποια χαρίσματα, ο Pouqueville, εκφράζεται για εκείνον με κάθε άλλο παρά κολακευτικά σχόλια⁴⁰⁰. Στο έργο του “Histoire de la Grèce”, κρατά μια ολοφάνερα

397. Τις εμβριθείς γνώσεις, το ζήλο και την ευσυνείδητη άσκηση της επιστήμης των Ελλήνων ιατρών του Αλή εγκωμιάζει ο Holland, προσθέτοντας πως είναι αξιότατοι του αγαθού ονόματος που απολαμβάνουν. Εξαιρουμένης της χειρουργικής, σε τίποτα άλλο δεν είναι υποδεέστεροι των νοτιοευρωπαίων ομότεχνών τους. Αραβαντινός Σπυρίδων, *Ιστορία του Αλή Πασά*, ό.π., σ. 473.

398. Τη φιλομάθεια του Αλβανού πασά εξήρε ο γιατρός Holland, λέγοντας πως «κατεξοχήν αγαπούσε να μιλά περί των πολιτικών· με ρώτησε για τον πληθυσμό της Αγγλίας και κυρίως του Λονδίνου, για το πλήθος και τη μέθοδο ναυπήγησης των μεγαλύτερων πολεμικών πλοίων της Αγγλίας, για τα αίτια και τη διεξαγωγή του Αμερικανικού πολέμου. Πολλές φορές εξέφραζε τη λύπη του για την αδυναμία αποδημίας στο εξωτερικό, ήλπιζε όμως στην απόλαυση αυτού του αγαθού από το νεότερο γιο του Σαλήχ». Αραβαντινός Σπυρίδων, *Ιστορία του Αλή Πασά*, ό.π., σ. 474.

399. Οι υπερπολύτιμες πληροφορίες βρίσκονται στο *Αρχείο Αλή Πασά*, ό.π., τομ. 4, σ. 88-89.

400. Η παρατεταμένη αντιπάθεια του Αλή προς τον Γάλλο πρόξενο και αντίστροφα, οξύνθηκε κατά την άνοιξη του 1810, όταν στα Ιωάννινα φτάνει ένας αντίπαλος του Pouqueville, υπό μορφή προξένου της Αγγλίας. Το όνομά του είναι Γεώργιος Φορέστης (George Foresti)· πρόκειται για άνθρωπο με εξαιρετικό χαρακτήρα και μόρφωση, Έλληνα στο γένος, γεγονός που του δίνει σαφέστατο προβάδισμα έναντι του Pouqueville. Επινοητικός και λεπτός στους χειρισμούς του, είχε αξιόλογη επιρροή στον βεζίρη. Ο Αλή, φαίνεται ότι σεβάστηκε τη δύναμη και τη σταθερότητα της φύσης του Φορέστη, όπως και την πολιτική του, που περιγράφεται σαν «γενική ανεκτικότητα και ακαμψία, όταν αυτό ήταν αναγκαίο», σαφέστατα μια καλύτερη γραμμή πολιτικής από εκείνη του Γάλλου, που πάντοτε ήταν ερεθισμένος και εξαγριωμένος. Plomar William, *Το διαμάντι των Ιωαννίνων*:

εχθρική στάση απέναντι στον Αλή και τους μουσουλμάνους Αλβανούς, ενώ αντίθετα, δείχνει ευνοϊκότερος προς τους χριστιανούς. Παρατηρεί και σημειώνει πως

από την πόλη των Ιωαννίνων δεν λείπουν οι αρετές, παρά την επίδραση που ασκεί εκείνος που την καταδυναστεύει εδώ και τριάντα χρόνια. Η υποκρισία, η πανουργία και ο δόλος, για τα οποία κατηγορούν τους κατοίκους της θα μπορούσαν κάλλιστα να αποτελούν μειονεκτήματα κάθε άλλου λαού που θα κυβερνιόταν από τον Αλή Πασά. Είναι η αναπόφευκτη συνέπεια της διαφθοράς που την ύψωσε σε αρχή. Η φρουρά του αποτελείται από εγκληματίες και οι ακόλουθοί του είναι διεφθαρμένα παιδιά των θυμάτων της αγριότητάς του. Οι απεσταλμένοι του, δειλοί, βλάχοι, έτοιμοι να διαπράξουν κάθε κακούργημα, και οι πιστοί του δηλητηριαστές που υπερηφανεύονται για τα εγκλήματά τους». Δε διστάζει, να τον παρομοιάσει ακόμα και με τον Ρωμαίο αυτοκράτορα Τιβέριο, λέγοντας πως «όλοι φοβούνται το μίσος του»⁴⁰¹.

Όλα αυτά τα κείμενα, όπως και τόσων άλλων που μας παρέχουν ντοκουμέντα για τον Αλή και την εποχή του, δε μπορούν εξ ορισμού, για λόγους τόσο υποκειμενικότητας όσο και αντικειμενικότητας, να αποτελέσουν αδιάσειστες πηγές αφού οι υποκειμενικοί λόγοι της αδυναμίας αυτής μπορούν να συνοψισθούν στην προδιαμορφωμένη και ως επί το πλείστον εκφρασμένη γνώμη τους για τον κραταιό πασά, γνώμη που την επέβαλαν είτε οι σκοπιμότητες μιας συγκεκριμένης αποστολής, είτε, ακόμη η περιρρέουσα ατμόσφαιρα του ρομαντισμού που μεσουρανούσε τότε στη Δύση. Οι αντικειμενικοί, από την άλλη λόγοι συνοψίζονται στο ότι όλοι οι ξένοι ταξιδιώτες έβλεπαν και μάθαιναν, και άρα αποτύπωναν γραπτώς, κυρίως όσα ο ίδιος ο Αλής τους επέτρεπε ή εν τέλει επιθυμούσε να δουν και να μάθουν. Και καθώς φαίνεται συνήθως πετύχαινε τον σκοπό του αφού και οι φιλοξενούμενοί του ήταν έτοιμοι και διατεθειμένοι να πεισθούν, αλλά και τα μέσα που ο Αλής μετερχόταν ήταν άκρως αποτελεσματικά, όπως επίσης οι κολακείες, οι θωπείες του ανθρώπινου εγωισμού⁴⁰².

Συμπερασματικά, δανειζόμενη την έκφραση του καθηγητή Σπύρου Ασδραχά, ο ελληνόφωνος ηγεμόνας «αγαπήθηκε, μισήθηκε, θαυμάστηκε...».

Αλή Πασάς Τεπελενλής 1741-1822, εκδ. Δωδώνη, Αθήνα-Γιάννινα 1987, σ. 168.

401. Alphonse de Beauchamp, *The life of Ali Pacha, of Jannina: late vizier of Epirus, surnamed Aslan, or the Lion*, εκδ. Lupton Relfe, Λονδίνο 1823, σ. 188.

402. Βλ. Σιορόκας Γεώργιος, *Η εξωτερική πολιτική του Αλή Πασά: από το Τίλσιτ στη Βιέννη*, ό.π., σ. 19-20· Holland, *Travels in the Ionian Isles, Albania, Thessaly, Macedonia, &c. During the years 1812 and 1813*, τομ. 1, σ. 259, όπου παραθέτει την εξής πληροφορία: «... πάντα είχαμε θέσεις στα ντιβάνια κοντά του...», προνόμιο το οποίο στερούταν ακόμα και ο γιος του Μουχτάρ.

Αλή Πασάς Τεπελενλής. Εγχρωμη λιθογραφία του Louis Dupré, από το βιβλίο "Voyage à Athènes et à Constantinople"

Αλή Πασάς των Ιωαννίνων. Εγχρωμη χαλκογραφία από το έργο του
J. Cartwright, "Selections of the Costume of Albania"

Κεφάλαιο 5°

Η ιστορικός χώρος της Νικόπολης στα χνάρια των περιηγητών

Οι δυτικοί ταξιδιώτες ωστόσο, πέραν της περιγραφής του περιβάλλοντος, της τοπικής κοινωνίας και οικονομίας, προχώρησαν στην, ως επί το πλείστον, επιτυχή ταυτοποίηση των αρχαίων ερειπίων, λόγω της κλασικής τους παιδείας, με τις αρχαίες ονομασίες. Επιδόθηκαν συγχρόνως στη συλλογή και αγορά αρχαίων, σε ανασκαφές, φυγαδεύοντας τα ευρήματα στο εξωτερικό, ενέργειες που αποδοκιμάστηκαν έντονα από τον λόγιο Αθανάσιο Ψαλίδα ο οποίος χαρακτηρίζει «ιερόσυλους», «βέβηλους» και «τυμβωρύχους» τους ξένους που επιδίδονταν σε αντίστοιχες πράξεις⁴⁰³.

Τρανή απόδειξη η περίπτωση του συνταγματάρχη Leake, που πέρα από την εξαιρετική συλλογή αρχαίων νομισμάτων, διέθετε σφραγιδόλιθους και αγγεία τα οποία, σύμφωνα πάντα με τη διαθήκη του και συμπεριλαμβανομένης της σπάνιας βιβλιοθήκης του, πωλήθηκαν στο πανεπιστήμιο του Cambridge έναντι 5.000 λιρών. Οι συλλογές του Άγγλου περιηγητή, βρίσκονται σήμερα στο μουσείο Fitzwilliam της Αγγλίας.

Συνδυάζοντας άψογα τη διαμονή του στον ελλαδικό χώρο και τις τοπογραφικές του γνώσεις, ο Leake επωφελήθηκε των ευκαιριών που προέκυψαν στη συλλογή νομισμάτων, πολύτιμων λίθων, αγγείων, χάλκινων αντικειμένων και μαρμάρων. Το έτος 1839, δώρισε στο Βρετανικό Μουσείο δέκα μαρμάρινα γλυπτά που είχαν προηγουμένως μεταφερθεί από την Ελλάδα με την εξής επισήμανση προς τους υπεύθυνους του μουσείου: «Σπάνια συμβαίνει τα απομεινάρια της ελληνικής τέχνης να μην είναι κάποιας αξίας ή να μην έχουν καμία χρήση σε αρχαιολογικές έρευνες, όταν η καταγωγή τους είναι ακριβώς γνωστή⁴⁰⁴». Ανάμεσα στα

403. Ο Ψαλίδας εξαπολύει προσωπική επίθεση στον αρχιτέκτονα Cockerell, το όνομα του οποίου γνώριζε από τη συμμετοχή του στις επιτυχείς ανασκαφές στην Αίγινα και τη Φιγάλεια την άνοιξη του 1811. Συνεργοί του Cockerell, οι επίσης αρχιτέκτονες Carl Haller von Hallerstein και John Foster καθώς και ο ζωγράφος-αρχαιολόγος Jakob Linckh, οι οποίοι μετά την καταβολή ενός μεγάλου χρηματικού ποσού στο γιο του Αλή Πασά, Βελή, πασά του Μοριά, για την παραχώρηση άδειας, ανέσκαψαν και στη συνέχεια έκλεψαν τα γλυπτά των αετωμάτων της Αφαιάς Αθηνάς που κατέληξαν εν συνεχεία στη γλυπτοθήκη του Μονάχου, ύστερα από πολλές διαβουλεύσεις και περιπλοκές και αφού πληρώθηκε ως αντίτιμο στη «δημοπρασία» το κολοσσιαίο για την εποχή εκείνη ποσό των 70.000 φιορινιών. Ο ίδιος προέβη και στην αφαίρεση των γλυπτών του αετώματος του ναού του Επικούρειου Απόλλωνα, τα οποία και μεταφέρθηκαν στο Βρετανικό Μουσείο. Οι χαρακτηρισμοί του Ψαλίδα δεν απευθύνονται μόνο στον Άγγλο αρχιτέκτονα, αλλά και σε όσους ακολούθησαν το παράδειγμά του. Σούλης Γεώργιος, «Πώς είδαν τον Αθανάσιο Ψαλίδα οι ξένοι περιηγητές», ό.π., σ. 503· Hughes, *Travels in Greece and Albania*, τομ. 1, σ. 443.

404. Τα υπόλοιπα γλυπτά γνωστοποιούνται ως εξής: μια κεφαλή του Ομήρου από την ίδια τοποθεσία, ένα χαμηλό ανάγλυφο γυναικείας μορφής από την περιοχή Κραννών της αρχαίας Θεσσαλίας, ένα θραύσμα από χαμηλό επίσης ανάγλυφο που αναπαριστά μια αμαζόνεια μάχη (πιθανότατα το θάνατο ή την αιχμαλωσία της βασίλισσας Πανθεσίλειας) από τις Βρύσες Λακωνίας, ένα ακρωτηριασμένο άγαλμα του Ηρακλή από ακτή της Λακωνίας, ένας κορμός σώματος από τον Λουκού (πιθανόν την αρχαία Θυρέα στην Πελοπόννησο), μια ντυμένη θήλυ χωρίς κεφαλή από τη Σπάρτη, ένα ερμαϊκό άγαλμα της θεάς Κέρες (αντίστοιχη της θεάς Δήμητρας) αφιερωμένο από κάποιον Χρόνη, ένα χαμηλό ανάγλυφο που αναπαριστά αναθηματική προσφορά κόμης στον Ποσειδώνα από τις Θήβες Φθιώτιδας και τέλος, ζωγραφισμένα πλακίδια από το Αίγιο Αχαΐας. Βλ. Marsden John, *A Brief memoir of the life and writings of the late Lieutenant - Colonel William Martin Leake*, εκδ. Whittingham and Wilkins, Λονδίνο 1864, σ. 39-40.

υπόλοιπα και μια προτομή του Αισχίνη που βρέθηκε στα Μπιτόλια της αρχαίας Πελαγονίας, δώρο του Αλή Πασά για τις προσφερόμενες διπλωματικές του υπηρεσίες⁴⁰⁵.

Εκτός των μιλόρδων, σύμφωνα με πληροφορίες του Holland, και ο εξέχων θεράπων ιατρός του Αλή Πασά, Γεώργιος Σακελλάριος, σημειώνεται ως δεινός συλλέκτης ελληνικών νομισμάτων, ενώ τη συλλογή του κοσμούσαν σπάνια ευρήματα από την Ήπειρο, την Ακαρνανία, τα Ιόνια νησιά και άλλες ηπειρωτικές ή παραλιακές περιοχές της δυτικής Ελλάδος⁴⁰⁶.

Το ένθερμο ενδιαφέρον των Ευρωπαίων απεσταλμένων για τις αρχαιότητες της Ηπείρου δεν ήταν δυνατό να αφήσει αδιάφορο τον Αλβανό μονάρχη⁴⁰⁷. Οι περισσότεροι εξ αυτών που βρέθηκαν μαζί του στα Ιωάννινα, στην Πρέβεζα, ή σε άλλα σημεία της επικράτειάς του για μυστικές διαβουλεύσεις, ανταλλαγές αλληλογραφίας κ.λ.π., κατέγραψαν με περισσή λεπτομέρεια τις πράξεις του. Η φιλοχρηματία του Αλή είναι μια ακόμη ουσιώδης συνιστώσα της προσωπικότητάς του, η οποία φαίνεται να αντιστοιχεί σε σταθερό χαρακτηριστικό του οικονομικο-κοινωνικού οθωμανικού συστήματος, στην αποθησαύριση δηλαδή, που υπηρετεί τους άμεσους και έμμεσους σκοπούς του αξιωματούχου αποθησαυριστή, όχι όμως την οικονομία και την ανάπτυξη. Η μανία της αναζήτησης θησαυρών υπήρξε παροιμιώδης και οι έρευνες, με την ελπίδα εξεύρεσης χρυσού, ασημιού και άλλων πολύτιμων μεταλλευμάτων στα βουνά της Ηπείρου, εν μέσω βροχής σχετικών ερωτήσεων προς τους περιηγητές, είναι καταγεγραμμένες σε όλα σχεδόν τα ταξιδιωτικά χρονικά.

Η παρούσα μελέτη εστιάζει το ενδιαφέρον της, στον, πολλά υποσχόμενο για ανεκτίμητες αρχαιολογικές ανακαλύψεις, ιστορικό χώρο της Νικόπολης· για τους περισσότερους Ευρωπαίους περιηγητές συγγραφείς της εποχής του Αλή Πασά, αποτέλεσε την πρώτη τους εμπειρία αρχαίων ερειπίων στον ελλαδικό χώρο και η τοποθεσία γρήγορα απέκτησε ξεχωριστή θέση στις ταξιδιωτικές αφηγήσεις, δίνοντας αφορμή στον Pouqueville να διαπιστώσει πως «όλοι οι ταξιδιώτες που έφτασαν στην ακτή της Ηπείρου, είδαν, αποτύπωσαν και περιέγραψαν την πόλη της Νικόπολης⁴⁰⁸». Η επιτόπια παρουσία έμοιαζε υποχρεωτική και οι επισκέπτες, επαρκώς μνημένοι στους κλασικούς συγγραφείς, γνώριζαν επακριβώς

405. Καράμπελας Νίκος, «Ο Άγγλος λοχαγός William Leake στο νομό Πρέβεζας», *Ηπειρωτών Κοινόν*, τομ. 2, Κρανιά 2008, σ. 47-48· Marsden John, *A Brief memoir of the life and writings of the late Lieutenant - Colonel William Martin Leake*, ό.π., υποσ. 1, σ. 40.

406. Περί της συγκεκριμένης συλλογής, ο Hughes παρατηρεί πως πιθανώς ο Σακελλάριος αδυνατούσε να υπολογίσει επακριβώς την πραγματική της υπερπολύτιμη αξία, ενώ η φύλαξή της γινόταν εντός ενός δερμάτινου σάκκου. Hughes, *Travels in Sicily, Greece and Albania*, τομ. 2, σ. 57· Holland, *Travels in the Ionian Isles, Albania, Thessaly, Macedonia, &c. During the years 1812 and 1813*, τομ. 1, σ. 163-164.

407. Ακολουθώντας το παράδειγμα του γιου του, Βελή Πασά, που εμπορευόταν τις αρχαιότητες του Μοριά, και ο ηγεμόνας της Ηπείρου, προέβη σε αντίστοιχες ενέργειες. «Πελάτες» του Βελή, υπήρξαν κατά καιρούς οι Βρετανοί Gally-Knight και Fazakerley, καθώς και η ομάδα από Βρετανούς, Γάλλους και Γερμανούς αρχαιολόγους, που διεξήγαγαν το 1812 ανασκαφές στο ναό του Επικούρειου Απόλλωνος στις Βάσσες της Φιγαλείας. Για να είναι μάλιστα σε θέση να εκτιμά την αξία των αρχαιολογικών ευρημάτων και να παζαρεύει ανάλογα το ποσοστό του κέρδους του, αναφέρεται ότι ο Βελή είχε μελετήσει τον Πανσανία, κατά πάσα πιθανότητα από ιταλική μετάφραση. Βλ. Bracken Philippa, *Κυνηγοί αρχαιοτήτων στην Ελλάδα 1800-1830*, ό.π., σ. 199.

408. Pouqueville, *Voyage de la Grèce*, τομ. 2, σ. 195.

τι έψαχναν, κάνοντας την ανόμοια αντίδρασή τους στη θέα των μνημείων της αρχαιότητας να εξαρτάται από τις προσδοκίες και τα ενδιαφέροντα που ο καθένας είχε διαμορφώσει στη σκέψη του⁴⁰⁹.

Ο γιατρός Holland ως αυτόπτης παρατηρητής των ερειπίων της άλλοτε ακμάζουσας πόλης του Αυγούστου, στην οποία παραβρέθηκε τον Οκτώβριο του 1812, αναφέρει στις σημειώσεις του πως πολλοί μαρμάρινοι αγωγοί καθώς και τμήματα μαρμάρινων κιόνων, απομακρύνθηκαν με διαταγές του Αλή και χρησιμοποιήθηκαν για διάφορους σκοπούς στην κατασκευή του σαραγιού του στην Πρέβεζα. Τη μαρτυρία για τη σύλησή της επιβεβαιώνει και ο Hughes, ευρισκόμενος εκεί τον Δεκέμβριο του επόμενου έτους. Αντικρίζοντας μεταξύ άλλων τα απομεινάρια του υδραγωγείου της περίφημης πολιτείας, έδραξε την ευκαιρία να σχολιάσει τα κατορθώματα των Ρωμαίων αντιπαραβάλλοντάς τα με τα αντίστοιχα αίσχη των οθωμανών μονολογώντας «σε ποια χώρα δε διείσδυσαν οι Ρωμαίοι, είτε κυριεύοντας είτε αποικίζοντάς την, χωρίς να αφήσουν ανεξίτηλα τα σημάδια της ισχύος τους;»

Όπου και να στρατοπέδευσε ο στρατός σας,
Ατεγκτοι κατακτητές, σας θυμούνται ακόμη
άλλοι για ένα πράσινο λόφο,
και άλλοι για μια λαξευμένη πέτρα.

Πόσο αντίθετο είναι κάτι τέτοιο με τις πράξεις των Τούρκων που με βαρβαρική λύσσα αναποδογυρίζουν και καταστρέφουν τα ευγενή μνημεία προηγούμενων εποχών και δεν κατασκευάζουν τίποτε στη θέση τους, αλλά μέσα σε λίγα χρόνια τα εξαφανίζουν από προσώπου γης⁴¹⁰;».

Στο εσωτερικό της ακρόπολης παρατήρησε πλήθος ερειπίων ναών, λουτρών και άλλων κτιρίων ενώ παράλληλα έγινε μάρτυρας εκσκαφής που πραγματοποιούσαν άνθρωποι του Αλή, σε σημείο όπου κάποτε δέσποζε ένα αξιόλογο ιερό. Πολλές μαρμάρινες κολόνες και κομμάτια από θωράκια που ήρθαν στο φως, μεταφέρθηκαν με σκοπό την ενσωμάτωση στα οχυρά και στο σεράι της Πρέβεζας⁴¹¹. Με αυτόν τον τρόπο εξαφανίζονται με τον καιρό τα ερείπια της Νικόπολης, και τα μνημεία της δόξας του Αυγούστου χρησιμοποιούνται ως διάκοσμος της κατοικίας ενός Αλβανού ληστή. Μετά την αποχώρησή του από την Ήπειρο πληροφορήθηκε

409. Για τον Rouqueville η Νικόπολη αποτελούσε σημείο αναφοράς της ανόδου και της πτώσης του Αλβανού δυνάστη ενώ ο Hughes οραματίστηκε μια νέα πόλη γεννημένη ουσιαστικά στα ερείπια της παλαιάς, εκφράζοντας σαφώς μια πιο αισιόδοξη προοπτική. Εκείνος που πραγματικά έμεινε ασυγκίνητος από την ιστορικότητα του χώρου ήταν ο Byron, που απλώς τηλεγραφικά περιγράφει την τοποθεσία σε γράμμα που είχε αποδέκτη τη μητέρα του. Βλ. Isager Jacob, «Visitors to Nicopolis in the reigns of Augustus and Ali Pacha», *Πρακτικά του Δευτέρου Διεθνούς Συμποσίου για τη Νικόπολη*, τομ. 1, εκδ. Ίδρυμα Άκτια Νικόπολις, Πρέβεζα 2007, σ. 34-39· *The works of Lord Byron: Letters and Journals*, τομ. 1, εκδ. Prothero Roland, Λονδίνο 1898-1901, σ. 251-252.

410. Καράμπελας Νίκος, «Ο Άγγλος θεολόγος Thomas S. Hughes στην Πρέβεζα και τη Νικόπολη», ό.π., σ. 82.

411. Ζήδρου-Τσόλα Κωνσταντίνα, «Αναφορές των περιηγητικών κειμένων στην πόλη της Πρέβεζας (15^{ος}-20^{ός} αι.), στα *Πρακτικά Δευτέρου Διεθνούς Συμποσίου για την Ιστορία και τον Πολιτισμό της Πρέβεζας*, τομ. Α', εκδ. Ίδρυμα Άκτια Νικόπολις-Δήμος Πρέβεζας-Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων, Πρέβεζα 2010, σ. 467.

ότι οι ανασκαφείς του αποκάλυψαν μια αψεγάδιαστη προτομή του Τραϊανού⁴¹², η οποία και διακοσμεί ένα από τα κύρια διαμερίσματα του σεραγιού του στην Πρέβεζα⁴¹³.

Η επιτόπια αυτοψία του Άγγλου αιδεσιμότατου στα οχυρωματικά έργα της Πρέβεζας, στα πλαίσια της συνοδείας του Αλή, επικεντρώθηκε στα ενσωματωμένα κομμάτια εξαιρετικού μαρμάρινου γείσου, τα οποία πλαισίωναν μισοσπασμένες επιγραφές, αποτελώντας μια εκλεκτή συγκέντρωση και επίδειξη κλασικών λάφυρων⁴¹⁴ προερχόμενων από τη Νικόπολη, το Άκτιο⁴¹⁵, το Ανακτόριο και γειτνιάζουσες περιοχές του Αμβρακικού κόλπου⁴¹⁶. Ιδιαίτερως λυπηρή είναι η επισήμανσή του ότι τα τελευταία είκοσι χρόνια, την περίοδο από το 1800 ως το 1820, η αρχαία Νικόπολη έχει υποστεί τη μεγαλύτερη ερείπωση και «αποπέτρωση» απ' ό,τι τους περασμένους αιώνες, καθόσον οι οχυρώσεις και άλλα σημαντικά έργα της Πρέβεζας οφείλουν την ύπαρξή τους, δυστυχώς, στη σύληση της πάλαι ποτέ περίλαμπρης πόλης.

Οι έρευνα και οι ανασκαφές στον αρχαιολογικό χώρο της Νικόπολης, έφεραν στο φως πλήθος ρωμαϊκών νομισμάτων, ορειχάλκινων κυρίως, τα οποία σύμφωνα με τις εκτιμήσεις τους περισσότερων περιηγητών, στερούνταν ενδιαφέροντος και αξίας.

Το φθινόπωρο του 1812, ο Δανός αρχαιολόγος-φιλόλογος Peter Oluf Brøndsted⁴¹⁷, συναντά τον Αλή όχι στην πρωτεύουσά του, αλλά στην Πρέβεζα όπου βρισκόταν με πολυάριθμο στρατό. Ο Brøndsted είχε παρευρεθεί στις ανασκαφές της Πελοποννήσου, γεγονός για το οποίο ήταν ήδη ενήμερος ο Αλή από τον γιο του Βελή. Ο μονόλογος του αλβανού ηγεμόνα είναι δηλωτικός της ακατάπαυστης και αποτρόπαιης σύλησης αρχαιοτήτων: «Ο γιος μου, μου έγραψε για τα μάρμαρα που βρέθηκαν στο Μοριά, αλλά κι εγώ ο ίδιος διαθέτω παλαιές πέτρες στον τόπο αυτό, διαθέτω μάλιστα ένα σωρό από αυτές (γελούσε πολύ καθώς πρόφερε

412. Ο Αλή ήλπιζε στην ανεύρεση και άλλων αρχαιοτήτων στο χώρο όπου διέταξε τις ανασκαφές. Το μόνο αξιόλογο εύρημα ήταν η προτομή του Τραϊανού. Και όπως μας πληροφορεί ο Hughes, «έστω και με αυτό έδειχνε ασυνήθιστα χαρούμενος και σαν ένας ημιβάρβαρος πραγματοποιούσε ανήσυχες έρευνες για να προσδιορίσει την αξία του». Hughes, *Travels in Sicily, Greece and Albania*, τομ. 1, υποσ. 1, σ. 425.

413. Hughes, *Travels in Sicily, Greece and Albania*, τομ. 1, σ. 416. Καράμπελας Νίκος, «Ο Άγγλος θεολόγος Thomas S. Hughes στην Πρέβεζα και τη Νικόπολη», ό.π., σ. 84-85.

414. Η λέξη που επιλέγει να χρησιμοποιήσει ο συγγραφέας στο αγγλικό κείμενο είναι «spoil» και η μετάφρασή της πέρα από «λεία» και «λάφυρο», ερμηνεύεται και ως «πλιάτσικο», κατοπτρίζοντας με τον καλύτερο τρόπο τις ενέργειες του Αλή.

415. Για τα ευρήματα του Ακτίου, ιδιαίτερος διαφωτιστικός υπήρξε ο Leake αναφέροντας το 1805 ένα τσιφλίκι του Αλή Πασά με κατοικία εν μέσω πορτοκαλεώνα, όπου βρέθηκε μετά την επίσκεψή του μαρμάρινη επιγραφή με ψήφισμα του κοινού των Ακαρνάνων. Αρχαία ερείπια στο χώρο του Ακτίου έχουν σημειωθεί αργότερα, στο χάρτη του Barbié du Bocage για το βιβλίο του Rouqueville. Τριάντη Ισμήνη, «Ο Charles François Noël Champoiseau στο Άκτιο», *Πρακτικά του Δευτέρου Διεθνούς Συμποσίου για τη Νικόπολη*, ό.π., σ. 51.

416. Hughes, *Travels in Sicily, Greece and Albania*, τομ. 1, σ. 423.

417. Ο Δανός καθηγητής, αρχαιολόγος και φιλόλογος Peter Oluf Brøndsted, ταξίδεψε στην Ελλάδα στα 1810-1813 και εθεωρείτο πρωτοπόρος της αρχαιολογίας. Έγινε γνωστός με τη δημοσίευση των ανασκαφικών εργασιών του στην Κέα και την έρευνά του στα μάρμαρα του Παρθενώνα. Σχεδίαζε να εκδώσει άλλους για την αρχαία και νέα Ελλάδα, αλλά με τον αιφνίδιο θάνατό του το 1842, τα σχέδιά του δεν πραγματοποιήθηκαν. Δημοσιεύτηκαν όμως μετά το θάνατό του, τα χειρόγραφα από διαλέξεις που έδωσε στη Δανία σχετικές με το ταξίδι του στην Ελλάδα. Μεταξύ των χειρογράφων του Brøndsted, υπήρχαν και «Οι συνομιλίες με τον Αλή Πασά των Ιωαννίνων στα 1812», που ο ίδιος επιθυμούσε να παρουσιάσει σε ακροατήριο εκτός Δανίας. Καράμπελας Νίκος, «Ο Δανός αρχαιολόγος Peter O. Brøndsted στην Πρέβεζα», *Πρεβεζάνικα Χρονικά* 37-38 (2001), σ. 7.

τις λέξεις αυτές) και αν σκοπεύετε να προχωρήσετε σε κάποιες ανασκαφές στην Αλβανία θα σας εξασφαλίσω τη βοήθεια όσο γίνεται περισσότερων ανθρώπων θελήσετε, χωρίς κόστος, πρέπει όμως να γίνει κατανοητό ότι θα έχω το μερίδιό μου από τα μάρμαρα και τα πολύτιμα αντικείμενα (από τα τίμια πράγματα) που θα βρείτε⁴¹⁸».

Με την ιδιότητα του αρχαιολόγου και ως ειδήμονα ανάλογων θεμάτων, ο Brøndsted σχεδόν αναγκάστηκε από τον Αλή να συμμετάσχει σε ολόημερη ανασκαφή που πραγματοποιούσαν έμπιστοί του, πιθανότατα στην τοποθεσία Νυμφαία. Η διαδικασία έφερε στην επιφάνεια τρεις όμορφες μαρμάρινες πλάκες, οι οποίες αποτελούσαν ενδεχομένως τμήμα του αρχαίου δαπέδου του κτιρίου⁴¹⁹. Ο βεζίρης τις τοποθέτησε πολύ προσεκτικά πάνω σε ένα τροχήλατο όχημα και στη συνέχεια τις σκέπασε με άχυρα με σκοπό τη μεταφορά τους στην πόλη της Πρέβεζας. Από την άλλη κοιλότητα ανασύρθηκαν δύο μπρούτζινα μετάλλια ήσσονος αξίας, διατηρημένα σε καλή κατάσταση⁴²⁰.

Στο παράρτημά του για τη Νικόπολη σε ένα άλλο το έργο του⁴²¹, ο Δανός ταξιδιώτης πέραν του ότι επιβεβαιώνει για ακόμη μια φορά ότι μεγάλο μέρος των μαρμάρινων κιόνων και άλλα αρχιτεκτονικά μέλη που μπορούσαν να μετακινηθούν από τα ερείπια, αφαιρέθηκαν κατά τη διάρκεια των τελευταίων χρόνων κατ' εντολή του βεζίρη Αλή, προκειμένου να χρησιμοποιηθούν στην ανέγερση των δύο παλατιών του πασά, προσθέτει την πληροφορία ότι ευρήματα από την αρχαία πόλη διευκόλυναν την αποπεράτωση δύο τεμενών στην περιοχή της Πρέβεζας.

Στο ίδιο ύφος κινούνται και οι καταθέσεις του Hobhouse, παρευρισκομένου στον αρχαιολογικό χώρο της Νικόπολης τον Σεπτέμβρη του 1809· μέσω επιστολής του διαθέτουμε την πληροφορία της αυτοψίας του στα ερείπια ενός τετράγωνου κτιρίου μέσα στο οποίο κείτονταν αρκετές μαρμάρινες σκάφες, μισοθαμμένες στο έδαφος. Αν σε αυτές συμπεριληφθούν ένα κιονόκρανο κορινθιακού κίονα που κειτόταν στο έδαφος και ο κορμός ενός άλλου ενσωματωμένου σε έναν τοίχο, γίνεται λόγος για τα μοναδικά κομμάτια μαρμάρου που αντίκρισε στην περιορισμένη έκταση. Τα υπόλοιπα είχαν μεταφερθεί πρόσφατα στην οικοδόμηση του κάστρου της Πρέβεζας και κάποια άλλα είχαν φυλαχτεί με σκοπό να δωριστούν στον Άγγλο αρμοστή της αυλής του Αλή Πασά.

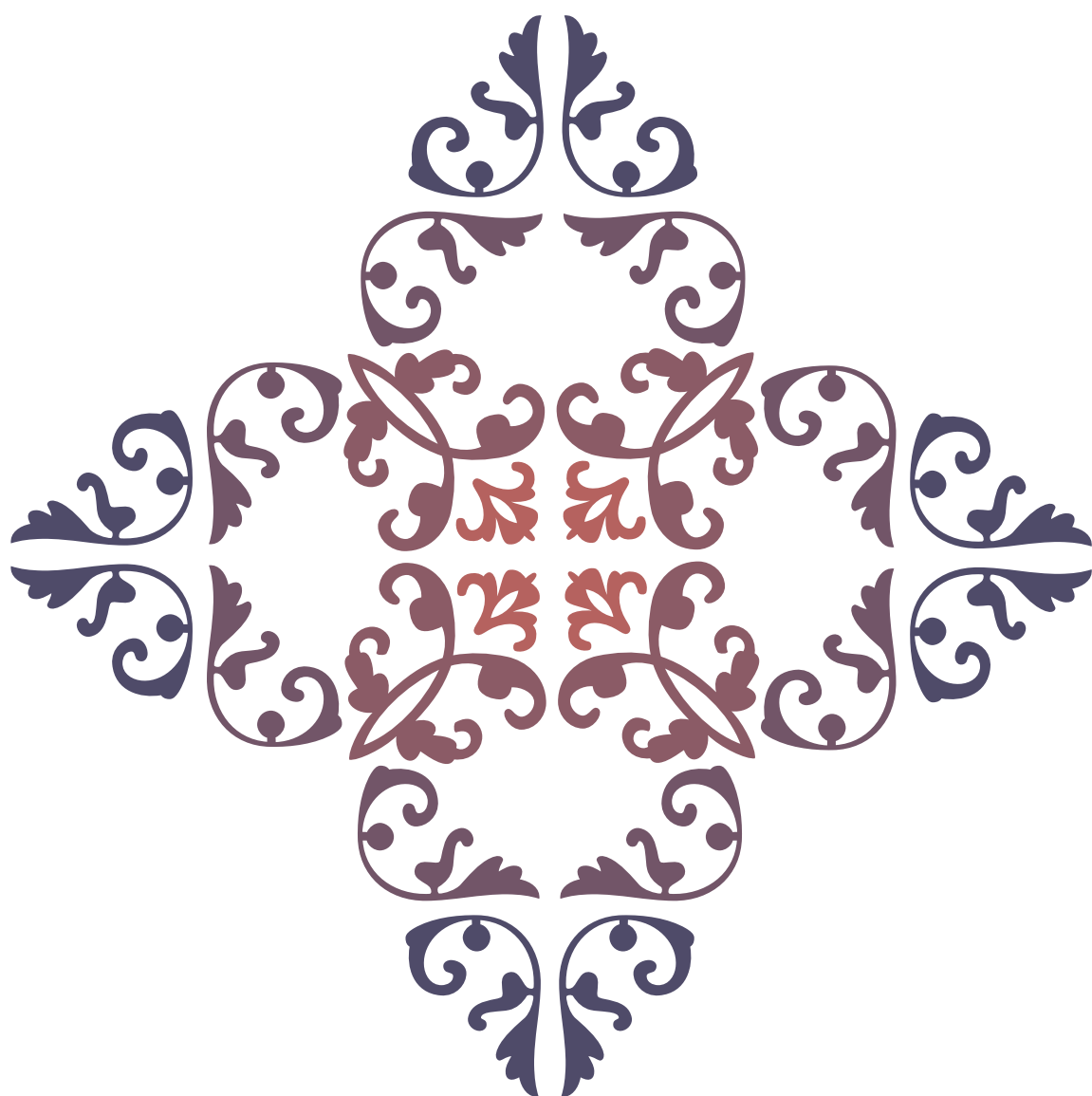
Εκτός από τις παραδιδόμενα ντοκουμέντα, πλανάται η υποψία για την πραγμάτωση ανασκαφών που δεν καταγράφηκαν ποτέ στα ταξιδιωτικά έργα και τα «προϊόντα» τους κόσμησαν τα οχυρά και τα τζαμιά που έχτισε ο Αλή Πασάς στην πόλη της Πρέβεζας.

418. Brøndsted Peter Oluf, «Με τον Αλή Πασά των Ιωαννίνων το φθινόπωρο του 1812», *Ο Αλή Πασάς όπως τον γνώρισα: οι μαρτυρίες δύο ταξιδιωτών*, ό.π., σ. 58-59.

419. Ο λόγος γίνεται για ένα ορθογώνιο οικοδόμημα, ίσως επρόκειτο για ναό, αλλά χωρίς περιστύλιο.

420. Το ένα είχε κοπεί επί Κόμμοδου και το άλλο επί Καρακάλλα. Ο βεζίρης κράτησε το πρώτο με περισσή ευχαρίστηση, αφού εμπλούτιζε σημαντικά το θησαυροφυλάκιό του, και το έτερο παραχωρήθηκε στον μιλόρδο. Wiseman James, «Insight: Encounters with Ali Pasha», *Archaeology* 52 (1999).

421. Brøndsted Peter Oluf, *Reise i Graekenland i Aarene 1810-1813* εκδ. Samfundet til den danske literaturs fremme, Κοπεγχάγη 1844, σ. 235-6.

Επιλογικά Συμπεράσματα

Το ταξίδι, συνυφασμένο πάντοτε με τη φύση και την ανάγκη του ανθρώπου για ανοίγματα σε περιβάλλοντα μακριά από τον γενέθλιο τόπο, καθώς και το απόσταγμα της εμπειρίας του, η καταγραφή δηλαδή των εντυπώσεων σε έντυπα περιηγητικά και γεωγραφικά κείμενα, αποτελούν ανεκτίμητη κληρονομιά για κάθε ιστοριογράφο.

Τα περιηγητικά κείμενα, οι γραπτές περιγραφές μακρόχρονων συνήθως ταξιδιών, έχουν αξιοσημείωτη παράδοση και ιστορία, στον ευρωπαϊκό τουλάχιστον χώρο. Οι περιγραφές των ξένων επισκεπτών, φορέων της δικής τους παιδείας και πολιτισμού, ποικίλλουν και διαφοροποιούνται ανά τους αιώνες, αποκρυσταλλώνοντας έτσι τις μορφές υποδοχής, αποδοχής δηλαδή ή και απόρριψης του νεότερου ελληνισμού, ιδωμένου συνήθως υπό το βάρος του αρχαίου και λαμπρού παρελθόντος του.

Το σώμα της περιηγητικής γραμματείας που περιλαμβάνει και τον ελληνικό χώρο, πυκνώνει ως φιλολογικό είδος το διάστημα των πέντε τελευταίων αιώνων, περιλαμβάνοντας αφηγήσεις από τον ανομοιογενή κόσμο των ταξιδιωτών: προσκυνητές για τους Αγίους Τόπους, περιγράφουν τις μακριές τους οδοιπορίες, έμπειροι έμποροι και στρατιωτικοί, χαρτογραφούν συστηματικά στρατηγικές τοποθεσίες και πλάι σε αυτούς, άνθρωποι πάσης ιδιότητας που επιθυμούν να βιώσουν έντονα την ταξιδιωτική εμπειρία. Οι εκδόσεις των αφηγήσεών τους, εμπλουτισμένες συχνά με αξιόλογη εικονογράφηση, στάθηκαν από νωρίς αντικείμενα βιβλιοφιλικών προσεγγίσεων.

Οι ξένοι ταξιδιώτες που πέρασαν από τον ελληνικό χώρο, συνέδεσαν, σε μικρότερο ή μεγαλύτερο βαθμό, το όνομά τους και την τύχη τους με αυτόν. Κάποιοι έζησαν λίγες αλλά έντονες βιωματικά στιγμές, κάποιοι άλλοι αφιέρωσαν πολύτιμα χρόνια και τέλος, κάποιοι δεν επέστρεψαν ποτέ στον τόπο προέλευσης. Βασικό αντικείμενο μελέτης, τα μνημεία και η ζωή του τόπου, μέσα από τη μέθη του παρελθόντος και τον οραματισμό του μέλλοντος. Συνδετικοί κρίκοι μεταξύ ευρωπαϊκής Δύσης και Ανατολής, τα κείμενα των ταξιδιωτών αποτελούν αναπόσπαστα κομμάτια της ιστορίας του τόπου μας και της δυτικής παιδείας γενικότερα.

Οι μαρτυρίες Δυτικοευρωπαίων ταξιδιωτών αλλά και οι θεωρητικές τους γνώσεις, τα οράματα ή οι ιδεολογίες που συγκρούονταν με τις εμπειρίες τους, συνθέτουν τα στερεότυπα με τα οποία και τροφοδοτήθηκε η περιηγητική γραμματεία για την Ελλάδα, στη μεγάλη αυτή καμπύλη των πέντε αιώνων. Λόγοι πολιτικοί, ιδεολογικοί, θρησκευτικοί ή προσωπικοί καθόρισαν το ταξίδι των Ευρωπαίων, τις παρατηρήσεις τους και τη σκοπιμότητα των έργων τους. Στην αρχή του περιηγητικού ρεύματος, ο ταξιδιώτης συνθέτει για την ελληνική πραγματικότητα και τους ανθρώπους της, αμυδρές νησίδες πραγματικότητας (15^{ος} - αρχές 17^{ου} αιώνα).

Ο Ουμανισμός, με τη στροφή του προς την Αρχαιότητα, επέδρασε στον περιηγητισμό·

ο σκοπός των ταξιδιών άλλαξε, ώστε να εξυπηρετήσει, εκτός από τους προσωπικούς, θρησκευτικούς, οικονομικούς και πολιτικούς σκοπούς, και πνευματικές ανησυχίες. Οι ταξιδιωτικές αφηγήσεις της νεωτερικότητας περιλαμβάνουν ολοένα και περισσότερες πληροφορίες γύρω από την ιστορία, την κοινωνία και τον πολιτισμό. Σε αυτή την περίοδο η Ελλάδα γίνεται ένας χώρος με παρελθόν, και μάλιστα ένα λαμπρό παρελθόν. Αυτή είναι η περίοδος στην οποία το κείμενο του Πausanias αποκαλύπτεται σαν ένα σημαντικό ντοκουμέντο για βοήθεια, πληροφόρηση και έμπνευση. Όπως οι περιγραφές του Πausanias, τα περιηγητικά κείμενα από τον 16^ο μέχρι τον 19^ο αιώνα καταγράφουν την ίδια την περιπέτεια του ταξιδιού, τις λεπτομέρειες σχετικά με τους τόπους που επισκέπτεται ο περιηγητής, αλλά επίσης τα αξιοπερίεργα που βλέπει στην πορεία. Από τα τέλη του 17^{ου} και τις αρχές του 18^{ου} αιώνα, ο δυτικός άνθρωπος αντιμετωπίζει σταδιακά με περισσότερη ευαισθησία και γνώση το μνημειακό παρελθόν και την ορθόδοξη ταυτότητα. Με τον Διαφωτισμό και τα αρχαιοδιφικά ενδιαφέροντα, υπεισέρχεται και μια άπληστη τάση εμπλουτισμού σε πρακτικό αλλά και ιδεολογικό επίπεδο (18^{ος} αιώνας).

Ωστόσο, η επίσκεψη στην Ελλάδα, δεν είχε πάντοτε αθώα πρόθεση· μελετώντας τα κείμενα των Βρετανών, κατά κύριο λόγο, περιηγητών του 18^{ου} αιώνα, καθίσταται σαφές πως το κυνήγι του αρχαίου πολιτισμού μετατράπηκε σε περιηγητική εμμονή ορίζοντας την αρχαιολατρία τους σε σχέση με την επέκταση της αυτοκρατορίας και την αποικιοκρατία: η αναζήτηση της αρχαιότητας είναι ταυτόχρονα πολιτισμική εξερεύνηση και οικειοποίηση που σχετίζεται με την πολιτική εξάπλωση της Βενετίας προς Ανατολή⁴²².

Στην αρπαγή αρχαιοτήτων κατέληγαν δυστυχώς και αρκετές αποστολές που έφταναν στον ελληνικό χώρο με πρόσχημα τη μελέτη των αρχαίων μνημείων. Τα μέλη της αγγλικής Εταιρείας των Φιλότεχνων (Society of Dilettanti), υπήρξαν εκφραστές της εν λόγω προσπάθειας.

Στις αρχές του 19^{ου} αιώνα, η πρόθεση και το ύφος του ταξιδιού διαμορφώνονται στο πλαίσιο του φιλελληνισμού, που σαφέστατα οφείλει ένα μεγάλο μέρος της ενίσχυσης και της διάδοσής του στο ρομαντικό κίνημα της εποχής, με το οποίο ταυτίστηκε, ακολουθώντας στη συνέχεια τη μεγάλη διάχυσή του σε όλη την Ευρώπη και τις Ηνωμένες πολιτείες της Αμερικής. Και ο ρομαντισμός με τη σειρά του, άντλησε επανειλημμένα την έμπνευσή του από τον Ελληνικό Αγώνα της ανεξαρτησίας, με την προβολή που είχε στην αρχαιότητα.

Στην αυγή λοιπόν του νέου αιώνα, η ελληνική επικράτεια, υποδέχεται ένα νέο είδος ταξιδιώτη που εστιάζει και παρατηρεί τα δρώμενα· πρόκειται για ένα κράμα ιστορικού, εθνολόγου, φιλόλογου και κοινωνιολόγου, με κυριότερους εκφραστές τον William Marin

422. Ήδη από τον 17^ο αιώνα, δημιουργούνται στην Ευρώπη σημαντικότερες συλλογές με έργα της αρχαίας ελληνικής τέχνης. Γλυπτά, νομίσματα, σφραγιδόλιθοι και επιγραφές ήταν τα «λάφυρα» του Άγγλου κόμη Arundel, τα περισσότερα εκ των οποίων κατέληξαν, ύστερα από περιπέτειες, στο Μουσείο του Πανεπιστημίου της Οξφόρδης, γνωστά σήμερα ως “Marmora Arundeliana”.

Leake και τον François Pouqueville. Το ενδιαφέρον των νεότερων λογίων, επικεντρώνεται στη γλώσσα και την καταγωγή των Ελλήνων, συναντώντας ολοζώντανο το βίο των ανθρώπων, σαν ένα σύνολο τόσο στον ιδιωτικό όσο και στον δημόσιο χώρο. Τις γοργές διαδικασίες, όσες συντελούσαν στην ανασύνταξη της ελληνικής κοινωνίας, κατέγραψαν λεπτομερώς οι περιηγητές των δύο τελευταίων δεκαετιών της οθωμανικής κυριαρχίας. Στα σημαντικά συμπληρώματα της ταξιδιωτικής περιπέτειας ανήκει το πλούσιο εικαστικό υλικό που συχνά συνοδεύει τα περιηγητικά κείμενα και απεικονίζει τον δημόσιο και ιδιωτικό βίο, αλλά και το ελληνικό τοπίο σε μια μακρά σκοτεινή περίοδο της ιστορίας του νέου ελληνισμού.

Την εκτενή περιηγητική ματιά της Ευρώπης, στο μεταίχμιο του 18^{ου} και 19^{ου} αιώνα, προσέλκυσε ο χαρακτήρας του μακροβιότερου πασά της οθωμανικής αυτοκρατορίας, του Αλή Πασά Τεπελενλή. Πρόκειται αναμφίβολα για μια προσωπικότητα που ξεπερνώντας τις συνθήκες της αφετηριακής συγκρότησής της, έφθανε σε σημείο μιας ακοίμητης εποπτείας επί των πραγμάτων και, ταυτόχρονα, μιας παροιμιώδους αδυναμίας κατανόησης των συνθηκών και των ορίων του εαυτού του και της εποχής του. Ένας ηγέτης που «βουτηγμένος» στη δεισιδαιμονία και σε μια βαθιά λαϊκή, δηλαδή «αμαρτωλή», θρησκευτικότητα, φορέας ενός πρωτόγονου αξιακού συστήματος, το μόνο που μπορούσε να κατορθώσει ήταν η καταπολέμηση των αντιπάλων του, στο εσωτερικό του πασαλίκιου και στις γειτονικές περιοχές επέκτασης της κυριαρχίας του ή εκείνων, που στην αβυσσαλέα καχυποψία του, θεωρούσε ως αντιπάλους του.

Από τις πολύτιμες πληροφορίες των περιηγητών που πέρασαν από τα Ιωάννινα, στο πλαίσιο κυρίως της διπλωματικής τους δραστηριότητας και εξέδωσαν στη συνέχεια τα οδοιπορικά τους, εξάγουμε τα εξής συμπεράσματα:

- ❖ στο πρόσωπο του Αλή έχουμε έναν περιφερειακό πασά του οποίου η μόνιμη φιλοδοξία ήταν να επεκτείνει συνεχώς τα όρια της επικράτειάς του
- ❖ ένα βίαιο αλλά χαρισματικό άτομο κατάφερε, χρησιμοποιώντας άλλοτε τον δόλο, άλλοτε την ανεκτικότητα και άλλοτε την ωμή βία, να ελέγχει πολιτικά, οικονομικά και διοικητικά ένα από τα μεγαλύτερα πασαλίκια της οθωμανικής αυτοκρατορίας
- ❖ ο φιλοχρήματος, δίδουλος και επίορκος πασάς διέθετε οξύτατη πολιτική σκέψη, είχε πλήρη γνώση της ισορροπίας δυνάμεων, τόσο στο εσωτερικό της δικής του επικράτειας όσο και της ευρύτερης περιοχής, αλλά του έλειπε η αίσθηση των δικών του περιορισμών, όπως και της εποχής του. Πίστευε επομένως ότι όλες οι αλλαγές, οι «ευκαιρίες» και οι ευνοϊκές συνθήκες που παρουσιάζονταν κάθε φορά, ήταν δημιουργήματα των προσωπικών του χειρισμών

Το πλούσιο περιηγητικό υλικό των δυτικοευρωπαίων απεσταλμένων, μας επιτρέπει να εκμαιεύσουμε πληροφορίες για ποικίλους τομείς της κοινωνικής ζωής της πόλης, που στα πλαίσια της οθωμανικής κυριαρχίας, επιδείκνυε πληθυσμιακή εθνοτική ιδιομορφία, αξιόλογη εμπορική δεινότητα και πνευματική ακμή. Η πόλη των Ιωαννίνων, στην ανατολή του 19^{ου} αιώνα, βρέθηκε στο προσκήνιο όχι μόνο της ελληνικής, αλλά και της ευρωπαϊκής

επικαιρότητας, αφού οι αναφορές των περιηγούμενων σε αυτή είναι συχνότατες, ενώ η ασυνήθιστη προβολή της συνεχίστηκε σχεδόν σε όλη τη διάρκεια του αιώνα.

Βιβλιογραφία

Δημοσιεύματα στην ελληνική γλώσσα

- **Αγγελίδη Χριστίνα**, «Εμπορικοί και αγιολογικοί δρόμοι (4^{ος}-7^{ος} αι.): οι μεταμορφώσεις της ταξιδιωτικής αφήγησης», στα *Πρακτικά Α' Διεθνούς Συμποσίου Η καθημερινή ζωή στο Βυζάντιο: τομές και συνέχειες στην ελληνιστική και ρωμαϊκή παράδοση*, Αθήνα 15-17 Σεπτεμβρίου 1988, εκδ. Κέντρο Βυζαντινών Ερευνών/Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, Αθήνα 1989, σ. 679-686.
- **Αγγελομάτη-Τσουγκαράκη Ελένη**, «Ελληνικά περιηγητικά κείμενα (16^{ος}-19^{ος} αι.)», *Μεσαιωνικά και Νέα Ελληνικά* 6 (2000), σ. 155-180.
— — —, «Πώς είδαν την Ελληνίδα», *Περιηγητές:εικόνες της Ελλάδας, Η Καθημερινή*, 2/4/2000, σ. 20-22.
- — — —, «Γεωγράφοι και περιηγητές του ευρύτερου χώρου της Ν. Αλβανίας και της Ηπείρου», στο συλλογικό τόμο *Η Κοινή Αρχιτεκτονική Κληρονομιά των Αρχοντικών Σπιτιών της Ηπείρου και της Νοτίου Αλβανίας*, εκδ. Επιτροπή Ερευνών Πανεπιστημίου Ιωαννίνων, Ιωάννινα 2008.
- **Αγγέλου Άλκης**, «Ο Rouqueville και η Ελλάδα του», στο συλλογικό τόμο Δημαράς Κ. Θ. (επιμ.) *Περιηγήσεις στον ελληνικό χώρο*, εκδ. Όμιλος Μελέτης Νεοελληνικού Διαφωτισμού, Αθήνα 1968, σ. 115-131.
- **Αλεξανδροπούλου Όλγα**, «Η περιήγηση της νοτιοανατολικής Ευρώπης και ανατολικής Μεσογείου στη ρωσική φιλολογία τον 19^ο αιώνα», *Πρακτικά Διεθνούς Συμποσίου Ο περιηγητισμός στην Ελλάδα τον 18^ο και 19^ο αιώνα*, Αθήνα 23-24 Νοεμβρίου 1995, εκδ. Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών, Αθήνα 1997, σ. 13-14.
- **Αναστασιάδου Ιφιγένεια**, «Ο Φιλέλλην Γάλλος περιηγητής Πέτρος Αυγουστίνος Γκός και το ανευρεθέν εξάτομον ανέκδοτον έργο του», *Πρακτικά της Ακαδημίας Αθηνών*, συνεδρία της 25^{ης} Μαΐου 1972, σ. 1-16.
- **Αναστασίου Ιωάννης**, «Πώς είδε τον Ψαλίδα ο Άγγλος περιηγητής Τ. Σμαρτ. Χιουζ», *Ηπειρωτική Εστία* 1 (1952), σ. 508-516.
— — —, «Η εμπορική, πνευματική και κοινωνική ζωή στα Γιάννινα του 1812-1813, εντυπώσεις του Άγγλου Σερ Χένρυ Χόλλαντ», *Ηπειρωτική Εστία* 188 (1967), σ. 550-557.
— — —, «Η πνευματική κατάσταση στα Γιάννινα στις αρχές του 19^{ου} αι. όπως την είδαν οι ξένοι περιηγηταί», *Ηπειρωτική Εστία* (αφιέρωμα 1821-1971), σ. 236/720- 257/741.
- **Ανδρέου Αντρέας**, «Οι ανακαλύψεις των αρχαίων ελληνικών μνημείων και οι πρώτες τους δημοσιεύσεις», *Αρχαιολογία* 45 (1992), σ. 80-81.
- **Ανωγιάτης-Pele Δημήτρης**, *Έξι γαλλικά υπομνήματα για τα Επτάνησα και τον απέναντι ηπειρωτικό χώρο (1798-1809)*, εκδ. Ιόνιο Πανεπιστήμιο, Κέρκυρα 1993.

- — —, «Σχέση μεταξύ του αγροτικού και του αστικού πληθυσμού στην Ήπειρο (1807)», στα *Πρακτικά του Επιστημονικού Συνεδρίου Γιάννινα-Ήπειρος 19^{ος} - 20^{ος} αι: Ιστορία-Κοινωνία- Πολιτισμός*, Γιάννινα 2-4 Δεκεμβρίου 1988, εκδ. Δήμος Ιωαννιτών, Γιάννινα 1993.
- **Αποστολόπουλος Δημήτρης**, «Νέοι Έλληνες. Ο νεολογισμός και τα συνδεδεόμενά του στα 1675», *Ο Ερανιστής* 25 (2005), σ. 87-90.
 - **Αραβαντινός Παναγιώτης**, *Χρονογραφία της Ηπείρου των τε ομόρων Ελληνικών και Ιλλυρικών χωρών διατρέχουσα κατά σειράν τα εν αυταίς συμβάντα από του σωτηρίου έτους μέχρι του 1854, περιέχουσα και τοπογραφικόν πίνακα αναπτύσσοντα την πολιτειογραφικήν και γεωγραφικήν κατάστασιν των εν τω κειμένω ενδιαλαμβανομένων επαρχιών, πόλεων, κώμων και θέσεων, προς δε τούτοις και ακριβή στατιστικήν έκθεσιν πάσης της Ηπείρου*, τομ. Α΄, εκδ. Ηλίας Ρίζος.
 - **Αραβαντινός Σπυρίδων**, *Ιστορία του Αλή Πασά του Τεπελενλή*, τ. 2, εκδ. Πύρρος, Αθήνα 1979.
 - **Αρκαδίου Μαρία**, «Γύρω από τον Λόρδο Βύρωνα», *Σκουφάς* 64-65 (1983), σ. 307-320.
 - **Arsh Grigorii Lvovich**, *Αλβανία και η Ήπειρος στα τέλη του ΙΗ΄ και στις αρχές του ΙΘ΄ αιώνα: τα δυτικοαλβανικά πασαλίκια της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας*, μτφρ. Διάλλα Αντωνία, εκδ. Gutenberg, Αθήνα 1994.
 - *Αρχείο Αλή Πασά*, τ. Δ΄, εκδ. Εθνικό Ιδρύμα Ερευνών 95, Αθήνα 2009.
 - **Ασδραχάς Ι. Σπύρος**, «Κοραϊστές και δημοτικιστές, οι εκπρόσωποι των γλωσσικών τάσεων στην Ιόνιο Ακαδημία της Κέρκυρας», *Επτά Ημέρες, Αδαμάντιος Κοραής, 250 χρόνια από τη γέννησή του, Η Καθημερινή*, 29/11/1998, σ. 22-25.
 - **Αυγουστίνου Όλγα**, *Ιδανικά Ταξίδια: η Ελλάδα στη γαλλικά ταξιδιωτική λογοτεχνία 1550-1821*, εκδ. Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, Αθήνα 2003.
 - **Βακαλόπουλος Απόστολος**, «Η άνοδος του Αλή Πασά», στο συλλογικό τόμο *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους ΙΑ΄*, εκδ. Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα 1975.
 - **Βακαλόπουλος Κωνσταντίνος**, *Ιστορία του Βόρειου Ελληνισμού: Ήπειρος*, εκδ. Αφοί Κυριακίδη, Θεσσαλονίκη 1992.
 - **Βάκη Φωτεινή**, «Ελληνική επανάσταση και ευρωπαϊκός Διαφωτισμός», *Ιόνιος Λόγος*, τ. Γ΄, εκδ. Τμήμα Ιστορίας - Ιόνιο Πανεπιστήμιο, Κέρκυρα 2011, σ. 155-168.
 - **Βαλέτας Γεώργιος**, *Αθανάσιος Χριστόπουλος: Βίος -Έργο- Βιβλιογραφία*, ανάπτυπο της Εισαγωγής στην Καστοριανή έκδοση των «Απάντων» Χριστοπούλου, Αθήνα 1969.
 - **Bartholdy Jacob Ludwig Salomon**, *Ταξιδιωτικές εντυπώσεις από την Ελλάδα 1803-1904*, μτφρ. Κονδύλης Φώντας, εκδ. Εκάτη, Αθήνα 1993.
 - **Beaton Roderick**, «Ο Shelley και ο Byron για την εθνική ταυτότητα των επαναστατημένων Ελλήνων του 1821», στα *Πρακτικά Δ΄ Ευρωπαϊκού Συνεδρίου Νεοελληνικών Σπουδών Ταυτότητες στον ελληνικό χώρο (από το 1204 έως σήμερα)*, τ. Γ΄, Γρανάδα 9-12 Σεπτεμβρίου 2010, εκδ. Ευρωπαϊκή Εταιρεία Νεοελληνικών Σπουδών, Αθήνα 2011, σ. 489-495.

- **Βέργος Κώστας**, «Οριενταλισμός τον 18^ο αιώνα», *Διεθνής Ημερίδα Mathias & Werner von der Schulenburg: σταθμοί στην πορεία για μια ευρωπαϊκή ταυτότητα. Γερμανία –Βενετία - Κέρκυρα*, Κέρκυρα 2008.
- **Βερέμης Αθανάσιος**, *Εθνική ταυτότητα και εθνικισμός στη νεότερη Ελλάδα*, εκδ. Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, Αθήνα 1997.
- **Βιγγοπούλου Ιόλη**, «Ο ιστορικός κόσμος ιδωμένος από τους Ταξιδιώτες (15^{ος}- αρχές 20^{ού} αι.)» στο συλλογικό τόμο Στάικος Κωνσταντίνος (επιμ.) *Ο Ελληνικός κόσμος μέσα από το βλέμμα των περιηγητών (15^{ος}-20^{ός} αιώνες): Ανθολόγιο από τη συλλογή του Δημητρίου Κοντομηνά*, Κατάλογος έκθεσης-Μουσείο Μπενάκη, εκδ. Κότινος, Αθήνα 2005, σ. 13-27.
 – – –, «Το περιηγητικό ρεύμα στον 19^ο αιώνα. Ένας πολιτισμικός διάλογος ή ένας διάλογος πολιτισμών», *Σύγκριση/Comparaison* 15 (2004), σ. 175-185.
 – – –, «Ταξιδιώτες και Αλή Πασάς. Όταν η Δύση συναντά την Ανατολή», στο συλλογικό έργο *Ο Αλή Πασάς όπως τον γνώρισα: οι μαρτυρίες δύο ταξιδιωτών*, εκδ. Ισνάφι, Ιωάννινα 2006, σ. 7-24.
 – – –, «Οι πρώτες προσεγγίσεις», *Επτά Ημέρες, Περιηγητές:εικόνες της Ελλάδας, Η Καθημερινή*, 2/4/2000, σ. 14-15.
 – – –, «Ταξιδεύοντας τον 16^ο αιώνα», στο συλλογικό τόμο Γραμματικοπούλου Ελένη (επιμ.) *Το ταξίδι: από τους αρχαίους έως τους νεότερους χρόνους*, Επιστήμης Κοινωνία: Ειδικές Μορφωτικές Εκδηλώσεις, εκδ. Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, Αθήνα 2003, σ. 137-168.
 – – –, *Ηρωες και ανώνυμοι, αφανείς και επώνυμοι στις παρυφές της ιστορίας και της τέχνης*, εκδ. Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, Αθήνα 2006.
- **Βλάχος Μανόλης**, «Η μεταγραφή του ελληνικού τοπίου από τους E. Dodwell, J. Cartwright και H. W. Williams», στον τόμο *Τόπος και εικόνα: χαρακτηριστικά ξένων περιηγητών για την Ελλάδα*, τ. 6, εκδ. Ολκός, Αθήνα 1983, σ. 9-15.
 – – –, *Louis Dupré: Ταξίδι στην Αθήνα και την Κωνσταντινούπολη*, εκδ. Ολκός, Αθήνα 1994.
- **Βουραξέλη-Μαρινάκου Ελένη**, *Ο Βίος του ελληνικού λαού κατά την Τουρκοκρατίαν: επί τη βάσει των ξένων περιηγητών*, Εν Αθήναις 1939.
- **Βουρνάς Τάσος**, *Αλή Πασάς Τεπελενλής. Τύραννος ή ιδιοφυής πολιτικός;*, εκδ. Αφοί Τολίδη, Αθήνα 1978.
- **Bracken Philippa**, *Κυνηγοί αρχαιοτήτων στην Ελλάδα 1800-1830*, μτφρ. Λάμπρου Λίζα, εκδ. Π. Δ. Γεωργίου και Υιοί Ο.Ε., Θεσσαλονίκη.
- **Casson Lionel**, *Το ταξίδι στον αρχαίο κόσμο*, μτφρ. Σταματιάδη Λίνα, εκδ. Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, Αθήνα 1995.
- **Βρανούσης Λεάνδρος-Σφυρόερας Βασίλης**, «Δημογραφικές εξελίξεις – Οι Ηπειρώτες της διασποράς», στο συλλογικό τόμο *Ήπειρος: 4000 χρόνια ελληνικής ιστορίας και πολιτισμού*, εκδ. Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα 1997, σ. 262-263.

- **Βρανούσης Λεάνδρος**, «Κείμενα και χειρόγραφα του Βηλαρά και του Ψαλίδα. Δύο κορυφαίοι του Νεοελληνικού Διαφωτισμού κι ένα βιβλίο τους που έμεινε ανέκδοτο», *Νέα Εστία* 94 (1975), σ. 51-86.
– – –, «Αθανάσιος Ψαλίδας, Ο Διδάσκαλος του Γένους. Ο πατριώτης - ο πολιτικός - ο αγωνιστής», *Ηπειρωτική Εστία* 1 (1952), σ. 333-345.
– – –, «Νέος Ανάχαρσις», στα *Άπαντα Νεοελλήνων Κλασσικών Ρήγας Βελεστινλής-Φεραίος*, τ. 2, εκδ. Εταιρεία Νεοελληνικών Εκδόσεων, Αθήνα 1968, σ. 435-567.
- **Brøndsted Oluf Peter**, «Με τον Αλή Πασά των Ιωαννίνων το φθινόπωρο του 1821», στο συλλογικό έργο *Ο Αλή Πασάς όπως τον γνώρισα: οι μαρτυρίες δύο ταξιδιωτών*, εκδ. Ισνάφι, Ιωάννινα 2006, σ. 25-79.
- **Celeby Evliya**, *Οδοιπορικό στην Ελλάδα (1668-1671): Πελοπόννησος - νησιά του Ιονίου - Κρήτη- Κυκλάδες - Νησιά Ανατολικού Αιγαίου*, μτφρ. Λούπης Δημήτρης, εκδ. Εκάτη, Αθήνα 1994.
- **Γεννάδιος Ιωάννης**, *Ο Λόρδος Έλγιν και οι προ αυτού ανά την Ελλάδα και τας Αθήνας κυρίως αρχαιολογήσαντες επιδρομείς 1440-1837: ιστορική και αρχαιολογική πραγματεία*, εκδ. Εστία, Εν Αθήναις 1930.
- **Γέρος Παναγιώτης**, «Επανεξετάζοντας τις έννοιες του Ισλάμ και της Ευρώπης: Θεωρητικά και μεθοδολογικά ζητήματα», *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών* 127 (2008), σ. 45-72.
- **Γεωργοπούλου Μαρία**, «Ο Πausanias και οι συλλογές της Γενναδίου Βιβλιοθήκης», στο συλλογικό τόμο *Γεωργοπούλου Μαρία - Guilmet Céline - Πίκουλα Γιάννη - Στάικου Κωνσταντίνου - Τόλια Γιώργου (επιμ.), Στα Βήματα του Πausanias: η αναζήτηση της ελληνικής αρχαιότητας*, εκδ. Κότινος, Αθήνα 2007, σ. 12-14.
- **Γιακωβάκη Νάσια**, *Ευρώπη μέσω Ελλάδας: μια καμπή στην ευρωπαϊκή αυτοσυνείδηση 17^{ος} – 18^{ος} αιώνας*, εκδ. Βιβλιοπωλείον της Εστίας, Αθήνα 2006.
– – –, «Εντοπίζοντας την αρχαία Ελλάδα: οι Ευρωπαίοι και η ανάδυση μιας νέας χώρας κατά τους νεότερους χρόνους», *Σύγχρονα Θέματα* 64 (1997), σ. 76-80.
– – –, «Η Ευρώπη και το ταξίδι στην Ελλάδα», *Επτά Ημέρες, Περιηγητές: εικόνες της Ελλάδας*, *Η Καθημερινή*, 2/4/2000, σ. 16-17.
- **Γιαννακόπουλος Γιώργος**, «Η Γκραμσιανή στιγμή του Edward Said», *Επιστημονικό Συνέδριο Ο Αντόνιο Γκράμσι στις Σημερινές Κοινωνικές Επιστήμες και τη Θεωρία*, Πάντειο Πανεπιστήμιο, Τμήμα Πολιτικής Επιστήμης και Ιστορίας - Κέντρο Πολιτικών Ερευνών, Αθήνα 2007.
- **Γιαννακοπούλου Ελένη**, «Όψεις της οικονομικής και κοινωνικής ζωής στην Ήπειρο στα τέλη του 18^{ου} αιώνα: ένα γαλλικό υπόμνημα», *Ηπειρωτικά Χρονικά* 28 (1986/87), σ. 43-55.
- **Γκαρά Ελένη**, «Οθωμανική κοινωνική ιστορία. Αναστοχασμός και τάσεις έρευνας» στο συλλογικό έργο *Τσιμπιρίδου Φωτεινή - Σταματόπουλος Δημήτρης (επιμ.) Οριενταλισμός*

- στα όρια: από τα οθωμανικά Βαλκάνια στη σύγχρονη Μέση Ανατολή, εκδ. Κριτική, Αθήνα 2008, σ. 99-124.
- **Clogg Richard**, *Συνοπτική ιστορία της Ελλάδος 1770-1990*, μτφρ. Παπαδάκη Λυδία, εκδ. Ιστορητής, Αθήνα 1995.
 - **Γλυκοφρύδη-Λεοντσίνη Αθανασία**, «Ανατολή και Δύσις»: ταυτότητα και ετερότητα στο νεοελληνικό στοχασμό του 18^{ου} και του 19^{ου} αι., στα *Πρακτικά Δ' Ευρωπαϊκού Συνεδρίου Νεοελληνικών Σπουδών Ταυτότητες στον ελληνικό χώρο (από το 1204 έως σήμερα)*, τ. Ε', Γρανάδα 9-12 Σεπτεμβρίου 2010, εκδ. Ευρωπαϊκή Εταιρεία Νεοελληνικών Σπουδών, Αθήνα 2011, σ. 87-104.
 - **Γουργουρής Στάθης**, *Ο Οριενταλισμός του Έντουαρντ Σαϊντ : μια κριτική πράξη με ορίζοντα το μέλλον*, εκδ. Ινστιτούτο Νίκος Πουλαντζάς, Αθήνα 2003.
 - **Δερτιλής Γεώργιος**, *Αεί παίδες απαίδευτοι; Είκοσι τρία σχόλια περί εθνικισμού, πλούτου και παιδείας*, εκδ. Καστανιώτη, Αθήνα 1996.
 - **Δημαράς Θ. Κωνσταντίνος**, *Ιστορία της νεοελληνικής λογοτεχνίας: από τις πρώτες ρίζες ως την εποχή μας*, εκδ. Ίκαρος, Αθήνα 1968⁴.
— — —, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός*, εκδ. Ερμής, Αθήνα 1989.
 - **Δημητριάδης Βασίλης**, *Η Κεντρική και η Δυτική Μακεδονία κατά τον Εβλιγιά Τσελεμπί*, μτφρ. Δημητριάδης Βασίλης, εκδ. Εταιρεία Μακεδονικών Σπουδών, Θεσσαλονίκη 1973.
 - **Δημητριάδης Ευάγγελος**, *Το Βιλαέτι των Ιωαννίνων κατά το 19^ο αιώνα: Γιάννενα, από την «πόλη - παζάρι» στην «πόλη - πρακτορείο»: Ιστορική χωρολογική - πολεολογική - κτιριολογική μελέτη*, εκδ. Αφοί Κυριακίδη, Θεσσαλονίκη 1993.
 - **Δρούλια Λουκία**, «Ταξίδια, πλοία και περιηγητές», στο συλλογικό τόμο *Γραμματικοπούλου Ελένη (επιμ.) Το ταξίδι: από τους αρχαίους έως τους νεότερους χρόνους*, Επιστήμης Κοινωνία: Ειδικές Μορφωτικές Εκδηλώσεις, εκδ. Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, Αθήνα 2003, σ. 7-13.
— — —, «Φιλελληνική λογοτεχνία», *Επτά Ημέρες, Ο φιλελληνισμός στην ευρωπαϊκή λογοτεχνία*, *Η Καθημερινή*, 17/3/2002, σ. 3-4.
— — —, «Φιλελληνική κινητοποίηση στη Δύση. Εθελοντές, επιτροπές, Τύπος, λογοτέχνες και ζωγράφοι, στρατευμένοι υπέρ της ελληνικής υπόθεσης», *Επτά Ημέρες, Ελληνική Επανάσταση και Γάλλοι ζωγράφοι*, *Η Καθημερινή*, 23/3/1997, σ. 8-11.
— — —, «Ο Σρον και οι άλλοι ξένοι στην Αθήνα (ΙΖ' Αιώνας)», στο συλλογικό τόμο *Δημαράς Κ. Θ. (επιμ.) Περιηγήσεις στον ελληνικό χώρο*, εκδ. Όμιλος Μελέτης Νεοελληνικού Διαφωτισμού, Αθήνα 1968, σ. 3-26.
— — —, «Οι περιηγητές ανακαλύπτουν την κλασική γη», στο συλλογικό τόμο *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού Β'*, εκδ. Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2003, σ. 45-46.
— — —, «Η Οθωμανική Ανατολή των περιηγητών», στα *Πρακτικά Β' Συμποσίου Η Λευκάδα μέσα στο ταξίδι*, Λευκάδα 9-10 Αυγούστου 1997, εκδ. Εταιρεία Λευκαδικών Μελετών,

Αθήνα 1999, σ. 27-38.

—, «Στροφή του ευρωπαϊκού ενδιαφέροντος προς τον ελληνισμό», στο συλλογικό τόμο *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους ΙΑ'*, εκδ. Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα 1974, σ. 360-442.

- **Εβλιά Τσελεμπί**, *Οδοιπορικό στην Ελλάδα (1668-1671)*, μτφρ. Λούπης Δημήτρης, εκδ. Εκάτη, Αθήνα 1994.
- *Εγκυκλοπαίδεια Πάπυρος Λαρούς Μπριτάννικα*, τ. 41, εκδ. Οργανισμός Πάπυρος, Αθήνα.
- «**Ευγένιος Βούλγαρης**», *Πρακτικά Διεθνούς Επιστημονικού Συνεδρίου*, εκδ. Ιόνιο Πανεπιστήμιο-Τμήμα Ιστορίας & εκδ. Κανάκη, Αθήνα 2009.
- **Ευστρατίου Κλαίρη**, «Αρχαίοι ταξιδιώτες και περιηγητές», *Αρχαιολογία* 3 (1982), σ. 22-24.
- **Fleming Katherine**, *Αλή Πασάς: ο μουσουλμάνος Βοναπάρτης*, μτφρ. Κουρής Βασίλης, εκδ. Οδυσσέας, Αθήνα 2000.
- **Ζήδρου-Τσόλα Κωνσταντίνα**, «Αναφορές των περιηγητικών κειμένων στην πόλη της Πρέβεζας (15^{ος}-20^{ός} αι.), στα *Πρακτικά του Β' Διεθνούς Συμποσίου για την Ιστορία και τον Πολιτισμό της Πρέβεζας*, τ. Ι', Πρέβεζα 16-20 Σεπτεμβρίου 2009, εκδ. Ίδρυμα Ακτία Νικόπολις-Δήμος Πρέβεζας-Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων, Πρέβεζα 2010, σ. 461-170.
- **Ζιώγα-Καραστεργίου Σιδηρούλα**, «Η μέση εκπαίδευση των κοριτσιών στην Ελλάδα(1830-1893)», *Ιστορικό Αρχείο Ελληνικής Νεολαίας* 2, εκδ. Γενική Γραμματεία Νέας Γενιάς, Αθήνα 1986.
- **Ζώρας Γεώργιος**, *Πληροφορίες άγγλου περιηγητού περί Βηλαρά, Χριστόπουλου, Ψαλίδα και Αλή Πασά το 1824: στα εκατό χρόνια από το θάνατό του*, Κείμενα και μελέται νεοελληνικής φιλολογίας 90, Αθήναι 1974.
- **Jaspers Karl**, *Εισαγωγή στη Φιλοσοφία*, μτφρ. Μαλεβίτσης Χρήστος, εκδ. Αρμός, Αθήνα 1983.
- **Jockey Phillippe**, «Η Γέννηση της σύγχρονης Αρχαιολογίας», *Αρχαιολογία* 87 (2003), σ. 8-17.
- **Καζαντζή Παρασκευή**, *Μια συγκριτική μελέτη ανάμεσα στο A Sentimental Journey του Laurence Sterne και το Corto viaggio sentimentale του Italo Svevo: ζητήματα θεωρίας και αφηγηματικών τεχνικών*, διδακτορική διατριβή, Τμήμα Ιταλικής Γλώσσας και Φιλολογίας, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη 2007 (αδημ.).
- **Καιρίδης Δημήτρης**, «Η Ελλάδα, η Μέση Ανατολή και οι διεθνείς σχέσεις», στο συλλογικό έργο Τσιμπιρίδου Φωτεινή - Σταματόπουλος Δημήτρης (επιμ.) *Οριενταλισμός στα όρια: από τα οθωμανικά Βαλκάνια στη σύγχρονη Μέση Ανατολή*, εκδ. Κριτική, Αθήνα 2008, σ. 125-148.
- **Καλέσης Αλέξανδρος**, *Αναγνώσεις ετερότητας στις ταξιδιωτικές αφηγήσεις του F.C.H.L Rouquerville*, διδακτορική διατριβή, τμήμα Παιδαγωγικό Δημοτικής Εκπαίδευσης, Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας, Βόλος 2006 (αδημ.).

- **Καιροφύλας Κώστας**, *Ο Αλή Πασάς*, Εν Αθήναις 1934.
- **Καραδήμου-Γερολύμπου Αλέκα**, «Από τη συγκέντρωση στη διάχυση: οι εβραϊκές συνοικίες στις βορειοελλαδικές πόλεις στο τέλος της Τουρκοκρατίας», *Σύγχρονα Θέματα* 52-53 (1994), σ. 15-24.
- **Καράμπελας Νίκος**, «Ο Άγγλος θεολόγος Thomas S. Hughes στην Πρέβεζα και τη Νικόπολη», *Πρεβεζάνικα Χρονικά* 41-42 (2005), σ. 53-144.
 — — —, «Ο Άγγλος λοχαγός William Leake στο νομό Πρέβεζας», *Ηπειρωτών Κοινόν*, τ. 2, Κρανιά 2008, σ. 44-127.
 — — —, «Ο Άγγλος γιατρός Henry Holland στην περιοχή της Πρέβεζας», *Πρεβεζάνικα Χρονικά* 45-46 (2009), σ. 143-215.
 — — —, «Ο Δανός αρχαιολόγος Peter O. Brøndsted στην Πρέβεζα», *Πρεβεζάνικα Χρονικά* 37-38 (2001), σ. 5-38.
- **Κανετάκης Γιάννης**, *Το Κάστρο: συμβολή στην πολεοδομική ιστορία των Ιωαννίνων*, εκδ. Τεχνικό Επιμελητήριο Ελλάδος, Αθήνα 1994.
- **Καποδίστριας Νικόλαος**, «Στασιαστές Πασάδες στη Βαλκανική του ύστερου 18^{ου} αιώνα: οι περιπτώσεις των Καρά Μαχμούτ Σκόδρα, Αλή Ιωαννίνων, Οσμάν Πασβάνογλου Βιδινίου», *Ιστορία Εικονογραφημένη* 518 (2011), σ. 5-15.
- **Καρπόζηλος Απόστολος**, «Ταξιδιωτικές περιγραφές και εντυπώσεις σε επιστολογραφικά κείμενα», στα *Πρακτικά Β' Διεθνούς Συμποσίου Η επικοινωνία στο Βυζάντιο*, Αθήνα 4-6 Οκτωβρίου 1990, εκδ. Κέντρο Βυζαντινών Ερευνών/Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, Αθήνα 1993, σ. 511-541.
- **Κεφαλληνιάδης Νίκος**, *Πειρατεία: κουρσάροι στο Αιγαίο*, εκδ. Φιλιππότη, Αθήνα 1984.
- **Κιτρομηλίδης Πασχάλης**, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός. Οι πολιτικές και κοινωνικές ιδέες*, μτφρ. Νικολούδη Στέλλα, εκδ. Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, Αθήνα 2000.
 — — —, «Από το Διαφωτισμό στο Ρομαντισμό: Η μαρτυρία του J. L. S. Bartholdy και η ιδεολογική της σημασία», στον τόμο *Τόπος και εικόνα: χαρακτηριστικά ξένων περιηγητών για την Ελλάδα*, τ. 4, Εκδόσεις Ολκός, Αθήνα 1982, σ. 105-130.
- **Κοκολάκης Μιχάλης**, *Το ύστερο Γιαννιώτικο πασαλίκι: χώρος, διοίκηση και πληθυσμός στην Τουρκοκρατούμενη Ήπειρο (1820-1913)*, εκδ. Κέντρο Νεοελληνικών Ερευνών/Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών 74, Αθήνα 2003.
 — — —, «Ο Εβλιγιά Τσελεμπί στην Πρέβεζα και στην Άρτα», *Σκουφάς* 72-73 (1987), σ. 234-237.
 — — —, «Ο Εβλιγιά Τσελεμπί στα Ιωάννινα», *Σκουφάς* 74-75 (1991), σ. 323-339.
- **Κολοκοτρώνη Βασιλική-Μήτση Ευτέρπη**, *Στη χώρα του φεγγαριού: Βρετανίδες περιηγήτριες στην Ελλάδα 1718-1932*, μτφρ. Αυγερινού Σοφία, εκδ. Βιβλιοπωλείον της Εστίας, Αθήνα 2007.
- **Κορδώσης Μιχαήλ**, *Τα Βυζαντινά Γιάννενα: κάστρο (πόλη) - ξώκαστρο- κοινωνία -*

διοίκηση - οικονομία, Αθήνα 2003.

- **Κουμαριανού Αικατερίνη**, «Το ταξίδι του Choiseul-Gouffier (ΙΗ' Αιώνας)», στο συλλογικό τόμο Δημαράς Κ. Θ. (επιμ.) *Περιηγήσεις στον ελληνικό χώρο*, εκδ. Όμιλος Μελέτης Νεοελληνικού Διαφωτισμού, Αθήνα 1968, σ. 27-48.
- **Κούρια Αφροδίτη**, «Χαρακτικά με ελληνικά θέματα στις ευρωπαϊκές περιηγητικές εκδόσεις», στα *Πρακτικά Β' Συμποσίου Η Λευκάδα μέσα στο ταξίδι*, Λευκάδα 9-10 Αυγούστου 1997, εκδ. Εταιρεία Λευκαδικών Μελετών, Αθήνα 1999, σ. 39-53.
— — —, «Η Ελλάδα στα χαρακτικά των ευρωπαϊκών περιηγητικών εκδόσεων», *Αρχαιολογία* 27 (1988), σ. 42-47.
- **Κοσμάς ο Θεσπρωτός - Ψαλίδας Αθανάσιος**, *Γεωγραφία Αλβανίας και Ηπείρου: εξ ανεκδότου χειρογράφου του Κοσμά Θεσπρωτού με τοπικά σχεδιογραφήματα και γεωγραφικούς χάρτες του ιδίου*, εκδ. Εταιρεία Ηπειρωτικών Μελετών, Ιωάννινα 1964.
- **Κουρμαντζή-Παναγιωτάκου Ελένη**, «Η εκπαίδευση στα Γιάννενα και οι ιδεολογίες της: οι «Νεωτεριστικές» Σχολές και οι Σχολές Μπαλάνων και Ψαλίδα (1645-1820)», τ. Κ', εκδ. Δωδώνη: Φιλολογία, Ιωάννινα 1991.
— — —, *Η νεοελληνική αναγέννηση στα Γιάννενα: από τον πάροικο έμπορο στον Αθανάσιο Ψαλίδα και τον Ιωάννη Βηλαρά (17^{ος}-αρχές 19^{ου} αιώνα)*, εκδ. Gutenberg, Αθήνα 2007.
- **Κουρμαντζής Γ.**, «Από τη βυζαντινή στην οθωμανική πόλη (15^{ος} - 18^{ος} αιώνας)», στα *Πρακτικά Επιστημονικού Συνεδρίου Γιάννινα – Ήπειρος 19^{ος} – 20^{ος} αι.: Ιστορία- Κοινωνία- Πολιτισμός*, Γιάννινα 2-4 Δεκεμβρίου 1988, εκδ. Δήμος Ιωαννιτών, Ιωάννινα 1993, σ. 9-25.
- **Κραντονέλλη Αλεξάνδρα**, *Ιστορία της πειρατείας*, τ. Α', Β', Γ', εκδ. Εστία, Αθήνα 1985-1998.
- **Kriegenherdt Antje**, «Ένας Βερολινέζος περιηγητής», *Επτά ημέρες, Βερολίνο και αρχαία Ελλάδα*, *Η Καθημερινή*, 7/3/1999, σ. 3-4.
- **Κωνσταντακοπούλου Αγγελική**, «Εβλιγιά Τσελεμπί (1611-1684): θεόπνευστα ταξίδια», *Ταξίδια στα Βαλκάνια*, *Η Αυγή*, 5/8/2012, σ. 26.
- **Λαλαγιάννη Βασιλική**, *Οδοιπορικά γυναικών στην Ανατολή*, εκδ. Ροές, Αθήνα 2007.
— — —, «Γυναίκες, ταξίδι, αποικίες και εθνική ταυτότητα», *Ταξίδι και Λογοτεχνία*, Ετήσια έκδοση Εργαστηρίου Συγκριτικής Γραμματολογίας Α.Π.Θ. 13 (2011), σ. 115-124.
- **Leman Theodore**, «Επίσκεψη στα Ιωάννινα και στον Αλή Πασά», στο συλλογικό έργο *Ο Αλή Πασάς όπως τον γνώρισα: οι μαρτυρίες δύο ταξιδιωτών*, εκδ. Ισνάφι, Ιωάννινα 2006, σ. 80-131.
- **Λέτσιος Βασίλης**, «Αγαπητή, μισητή μου Αθήνα!: σχόλια στα περιηγητικά κείμενα των Φρεντρικά Μπρέμερ και Βίλχελμ Λάγκους», στα *Πρακτικά Δ' Ευρωπαϊκού Συνεδρίου Νεοελληνικών Σπουδών Ταυτότητες στον ελληνικό χώρο (από το 1204 έως σήμερα)*, τ. Ε', Γρανάδα 9-12 Σεπτεμβρίου 2010, εκδ. Ευρωπαϊκή Εταιρεία Νεοελληνικών Σπουδών, Αθήνα 2011, σ. 217-228.

- **Λόρδου Μπάιρον**, *Επιστολές από την Ελλάδα 1809-1811 και 1823-24*, μτφρ. Κούρτοβικ Δημοσθένης, εκδ. Ιδεόγραμμα, Αθήνα 1996.
- **Λούπης Δημήτρης**, «Το Οδοιπορικό του Εβλιά Τσελεμπί ή οι βιβλιογραφικές περιπέτειες μιας περιήγησης», *Η καθ' ημάς Ανατολή* 3 (1996), σ. 173-185.
- **Μακρής Γιώργος - Παπαγεωργίου Στέφανος**, *Το χερσαίο δίκτυο επικοινωνίας στο κράτος του Αλή Πασά Τεπελενλή: ενίσχυση της κεντρικής εξουσίας και απόπειρα δημιουργίας νέας αγοράς*, εκδ. Παπαζήση, Αθήνα 1990.
- **Μαλούχου-Tufano Φανή**, «Απεικονίσεις και περιγραφές: η Ευρώπη ανακαλύπτει στον Παρθενώνα το αρχαιοελληνικό κάλλος», *Επτά Ημέρες, Ο Παρθενώνας, Η Καθημερινή*, 13/11/1994, σ. 17-19.
- **Mayer Georg**, *Ο Ελληνικός λαός: δημόσιο, ιδιωτικό, και εκκλησιαστικό δίκαιο από την έναρξη του Αγώνα για την Ανεξαρτησία ως την 31 Ιουλίου 1834*, μτφρ. Ρομπάκη Όλγα, εκδ. Συλλογή, Αθήνα 2007.
- **Μήτση Ευτέρπη**, «Στη σκιά των μνημείων: αρχαιολάτρες και αρχαιόσυλοι στην Ελλάδα του 18^{ου} αιώνα», *Σύγχρονα Θέματα* 82 (2003), σ. 60-67.
- **Μήτσου Μελέτιος**, *Γεωγραφία παλαιά και νέα : συλλεχθείσα εκ διαφόρων συγγραφέων παλαιών τε και νέων, και εκ διαφόρων επιγραφών των εν λίθοις, και εις κοινήν διάλεκτον εκτεθείσα, χάριν των πολλών του ημετέρου γένους / πλείστοις δε σημειώμασιν επαυξηθείσα μετά και τινών Παραρτημάτων, και πέντε Γεωγραφικών πινάκων, και επιδιορθωθείσα, εξεδόθη ήδη το δεύτερον υπό Ανθιμου Γαζή του Μηλιώτου, τ. Β΄, Εν Βενετία: τύποις Πάνου Θεοδοσίου του εξ Ιωαννίνων 1807.*
- **Μιχαήλρης Παναγιώτης**, «Αλή Πασάς των Ιωαννίνων, τα όρια της περιφερειακής αυτονομίας», *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού Α΄*, εκδ. Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2003.
- **Μιχαλόπουλος Φάνης**, *Τα Γιάννινα και η Νεοελληνική Αναγέννηση (1648-1820)*, Τύποις Π. Δ. Σακελλάριος, Αθήνα 1930.
- **Μοσχόπουλος Νικηφόρος**, «Η Ελλάς κατά τον Εβλιά Τσελεμπί: μια τουρκική περιγραφή της Ελλάδος κατά τον ΙΖ΄ αιώνα. Κριτική ανάλυσις και έλεγχος του «Οδοιπορικού» (σεγιαχάτναμέ) του Τούρκου περιηγητού», *Επετηρίς Εταιρείας Βυζαντινών Σπουδών* 15 (1939), σ. 486-514.
- **Μουτζάλη Αφέντρα**, «Η προστασία των αρχαιοτήτων και το πρόβλημα της αρχαιοκαπηλίας στη νεότερη Ελλάδα», *Δημοκράτης Λαός*, 20/3/1989, σ. 4-6.
- **Μουφίτ Αχμέτ**, *Αλή Πασάς ο Τεπελενλής (1744-1822)*, μτφρ. Ιορδάνογλου Α., εκδ. Εταιρεία Ηπειρωτικών Μελετών, Ιωάννινα 1980.
- **Μπελαβίλας Νίκος**, «Η αστική και αγροτική μορφολογία στις περιηγητικές και χαρτογραφικές πηγές», στο συλλογικό τόμο Δουκέλλης Παναγιώτης (επιμ.) *Το ελληνικό τοπίο: μελέτες ιστορικής γεωγραφίας και πρόσληψης του τόπου*, εκδ. Βιβλιοπωλείον της Εστίας, Αθήνα 2005, σ. 163-186.
- — —, *Λιμάνια και οικισμοί στο Αρχιπέλαγος της πειρατείας 15^{ος}-19^{ος} αι.*, εκδ. Οδυσσέας,

Αθήνα 1998.

- **Μοσχονάς Εμμανουήλ**, *Η δημοτικιστική αντίθεση στην κοραϊκή «Μέση οδό» - Βηλαράς, Ψαλίδας, Χριστόπουλος κ.ά.*, εκδ. Οδυσσέας, αθήνα 1981.
- **Μπενβενίστε Ρίκα**, *Εβραίοι ταξιδιώτες τον Μεσαίωνα*, εκδ. Νεφέλη, Αθήνα 2000.
- **Μυκονιάτης Ηλίας**, «Ένα πολύτιμο αντίτυπο του ταξιδιωτικού χρονικού του Tomas Smart Hughes», *Αρχαιολογία* 3 (1982), σ. 40-43.
- **Myrian Peter**, «Πρώτο ταξίδι (1809-11)», *Επτά Ημέρες, Λόρδος Βύρων ο λαμπρότερος των Φιλελλήνων, Η Καθημερινή*, 25-6/3/2000, σ. 3-5.
- **Νικολινάκος Πάνος**, *Ισλάμ: η σύγκρουση που έρχεται· ελληνισμός, ισλαμισμός, παγκοσμιοποίηση*, εκδ. Εντός, Αθήνα 2005.
- **Νούτσος Παναγιώτης**, «Ο Νεαρός Ψαλίδας και η Φιλοσοφία του Γαλλικού Διαφωτισμού», *Ηπειρωτικά Χρονικά* 23 (1981), σ. 187-214.
——, «Ένα μαθηματάριο Μεταφυσικής του Αθ. Ψαλίδα», στα *Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου Ιστορίας Ήπειρος: Κοινωνία- Οικονομία 15^{ος}-20^{ος} αι.*, Γιάννινα 4-7 Σεπτεμβρίου 1985, εκδ. Δήμος Ιωαννιτών, Γιάννινα 1987.
- **Ντούμα Αλεξάνδρα**, «Βρετανική Σχολή Αθηνών», *Επτά Ημέρες, Ξένες Αρχαιολογικές Σχολές στην Ελλάδα, Η Καθημερινή*, 21/5/2000, σ. 16-18.
- **Ξιφαράς Δημήτρης**, «Η ακατάλυτη συνέχεια του ελληνισμού: ορισμένες επίκαιρες σκέψεις για την εθνική ιστορία», *Θέσεις* 42 (1993).
- **Ortaylı İlber**, *Ο πιο μακρύς αιώνας της αυτοκρατορίας, ο οθωμανικός 19^{ος} αιώνας: η πορεία προς τον εκσυγχρονισμό*, μτφρ. Στάθη Κατερίνα, εκδ. Παπαζήση, Αθήνα 2004.
- **Πάλλης Αλέξανδρος**, *Σελίδες από τη ζωή της παλιάς γενιτσαρικής Τουρκίας : κατά την περιγραφή του Τούρκου περιηγητή του 17ου αι. Εβλιά Τσελεμπί*, εκδ. Εκάτη, Αθήνα 1990.
- **Παπαγεωργίου Γεώργιος**, *Οι συντεχνίες στα Γιάννινα κατά τον 19^ο και τις αρχές του 20^{ου} αιώνα*, διδακτορική διατριβή, Φιλοσοφική Σχολή, Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων, εκδ. Ίδρυμα Μελετών Ιονίου και Αδριατικού Χώρου, Ιωάννινα 1988².
- **Παπακώστας Σπύρος**, «Ο Αλή Πασάς και η νεοελληνική αναγέννηση», *Σκουφάς* 60-61 (1981), σ. 83-87.
——, «Ο Λόρδος Βύρωνας στην Ήπειρο», *Σκουφάς* 58-59 (1981) σ. 26-31.
——, «Έτσι ξεκίνησε ο Λόρδος Βύρων», *Σκουφάς* 85 (1995), σ. 75-80.
- **Παπασταύρου Αναστάσιος**, «Αλή Πασάς, ο απόλυτος ηγεμόνας», *Ζωσιμάδες* 37 (2011), Περιοδική Έκδοση Συλλόγου Αποφοίτων Ζωσιμαίας Σχολής Ιωαννίνων, σ. 27-46.
- **Παπαχατζής Νικόλαος**, *Πανσανίου Ελλάδος περιήγησις II: Κορινθιακά*, μτφρ. Κορδάτος Γιάννης, εκδ. Ιωάννου & Π. Ζαχαρόπουλου, Αθήνα 1940.
- **Πατσέλης Νικόλαος**, *Η οικονομική πολιτική και ο πλούτος του Αλή Πασά των Ιωαννίνων*, εκδ. Βιβλιοθήκη Δημητρίου Εμμ. Καλιτσούνακη, Αθήνα 1936.
- **Plomar William**, *Το διαμάντι των Ιωαννίνων: Αλή Πασάς Τεπελενλής 1741-1822*, μτφρ.

- Παπαϊωάννου Μιχαήλ, εκδ. Δωδώνη, Αθήνα-Γιάννινα 1987.
- **Πλουμίδης Γεώργιος**, *Το Βενετικόν τυπογραφείον του Δημητρίου και του Πάνου Θεοδοσίου*, Αθήνα 1969.
 - **Πολέζε Χριστίνα**, *Ετερότητα και περιηγητική γραμματεία. Η περίπτωση της Λάρισας κατά τον 19^ο αιώνα μέσα από τα κείμενα Ευρωπαίων περιηγητών*, διδακτορική διατριβή, Τμήμα Γαλλικής Γλώσσας και Φιλολογίας, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη 2006 (αδημ.).
 - **Πολίτης Αλέξης**, *Το μυθολογικό κενό: Δοκίμια και σχόλια για την ιστορία, τη φιλολογία, την ανθρωπολογία και άλλα*, εκδ. Πόλις, Αθήνα 2000.
 – – –, «Γνωσιολογικός εμπειρισμός και πολιτικός φιλελληνισμός: το ταξίδι του Henry Holland στην Ελλάδα», *Δελτίον της Ιστορικής και Εθνολογικής Εταιρείας της Ελλάδος* 23 (1980), σ. 341-364.
 – – –, *Ρομαντικά χρόνια, ιδεολογίες και νοοτροπίες στην Ελλάδα του 1830-1880*, εκδ. Εταιρεία Μελέτης Νέου Ελληνισμού - Μνήμων 1993.
 – – –, «Γλώσσα, λογοτεχνία, έθνος. Η συναρμογή τους στα χρόνια του Ρομαντισμού», στα *Πρακτικά Δ' Ευρωπαϊκού Συνεδρίου Νεοελληνικών Σπουδών Ταυτότητες στον ελληνικό χώρο (από το 1204 έως σήμερα)*, τ. Β', Γρανάδα 9-12 Σεπτεμβρίου 2010, εκδ. Ευρωπαϊκή Εταιρεία Νεοελληνικών Σπουδών, Αθήνα 2011, σ. 581-590.
 – – –, «Η εξέγερση του Αλή Πασά και η Ελληνική Επανάσταση. Μια παράλληλη θεώρηση», *Αριάδνη* 15 (2009-2010), σ. 75-89, προδημοσίευση *Η Αυγή*, 28/3/2010.
 - **Πολυκανδριώτη Ράνια**, «Η εξέλιξη του περιηγητικού κειμένου και το παράδειγμα της Λευκάδας από τους Βενετούς ως την Ένωση», στα *Πρακτικά Β' Συμποσίου Η Λευκάδα μέσα στο ταξίδι*, Λευκάδα 9-10 Αυγούστου 1997, εκδ. Εταιρεία Λευκαδικών Μελετών, Αθήνα 1999, σ. 123-125.
 – – –, «Ο πρόλογος στο περιηγητικό κείμενο: οι γαλλικές εκδόσεις κατά τον 17^ο αιώνα», στο συλλογικό τόμο Δρούλια Λουκία (επιμ.) *Περιηγητικά Θέματα: Υποδομή και Προσεγγίσεις*, εκδ. Κέντρο Νεοελληνικών Ερευνών/Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, Αθήνα 1993, σ. 507-533.
 - **Pouqueville François Charles Hugues Laurent**, *Ταξίδι στην Ελλάδα: Τα Ηπειρωτικά*, μτφρ. Βλάχος Κώστας, τ. Ι, εκδ. Ίδρυμα Ακτία Νικόπολης, Πρέβεζα 1994-2010.
 - **Πρωτοψάλτης Εμμανουήλ**, *Ιστορικά έγγραφα περί αρχαιοτήτων και λοιπών μνημείων της ιστορίας κατά τους χρόνους της επαναστάσεως και του Καποδίστρια*, Βιβλιοθήκη της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας, Εν Αθήναις 1967.
 - **Ραΐζης Μάριος-Βύρων**, «Ο ποιητικός περιηγητισμός του Λόρδου Μπάιρον στην Ελλάδα», στα *Πρακτικά Διεθνούς Συμποσίου Ο περιηγητισμός στην Ελλάδα τον 18^ο και 19^ο αιώνα*, Αθήνα 23-24 Νοεμβρίου 1995, Αθήνα 1997.
 - **Ρενιέρης Μάρκος**, «Τι είναι η Ελλάς; Ανατολή ή Δύσις;», *Ευρωπαϊκός Ερασιστής* 1 (1842), σ. 189-215.

- **Ρογκότη-Κυριοπούλου Δήμητρα**, «Γιάννινα: το εμπορικό κέντρο», στα *Πρακτικά Επιστημονικού Συνεδρίου Γιάννινα - Ήπειρος 19^{ος}-20^{ος} αι.: Ιστορία- Κοινωνία- Πολιτισμός*, Γιάννινα 2-4 Δεκεμβρίου 1988, εκδ. Δήμος Ιωαννιτών, Ιωάννινα 1993, σ. 85-90.
- **Ρούσσοι-Μηλιδώνης Μάρκος**, *Ιησουΐτες στον ελληνικό χώρο (1560-1915)*, εκδ. Κέντρο Εκδηλώσεων Ομιλιών, Αθήνα 1991.
- **Said Edward**, *Οριενταλισμός*, μτφρ. Τερζάκης Φώτης, εκδ. Νεφέλη, Αθήνα 1996.
- **Σαρηγιάννης Γεώργιος**, «Ανατολή και Δύση: η Ελλάδα στη σύγκρουση δύο πολιτισμών», *Σύγχρονα Θέματα* 58-59 (1996), σ. 21-24.
— — —, «Η εθνογραφική σύνθεση και το εθνικό ζήτημα στον ηπειρωτικό χώρο», ανάπτυπο από το *Ηπειρωτικό Ημερολόγιο*, Ιωάννινα 1986, σ. 299-320.
- **Σαρηγιάννης Μαρίνος**, «Από το «Φοβερό Τούρκο» στον εξωτισμό του «Ανατολίτη»: Εικόνες των Οθωμανών στους δυτικούς περιηγητές του 17^{ου} αι.», στα *Πρακτικά ΙΗ΄ Πανελλήνιου Ιστορικού Συνεδρίου*, Θεσσαλονίκη 31 Μαΐου - 1 Ιουνίου 1997, εκδ. Ελληνική Ιστορική Εταιρεία, Θεσσαλονίκη 1998, σ. 91-108.
- **Σιμόπουλος Κυριάκος**, *Ξένοι ταξιδιώτες στην Ελλάδα: δημόσιος και ιδιωτικός βίος, λαϊκός πολιτισμός, εκκλησία και οικονομική ζωή, από τα περιηγητικά χρονικά*, τ. 1, 3, εκδ. Πιρόγα, Αθήνα 1972.
- **Σιορόκας Γεώργιος**, *Η εξωτερική πολιτική του Αλή Πασά των Ιωαννίνων: από το Τίλσιτ στη Βιέννη*, εκδ. Εταιρεία Ηπειρωτικών Μελετών, Ιωάννινα 1999.
— — —, *Άγνωστη διασκευή της «Αληπασιάδας» του Χατζή Σεχρέτη: μια ιστορική προσέγγιση*, εκδ. Εταιρεία Ηπειρωτικών Μελετών, Ιωάννινα 1983.
- **Σκαρπέλος Γιάννης**, «Η Ελλάδα του τοπίου και το βλέμμα των περιηγητών», στο συλλογικό τόμο *Το ελληνικό τοπίο: μελέτες ιστορικής γεωγραφίας και πρόσληψης του τόπου*, εκδ. Βιβλιοπωλείον της Εστίας, Αθήνα 2005, σ. 225-236.
- **Σκιώτης Διονύσιος**, «Από ληστής πασάς. Πρώτα βήματα στην άνοδο του Αλή Πασά των Γιαννίνων», *Θησαυρίσματα* 6 (1969), σ. 257-290.
- **Σκόκος Κωνσταντίνος**, «Βιογραφική πινακοθήκη: Μάρκος Ρενιέρης», *Εθνικόν Ημερολόγιον*, τ. Ε΄, εκδ. Ελληνικό Λογοτεχνικό και Ιστορικό Αρχείο, Αθήνα 1890.
- **Σκοπετέα Έλλη**, *Η Δύση της Ανατολής: εικόνες από το τέλος της Οθωμανικής αυτοκρατορίας*, εκδ. Γνώση, Αθήνα 1992.
— — —, «Έθνος και γλώσσα», στο συλλογικό τόμο Χριστίδης Αναστάσιος (επιμ.) *Εγκυκλοπαιδικός Οδηγός για τη Γλώσσα*, εκδ. Κέντρο Ελληνικής Γλώσσας, Θεσσαλονίκη 2001.
- **Σούλης Γεώργιος**, «Πώς είδαν τον Αθανάσιο Ψαλίδα οι ξένοι περιηγητές», *Ηπειρωτική Εστία* 1 (1952), σ. 501-506.
— — —, «Δύο Αμερικανοί περιηγητές στην Τουρκοκρατούμενη Ελλάδα», *Αργοναύτης, Ετήσια Ελληνοαμερικανική Έκδοσις Φιλολογίας και Δράσεως*, τ. Α΄, Νέα Υόρκη 1959, σ. 92-98.

- — —, «Ο Ψαλίδας και το γλωσσικό ζήτημα», *Ηπειρωτικά Γράμματα* 2 (1944), σ. 84-88.
- **Σούλης Χρίστος**, «Ταξίδι Τούρκου περιηγητού στην Ήπειρο», *Ηπειρωτικά Γράμματα* 1(1944), σ. 246-252.
 - **Σπανίδης Παναγιώτης**, «Αλή Πασάς Τεπελενλής: πλευρές της οικονομικής δραστηριότητας ενός αγιάννη», στα *Πρακτικά του Επιστημονικού Συνεδρίου Γιάννινα-Ήπειρος 19^{ος}-20^{ος} αιώνας: Ιστορία- Κοινωνία- Πολιτισμός*, Γιάννινα 2-4 Δεκεμβρίου 1988, εκδ. Δήμος Ιωαννιτών, Γιάννινα 1993, σ. 209-213.
 - **Stoneman Richard**, *Φιλολογικές διαδρομές στην Ελλάδα*, μτφρ. Τριανταφύλλου Σώτη, εκδ. Πατάκη, Αθήνα 1998.
 - **Ταμπάκη Άννα**, Εισαγωγή στο *Ρήγα Βελεστινλή άπαντα τα σωζόμενα: Νέος Ανάχαρσις*, μτφρ. Βεντότης Γεώργιος - Ρήγας Βελεστινλής 1757-1798, τομ. 4, εκδ. Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων, Αθήνα 2003.
 - **Ταναμπάση Αναστασία**, «Η Βέροια και η Νάουσα κατά τον περιηγητή του 17^{ου} αι. Enliya Çelebi», *Χρονικά ιστορίας και πολιτισμού Ν. Ημαθίας* 6 (2009), σ. 5-6.
 - **Τζαμτζής Αναστάσιος**, «Το θαλάσσιο ταξίδι στους αρχαίους χρόνους», στο συλλογικό τόμο *Γραμματικοπούλου Ελένη (επιμ.) Το ταξίδι: από τους αρχαίους έως τους νεότερους χρόνους*, Επιστήμης Κοινωνία: Ειδικές Μορφωτικές Εκδηλώσεις, εκδ. Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, Αθήνα 2003, σ. 47-50.
- — —, «Περίπλους: ο πλοηγός του αρχαίου ναυτικού», *Αρχαιολογία* 32 (1989), σ. 8-10.
- **Τζουρμάνα Γιάννα**, ««Στόχος μας να φέρουμε γνώση και ελευθερία»: ο Λ. Στάνχοπ και οι Βρετανοί φιλελεύθεροι στην επαναστατημένη Ελλάδα», *Δοκίμες* 9-10 (2001), σ. 47-86.
 - **Todorov Nikolaj**, *Η Βαλκανική πόλη, 15^{ος}-19^{ος} αιώνας: κοινωνικο-οικονομική και δημογραφική ανάπτυξη*, μτφρ. Αβδελά Έφη-Παπαγεωργίου Γεωργία, τ. 1, εκδ. Θεμέλιο, Αθήνα 1986.
 - **Τόλιας Γεώργιος**, *Ο πυρετός των Μαρμάρων 1800-1820*, εκδ. Ολκός, Αθήνα 1996.
- — —, «Στη σκιά των περιηγητών, το ελληνικό γεωγραφικό και χαρτογραφικό έργο του Jean - Denis Barbié du Bocage», στο συλλογικό τόμο *Δρούλια Λουκία (επιμ.) Περιηγητικά Θέματα: υποδομή και προσεγγίσεις*, εκδ. Κέντρο Νεοελληνικών Ερευνών/Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, σ. 325-343.
- — —, «Όροι και όρια του περιηγητισμού», *Επτά Ημέρες, Περιηγητές:εικόνες της Ελλάδας, Η Καθημερινή*, 2/4/2000, σ. 8-9.
- **Τριάντη Ισμήνη**, «Ο Charles François Noël Champoiseau στο Άκτιο», στα *Πρακτικά Β' Διεθνούς Συμποσίου για τη Νικόπολη*, τ. 1, Πρέβεζα 11-15 Σεπτεμβρίου 2002, εκδ. Ίδρυμα Άκτια Νικόπολις, Πρέβεζα 2007, σ. 51.
 - **Τσιγκάκου Φανή-Μαρία**, «Φωτογραφία και τέχνη», *Επτά Ημέρες, Απαθανατίζοντας την Ελλάδα, Η Καθημερινή*, 14/6/1998, σ. 3-4.
- — —, *Ανακαλύπτοντας την Ελλάδα: ζωγράφοι και περιηγητές του 19^{ου} αιώνα*, εκδ.

Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα 1981.

— — —, «Το ελληνικό τοπίο του 19^{ου} αιώνα», στο συλλογικό έργο *Το ελληνικό τοπίο: Μελέτες ιστορικής γεωγραφίας και πρόσληψης του τόπου*, εκδ. Βιβλιοπωλείον της Εστίας, Αθήνα 2005, σ. 205-224.

- **Uzun Ahmet**, *Ο Αλή Πασάς Τεπελενλής και η περιουσία του*, μτφρ. Σύρμας Γιώργος, *Beletten* 65: 244 (2001), σ. 1035-1077.
- **Φιλίππιδης Δανιήλ - Κωνσταντάς Γρηγόριος**, *Γεωγραφία Νεωτερική*, εκδ. Ερμής, Αθήνα 1988.
- **Φιλοπούλου-Δεσύλλα Κωνσταντίνα**, *Ταξιδιώτες της Δύσεως πηγή για την οικονομική ζωή της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας στους χρόνους του Σουλεϊμάν του Μεγαλοπρεπούς*, διδακτορική διατριβή, Φιλοσοφική Σχολή, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών, εκδ. Βιβλιοθήκη Σοφίας Ν. Σαριπόλου, Αθήνα 1987.
- **Φραγκίσκος Εμμανουήλ**, «Δύο κατήγοροι του γένους: C. De Pauw (1788) και J. S. Bartholdy (1805)», στο συλλογικό τόμο Δημαράς Κ. Θ. (επιμ.) *Περιηγήσεις στον ελληνικό χώρο*, εκδ. Όμιλος Μελέτης Νεοελληνικού Διαφωτισμού, Αθήνα 1968, σ. 51-68.
- **Χαλίλ Ιναλτζίκ**, *Η Οθωμανική Αυτοκρατορία: η κλασική εποχή, 1300-1600*, μτφρ. Κοκολάκης Μιχάλης, εκδ. Αλεξάνδρεια, Αθήνα 1995.
- **Χαριτάκης Γεώργιος**, «Ευρωπαϊκή και Ασιατική Τουρκία: από το χρ. του Αθανασίου Ψαλίδα, που επιγράφεται «Γεωγραφία κατά Αθανάσιον Πέτρον Ψαλίδα, Αρχιδιδάσκαλον της εν Ιωαννίνους Καπλανικής Σχολής 1917», *Ηπειρωτικά Χρονικά* 6 (1931), σ. 32-74.
- **Χατζηδημητρίου - Παράσχου Σοφία & Καλογήρου Τζίνα**, «Το ξύπνημα και το ταξίδι: νεαρές ηρωίδες ταξιδεύουν σε αναζήτηση της ταυτότητας», στα *Πρακτικά Δ' Ευρωπαϊκού Συνεδρίου Νεοελληνικών Σπουδών Ταυτότητες στον ελληνικό κόσμο (από το 1204 έως σήμερα)*, τ. Δ', Γρανάδα 9-12 Σεπτεμβρίου 2010, εκδ. Ευρωπαϊκή Εταιρεία Νεοελληνικών Σπουδών, Αθήνα 2011, σ. 315-329.
- **Χατζηπαναγιώτη-Sangmeister Έλια**, «Lady Craven, μια Αγγλίδα περιηγήτρια στις Κυκλάδες του 18ου αι.», *Αιγαιοπελαγίτικα Θέματα* 22 (1991), σ. 20-23, 23 (1991), σ. 32-33.
 - — —, «Friedrich Wilhelm Murhard (1778-1853) ή οι Γερμανοί ταξιδιώτες αλλάζουν πορεία», στα *Πρακτικά Α' Ευρωπαϊκού Συνεδρίου Νεοελληνικών Σπουδών Ο Ελληνικός κόσμος ανάμεσα στην Ανατολή και τη Δύση 1453-1981*, τ. Β', Βερολίνο 2-4 Οκτωβρίου 1998, εκδ. Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 1999, σ. 207-221.
 - — —, «Για μια τυπολογία της ταξιδιωτικής φιλολογίας του 18^{ου} αιώνα», στο συλλογικό τόμο Δρούλια Λουκία (επιμ.) *Περιηγητικά Θέματα: υποδομή και προσεγγίσεις*, εκδ. Κέντρο Νεοελληνικών Ερευνών/Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, σ. 453-502.
- **Χατζόπουλος Κωνσταντίνος**, «Η Ελλάς/Γραικία κατά τους Έλληνες γεωγράφους της εποχής της οθωμανικής κυριαρχίας», στα *Πρακτικά Α' Ευρωπαϊκού Συνεδρίου Νεοελληνικών Σπουδών Ο Ελληνικός κόσμος ανάμεσα στην Ανατολή και τη Δύση 1453-*

1981, τ. Β΄, Βερολίνο 2-4 Οκτωβρίου 1998, εκδ. Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 1999, σ. 357-370.

- **Χρυσοχοΐδης Κρίτων**, «Εισαγωγικό σημείωμα για τον W. Gell», στον τόμο *Τόπος και εικόνα: χαρακτηριστικά ξένων περιηγητών για την Ελλάδα*, τ. 5, εκδ. Ολκός, Αθήνα 1983, σ. 37-42.
– – –, «Ιερά Αποδημία. Το Προσκυνηματικό ταξίδι στους Αγίους Τόπους στα μεταβυζαντινά χρόνια», στο συλλογικό τόμο Γραμματικοπούλου Ελένη (επιμ.) *Το ταξίδι: από τους αρχαίους έως τους νεότερους χρόνους*, Επιστήμης Κοινωνία: Ειδικές Μορφωτικές Εκδηλώσεις, εκδ. Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, Αθήνα 2003, σ. 99-110.
- **Ψημμένος Νικόλαος**, *Η ελληνική φιλοσοφία από το 1453 ως το 1821*, εκδ. Γνώση, Αθήνα 1988-1989.

Δημοσιεύματα σε ξένες γλώσσες

- **Alphonse de Beauchamp**, *The life of Ali Pacha, of Jannina: late vizier of Epirus, surnamed Aslan, or the Lion*, εκδ. Lupton Relfe, Λονδίνο 1823.
- **Angelomatis-Tsougarakis Helen**, “Women in the Greek War of Independence”, στο συλλογικό τόμο Mazower Mark (επιμ.) *Networks of Power in Modern Greece: Essays in honor of John Cambell*, εκδ. Columbia University Press, Νέα Υόρκη 2008, σ. 45-68.
– – –, “Greek women, 16th-19th century: the traveller’s view”, *Μεσαιωνικά και Νέα Ελληνικά* 4 (1992), σ. 321-403.
– – –, *The eve of the Greek Revival: British Travellers’ perceptions of early nineteenth-century Greece*, εκδ. Routledge, Λονδίνο 1990.
- **Augustinos Olga**, “Hellenizing Geography: Travellers in Classical Lands 1550-1800”, στο συλλογικό τόμο Gerald Sandy (επιμ.) *The classical heritage in France*, εκδ. Brill, Βοστόνη 2002, σ. 9-23.
- **Baggally John**, *Ali Pasha and Great Britain*, εκδ. B. Blackwell, Οξφόρδη 1938.
- **Beate Jahn**, *The Cultural Construction of International Relations: The Invention of the State of Nature*, εκδ. Palgrave, Νέα Υόρκη 2000.
- **Black Jeremy**, *The British and the Grand Tour*, εκδ. St. Martin’s Press, Νέα Υόρκη 1992.
- **Bodnar Edward**, *Cyriacus of Ancona and Athens*, εκδ. Berchem, Βρυξέλλες 1960.
- **Bohls Elizabeth**, *Women Travel Writers and the Language of Aesthetics 1716-1818*, εκδ. Cambridge University Press, Cambridge 2004.
- **Borm Jam**, “Defining Travel: On the Travel Book, Travel Writing and Terminology”, στο συλλογικό τόμο Hooper Glenn & Youngs Tim (επιμ.) *Perspectives on travel writing*, εκδ. Ashgate, Burlington 2003, σ. 13-26.
- **Bridge Antony**, *Suleiman the Magnificent*, εκδ. Granada, Λονδίνο 1983.
- **Brøndsted Peter Oluf**, *Reise i Graekenland i Aarene 1810-1813* εκδ. Samfundet til den danske literaturs fremme, Κοπεγχάγη 1844.
- **Broughton Baron Hobhouse Cam John**, *Travels in Albania and other provinces of Turkey in 1809 & 1810*, τομ. 1, εκδ. J. Murray, Λονδίνο 1858.
- **Brundell Sue**, *Women in Ancient Greece*, εκδ. Harvard University Press, Cambridge, Μασαχουσέτη 1995.
- **Cassia Paul - Bada Constantina**, *The Making of the Modern Greek Family: Marriage and Exchange in Nineteenth-Century Athens*, εκδ. Cambridge University Press, Cambridge 1992.
- **Çelebi Evliya & Joseph von Hammer-Purgstall**, *Narrative of travels in Europe, Asia, and Africa in the seventeenth century*, εκδ. Oriental Translation Fund, τομ. 1, Λονδίνο 1834.

- **Chan Stefanie**, *The Regeneration of Hellas: Influences on the Greek War for Independence 1821-1832*, Senior Thesis, Claremont McKenna College 2011.
- **Chateaubriand François-René**, *Itinéraire de Paris à Jérusalem: et de Jérusalem à Paris, en allant par la Grèce, et revenant par l’Egypte, la Barbarie et l’Espagne*, τ. 1, εκδ. Le normant, Παρίσι 1811.
- **Clogg Richard**, *The Movement for Greek Independence: 1770-1821*, εκδ. Macmillan, Λονδίνο 1976.
- **Cockerell Charles Robert**, *Travels in southern Europe and the Levant 1810-1817*, εκδ. Longmans, Green and Co., Λονδίνο 1903.
- **Conder Josiah**, *The Modern Traveller. A Description, Geographical, Historical and Topographical of the Various Countries of the Globe: Greece*, τ. II, εκδ. J. Dunkan, Λονδίνο 1830.
- **Constantine David**, *Early Greek travellers and the Hellenic ideal*, εκδ. Cambridge University Press, Cambridge 1984.
 — — —, “The Question of Authenticity in some early accounts of Greece”, στο συλλογικό τόμο Graeme Clarke & Eade John (επιμ.) *Rediscovering Hellenism: the Hellenic inheritance and the English imagination*, εκδ. Cambridge University Press, Cambridge 1986, σ. 1-22.
- **Cust Lionel-Colvin Sidney**, *History of the society of Dilettanti*, εκδ. Macmillan, Λονδίνο 1898.
- **Dallam Thomas - Covell John - Bent James**, *Early Voyages and Travels in the Levant*, εκδ. Cambridge University Press, Cambridge 1935.
- **Dalven Rae**, *The Jews of Ioannina*, εκδ. Cadmus Press, Φιλαδέλφεια 1989.
- **Daniel Clarke Edward - Walpole Robert**, *Travels in Various Countries of Europe, Asia and Africa*, τομ. 4, εκδ. T. Cadell and W. Davies, Λονδίνο 1816.
- **Davenport Richard**, *The life of Ali Pasha of Tepebni, Vizier of Epirus*, εκδ. Thomas Tegg and Son, Λονδίνο 1837.
- **Demetriou Spiridoula**, “The Creation of Modern Greece: travel, art and Philhellenism in the collection of the State Library of Victoria”, *The La Trobe Journal* 82 (2008), σ. 66-87.
- **Dimaras Alexis**, “The Other British Philhellenism”, στο συλλογικό τόμο Clogg Richard (επιμ.) *The Struggle for Greek independence: essays to mark the 150th anniversary of the Greek War of Independence*, εκδ. Macmillan, Λονδίνο 1973, σ. 200-219.
- **Dolan Brian**, *Ladies of the Grand Tour: British Women in Pursuit of Enlightenment and Adventure in Eighteenth-Century Europe*, εκδ. HarperCollins, Νέα Υόρκη 2001.
- **Droulia Loukia**, «The Pilgrim Traffic in the Eastern Mediterranean», στα *Πρακτικά της συνάντησης Medieval ships and the birth of technological societies*, τ. Β’, εκδ. European Coordination Centre for Research and Documentation in Social Sciences: Foundation for

International Studies, Μάλτα 1991, σ. 235-242.

- **Dyson Stephen**, *In pursuit of ancient pasts: a history of classical archaeology in the nineteenth and twentieth centuries*, εκδ. New Heaven, Yale University Press 2006.
- **Eisner Robert**, *Travelers to an antique land: the history and literature of travel to Greece*, εκδ. University of Michigan press, Michigan 1993.
- **Everett Edward**, *Selections from the works of Edward Everett: with a sketch of his life*, εκδ. James Burns, Βοστώνη 1839.
- **Foucault Michel - Gordon Colin**, *Power/Knowledge: Selected Interviews and Other Writings 1972-1977*, εκδ. Harvester Wheatsheaf, Νέα Υόρκη 1980.
- **Gell William**, *Narrative of a Journey in the Morea*, εκδ. Longman, Hurst, Rees, Orme, and Brown, Λονδίνο 1823.
- **Gourgouris Stathis**, *Dream Nation: Enlightenment, Colonization, and the Institution of Modern Greece*, εκδ. Stanford University Press, Stanford, Καλιφόρνια 1996.
- **Guys Pierre Augustine**, *A Serntimental Journey Through Greece In a series of letters, written from Constantinople*, εκδ. J. Milliken, Δουβλίνο 1773.
- **Hartog François**, *The mirror of Herodotus: The Rapresentation of the Other in the Writing of History*, εκδ. University of California Press, Berkeley 1988.
- **Holland Henry**, *Travels in the Ionian Isles, Albania, Thessaly, Macedonia, &c. During the years 1812 and 1813*, τ. 1, εκδ. Longman, Hurst, Rees, Orme, and Brown, Λονδίνο 1815.
 — — —, *Recollections of Past Life*, εκδ. Cambridge University Press, Cambridge 2011.
 — — —, “Travels into the Ionian Isles, Albania, Thessaly and Macedonia during the Years 1812 and 1813”, *The Edinburgh Review: Or Critical Journal* 25 (1815), σ. 474.
- **Hourani Albert**, *The Modern Middle East: a reader*, εκδ. University of California Press, Καλιφόρνια 1993.
 — — —, *L’Islam dans la Pensée Européenne*, εκδ. Naufal, Παρίσι 1995.
- **Hughes Smart Tomas**, *Travels in Sisily, Greece and Albania*, τ. 1, 2, εκδ. J. Mawman, Λονδίνο 1820.
- **İlker Demir**, *Tepedelenli Ali Pasha and the West: a history of his relations with France and Great Britain 1798-1820*, thesis, Department of History, Bilkent University, Άγκυρα 2007 (αδημ.).
- **Isager Jacob**, «Visitors to Nicopolis in the reigns of Augustus and Ali Pacha», *στα Πρακτικά Β’ Διεθνούς Συμποσίου για τη Νικόπολη*, τ. 1, Πρέβεζα 11-15 Σεπτεμβρίου 2002, εκδ. Ίδρυμα Άκτια Νικόπολις, Πρέβεζα 2007, σ. 34-39.
- **Kant Immanuel - Reiss Siegbert Hans**, *Kant’s Political Writings*, εκδ. Cambridge University Press, Cambridge 1970.
- **Karpat Kemal**, “Ottoman relations with the Balkan nations: The changes in the subjects’ Legal and Political Status and Relations with the Ottoman government”, στον τόμο

- Karpat Kemal (επιμ.) *Studies on Ottoman Social and Political History: Selected Articles and Essays*, εκδ. Brill, Leiden 2002, σ. 398-402.
- **Katula Richard**, *The Eloquence of Edward Everett: America's Greatest Orator*, εκδ. Peter Lang, Νέα Υόρκη 2010.
 - **Kelly Jason**, *The society of Dilettanti: archaeology and identity in the British enlightenment*, Yale University Press, Λονδίνο 2009.
 - **Kindstrand Jan Fredrik**, *Anacharsis, the legend and the apophthegmata*, εκδ. Almqvist och Wiksell, Στοκχόλμη 1981.
 - **Kislinger Ewald**, «Sightseeing in the Byzantine Empire», στα *Πρακτικά Β' Διεθνούς Συμποσίου Η επικοινωνία στο Βυζάντιο*, Αθήνα 4-6 Οκτωβρίου 1990, εκδ. Κέντρο Βυζαντινών Ερευνών/Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, Αθήνα 1993, σ. 457-468.
 - **Korte Barbara**, *English travel writing from pilgrimages to postcolonial exploration*, εκδ. St. Martin's Press, Νέα Υόρκη 2000.
 - **Koutzakiotis Georges**, "À la recherche du royaume antique Les investigations de Choiseul Gouffier et ses collaborateurs en Macédoine (1787-1792)", *Ο Ερανιστής* 25 (2005), σ. 119-155.
 - **Layton Evro**, *Five centuries of books and manuscripts in modern Greece: a catalogue of an exhibition at the Houghton Library, December 4, 1987 through February 17, 1988*, εκδ. Harvard College Library, Cambridge 1990.
 - **Leake Martin William**, *Researchers in Greece*, εκδ. J. Booth, Λονδίνο 1814.
 — — —, *Travels in the Morea*, τομ. 1, εκδ. John Murray, Λονδίνο 1830.
 — — —, *Travels in Northern Greece*, τ. 1, 4, εκδ. J. Rodwell, Λονδίνο 1835.
 - **Letters and journals of Lord Byron: with notices of his life**, τ. Α', εκδ. J. Murray, Νέα Υόρκη 1830.
 - **Livanios Dimitris**, "The Quest for Hellenism: Religion, Nationalism and collective identities in Greece (1453-1913)", *The Historical Review* 3 (2006) σ. 33-70.
 - **Lord Byron: Selected Letters and Journals**, εκδ. Pimlico, Λονδίνο 1982.
 - **Lord Charlemont**, *The Travels of Lord Charlemont in Greece and Turkey 1749: from his own Unpublished Journals*, εκδ. Trigraph, Λονδίνο 1984.
 - **Lord James Caulfeild Charlemont**, *The travels of Lord Charlemont in Greece & Turkey 1749*, εκδ. W. B. Stanford, E.J. Finopoulos, Richard Dalton, Λονδίνο 1984.
 - **Loring James**, *The hundred Boston orators, appointed by the municipal authorities and other public bodies, from 1770 to 1852: comprising historical gleanings, illustrating the principles and progress of our republican institutions*, εκδ. J.P. Jewett and Co, Νέα Υόρκη 1852.
 - **Malakis Emile**, *French travellers in Greece (1770-1820): an early phase of French Philhellenism*, εκδ. University of Pennsylvania, Philadelphia 1925.
 - **Margot Irvine**, *Pour suivre un époux: les récits de voyages des couples au XIXe siècle*,

εκδ. Editions Nota Bene, Κεμπέκ 2008.

- **Marmullaku Ramadan**, *Albania and the Albanians*, εκδ. Hurst, Λονδίνο 1975.
- **Marsden John**, *A Brief memoir of the life and writings of the late Lieutenant - Colonel William Martin Leake*, εκδ. Whittingham and Wilkins, Λονδίνο 1864.
- **Mead William Edward**, *The grand tour in the eighteenth century*, εκδ. Houghton Mifflin, Βοστώνη 1914.
- **Mitsi Efterpi**, “Painful pilgrimage: sixteenth century English travellers to Greece”, στο συλλογικό τόμο Pincombe Michael (επιμ.), *Travels and translations in the sixteenth century: selected papers from the second international conference of the Tudor Symposium*, εκδ. Ashgate, Aldershot, Μεγάλη Βρετανία 2004, σ. 19-30.
 —, “Roving Englishwomen: Greece in Women’s Travel Writing”, *Mosaic* 35 (2002), σ. 129-144.
- **Moore Mabel**, *Days in Hellas*, εκδ. W. Heinemann, Λονδίνο 1909.
- **Morris Ian**, *Classical Greece: ancient histories and modern archaeologies*, εκδ. Cambridge University Press, Cambridge 1994.
- **Murrey John**, *A Handbook for Travellers in the Ionian Islands, Greece, Turkey, Asia Minor, and Constantinople*, εκδ. John Murrey, Λονδίνο 1840.
- **Panayotopoulos Vassilis**, “La culture du mûrier en Grèce. L’ exemple de Mistra (XIIIe-XIX siècles)”, στα *Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου Cultural and Commercial Exchanges between the Orient and the Greek World*, Αθήνα 25-28 Οκτωβρίου 1990, εκδ. Κέντρο Νεοελληνικών Ερευνών/ Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, Αθήνα 1991.
- **Pouqueville François Charles Hugues Laurent**, *Travels in Epirus, Albania, Macedonia, and Thessaly. With 4 engravings*, εκδ. Richard Phillips, Λονδίνο 1820.
 —, *Voyage de la Grèce. Deuxième édition, revue, corrigée et augmentée*, τ. 1, 2, 4, εκδ. Firmin Didot, Παρίσι 1826-27.
- **Potter Liz**, “British Philhellenism and the Historiography of Greece: a case study of George Finlay (1799-1875)”, *The Historical Review* 1 (2004), σ. 183-206.
- **Potts Jim**, *The Ionian Islands and Epirus: a Cultural History*, εκδ. Oxford University Press, Νέα Υόρκη 2010.
- **Redford Bruce**, *Dilettanti: the antic and the antique in eighteenth-century England*, εκδ. J. Paul Getty Museum, Los Angeles 2008.
- **Sardar Ziauddin**, *Orientalism*, εκδ. Open University Press, Φιλαδέλφεια 1999.
- **Rykwert Joseph**, *The First Moderns: The Architects of the Eighteenth Century*, εκδ. MIT Press, Cambridge 1983.
- **Salama Mohamad**, *Islam, Orientalism and Intellectual History: Modernity and the Politics of Exclusion Since Ibn Khaldūn*, εκδ. I B Tauris & Co Ltd, Νέα Υόρκη 2011.
- **Sphyroeras V. & Avramea A. & Asdrahas S.**, *Maps and Mapmakers of the Aegean*, εκδ.

Ολκός, Αθήνα 1985.

- **Stephanopoli Dimo & Stephanopoli Nicolas**, *Voyage de Dimo et Nicolo Stephanopoli en Grèce: pendant les années 1797 et 1798, d'après deux missions, dont l'une du Gouvernement français, et l'autre du général en chef Buonaparte*, τ. 2, Λονδίνο 1800.
- **Stoianovich Traian**, *Between East and West, the Balkans and Mediterranean Worlds, Economics and Societies, Traders, Towns and Households*, τόμ. Β', εκδ. Aristide D. Caratzas, Νέα Υόρκη 1992.
- **Stoneman Richard**, *Land of Lost Gods: The Search for Classical Greece*, εκδ. University of Oklahoma, Οκλαχόμα 1987.
- **Szabla Christofer**, *George Finley's Greece: between East and West*, Senior thesis, Columbia University, Spring 2007.
- *The complete works of Lord Byron: reprinted from the last London edition*, εκδ. A. and W. Galignani, Παρίσι 1841.
- *The Oxford Encyclopedia of Ancient Greece and Rome*, Gagarin Michel-Fantham Elaine (επιμ.), τ. 1, εκδ. Oxford University Press, Οξφόρδη 2010, σ. 121, 417-419.
- *The poetical works of Lord Byron...: Collected and arranged, with illustrative notes by Thomas Moore, Lord Jeffrey, Sir Walter Scott...&c.,&c.,&c*, εκδ. D. Appleton & Co., Νέα Υόρκη 1856.
- *The selected works of Lord Byron: Hours of Idleness, English Bards and Scotch Reviewers, Cain, A Mystery, with occasional pieces, and life of the author*, εκδ. W. Milner, Λονδίνο 1838.
- **Thévenot Jean-Lovell Archibald**, *The travels of Monsieur de Thevenot into the Levant in three parts, viz. into I. Turkey, II. Persia, III. the East-Indies / newly done out of French*, εκδ. H. Faithorne, τ. I, Λονδίνο 1687.
- **Thevet André**, *La Cosmographie de Levant*, εκδ. Librairie Droz, Γενεύη 1985.
- *The works of Lord Byron: Letters and Journals*, τ. 1, εκδ. Prothero Roland, Λονδίνο 1898-1901.
- **Todorova Nikolaeva Maria**, *Imagining the Balkans*, εκδ. Oxford University Press, Νέα Υόρκη 1997.
- **Thompson Cristopher**, *French Romantic Travel Writing: Chateaubriand to Nerval*, εκδ. Oxford University Press, Οξφόρδη 2011.
- **Tolias Georgios**, *British travellers in Greece 1750-1820 (exhibition catalogue 25 May-30 July 1995)*, εκδ. Foundation for Hellenic Culture, Λονδίνο 1995.
- — —, «Antiquarianism, patriotism and empire: transfers of the cartography of the Travels of Anacharsis the younger in Greece», *The Historical Review* 2 (2005), σ. 67-69.
- **Tomasi Luigi**, “Homo viator: from pilgrimage to religious tourism via the journey”, στο συλλογικό τόμο Swatos William -Tomasi Luigi (επιμ.), *From Medieval Pilgrimage to Religious tourism: the Social and Cultural Economics of Piety*, εκδ. Praeger, Westport,

Connecticut 2002, σ. 1-24.

- **Tregaskis Hugh**, *Beyond the Grand tour: the Levant Lunatics*, εκδ. Ascent Books, Λονδίνο 1979.
- **Tromelin J.**, «Itinéraire d'un voyage fait dans la Turquie d'Europe, d'après les orders de Son Excellence le Général en chef Marmont duc de Raguse etc., etc. Par un officier d'état-major de l'armée de Dalmatie dans l'automne de 1807», *Revue de Études Napoléoniennes* 12 (1917), σ. 348.
- **Turner Frank**, *The Greek heritage in Victorian Britain*, εκδ. Yale University Press, Λονδίνο 1984.
- **Varg Paul**, *Edward Everett: The Intellectual in the Turmoil of Politics*, εκδ. Associated University Press, Λονδίνο 1992.
- **Winterer Caroline**, *The mirror of antiquity: American women and the classical tradition, 1750-1900*, εκδ. Cornell University Press, Νέα Υόρκη 2009.
- **Wiseman James**, "Insight: Encounters with Ali Pasha", *Archaeology* 52 (1999).
- **Woodhouse Montague**, *The Philhellenes*, εκδ. Hodder and Stoughton, Λονδίνο 1969.
- **Wood Alfred**, *A history of the Levant Company*, εκδ. Frank Cass & Co., Λονδίνο 1964.
- **Yerasimos Stéphane**, *Les Voyageurs dans l'Empire ottoman, XIVe-XVIe siècles: bibliographie, itinéraires et inventaire des lieux habités*, εκδ. Société turque d'histoire, Άγκυρα 1991.
- **Zotos Stephanos**, *Hellenic presence in America*, εκδ. Pilgrimage, Wheaton, Illinois 1976.

Διαδικτυακοί τόποι

- **Γαζή Έφη**, «Οριενταλισμός είκοσι πέντε χρόνια μετά», *Το Βήμα γνώμες*, 5/10/2003, <http://www.tovima.gr/opinions/article/?aid=154253>, (τελευταία πρόσβαση 28/4/2013).
- **Τόλιας Γιώργος**, Οι περιηγητές του 19^{ου} αιώνα «επέμεναν ελληνικά», *Ελευθεροτυπία* 12/8/2010, <http://www.enet.gr/?i=news.el.article&id=192396>, (τελευταία πρόσβαση 28/4/2013).

Abstract

In the context of the Intersectional and Interdisciplinary Postgraduate Study Program “Modern and Contemporary Greek Society: History-Popular Culture” of the Department of History and Archaeology, I dealt with the European phenomenon of voyage, which was concentrated on the Hellenic world, from the 15th until the 19th century. Initially, I studied the ways in which the constantly changing ideal image of ancient Greece, its art mainly, politics and culture, inspired those who travelled there, in varied capacities (pilgrims, scholars, writers, artists, explorers, ambassadors, traders, lovers of Greek antiquity, curious and adventurous men).

The idealised country and its ghosts, undoubtedly drew the mind of a traveller to it: since the Romantic age, and before, Greece was constituted a spiritual landscape, the embodiment both of wild beauty and of antique wisdom and, in the same time, served as a bridge but also, as an economic and cultural one, between Western Europe and the Ottoman Empire. The ambiguous position of Greek peninsula, located on the threshold of East and West simultaneously, preoccupied the majority of men and women peregrinators.

Based on miscellaneous published travelogues, diaries, reports and vivid descriptions of their adventurous journeys of what they saw, I would like to give a comprehensive account of the history of travel, the history of travel in Greece, the literature of Greek travel and the personal note, using European travellers’ perceptions of early nineteenth century Greece.

In the second part of the study, I collected informations, from the already existing literature, relevant to rugged and imperfectly known, geographic territory of Epirus, and chiefly the town of Ioannina, seat of the ottoman-appointed governor of Ali Pasha, known as “Tepelenli”, from 1787 until his dismissal by the ottoman port in 1820.

Ali ruled over a territory that when combined with the neighbouring *pasaliks* (gubernatorial districts) of his sons, covered almost the entirety of what today is mainland Greece. The proximity with Eastern Europe, had amazing implications, both political and cultural, for the relationship between western Europe and the Orient, which Ali’s Greece, consisted a part.

The European emissaries, such as the French François Pouqueville or the Englishman William Martin Leake, who came in contact with him as resident consuls in Ioannina, bequeathed to us, to a lesser or a greater extent, same impressions, referring to his despotic character and controversial personality.

Utilizing the bibliography and the historical sources, I emphasised on the important commercial and economic meaning of Ioannina (since the merchants there, had extensive continental connections with Germany, Moscow and Constantinople), the position of women in the man-dominated society of Ioannina, the population data, the language issue and other significant matters, highlighting aspects of the history of Epirus on the eve of Greek War of Independence.

